

સંકલિત સંસ્કૃત નિયમાવલી

પ્રેરક-આદ્ય સંકલનકાર

પરમ પૂજ્ય વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્યભગવત શ્રામદ્વિજ્ય

ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજા

પરમ પૂજ્ય પંચાસપ્રવર સ્વ. શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવર મ.

વર્તમાન સંકલનકાર

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી આચાર્યભગવંત

શ્રી. વિ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ. ના પ્રશિષ્ય

મુનિવર શ્રી દિવ્યરત્ન વિ. મ. સા.

સંશોધક

વિદ્વાન મુનિવર શ્રી અભયશેખર વિ. મ.

નિશ્રા

પૂજ્ય મુનિશ્રી દિવ્યરત્ન વિજયજી મ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી અજિતશેખર વિજયજી મ.

પૂજ્ય મુનિશ્રી વિમલબોધિ વિજયજી મ.

પ્રકાશક

શ્રી નમિનાથ જૈન શ્વે. સઘ

નમિનાથ જૈન મંદિર

જૈન મંદિર રોડ, (રાજાજી સ્ટ્રીટ)

કાકીનાડા - ૫૩૩ ૦૦૧ (A.P)

Copies - 1000 (Edition: 2)

Rs. 25.00

Composed By:
Hansa Compugraphics
Bangalore - 560 001.

Printed By:
Trishul Offsets,
Bangalore - 560 020

☎ 260655

☎ 363786/260655

બીજી આવૃત્તિ અંગે :-

પહેલી આવૃત્તિમાં નજરે ચઢેલી કેટલીક ભૂલોનું પરિમાર્જન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ભાકી રહી ગયેલી ભૂલો માટે મિચ્છામિ દુઃસ્કંડમ. ધ્યાન દોરવા સૌને વિનંતી.

સંવત ૨૦૪૮નું કાકીનાડા નગરમાં ચોમાસું આરાધનામય રહ્યું. એના શિખરરૂપે કાકીનાડામાં પ્રથમ વાર ઉપધાન તપની સુંદરતમ આરાધના થઈ. આ સુકૃતોની અનુમોદના હેતુ કાકીનાડા શ્રી સઘે જ્ઞાનખાતાની રકમનો સદવ્યય કરી આ પુસ્તકના પુનઃ પ્રકાશનનો લાભ લીધો છે. તેથી તેઓ ધન્યવાદપાત્ર છે.

- મુનિ અજિતશેખર વિજય

બીજી આવૃત્તિ -

વીર સંવત ૨૫૧૯. સંવત ૨૦૪૯

-: પ્રાપ્તિસ્થાન :-

શ્રી કુમારપાલ વી. શાહ

શ્રી ચંદ્રકાંત એસ. સંઘવી

c/o દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ

(અધ્યાપક)

૩૬, કલિકુંડ સોસાયટી,

કનસાનો પાડો

મફલીપુર ચાર રસ્તા,

પાટણ - ૩૮૪૨૬૫

ધોલકા - ૩૮૭૮૧૦

ઉ. ગુ.

પ્રાસ્તાવિકાં કિચિન્

एकोऽपि शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे कामधुग्भवति

આ પંક્તિ શબ્દપ્રયોગની મહત્તા દર્શાવે છે. તીર્થંકરની વાણી ઉપ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેમાં વાણીના દોષોથી રહિતતા પણ એક ગુણ છે. સુસંસ્કૃત શબ્દોની આ મહત્તા છે. જેમ અપશબ્દો અશાંતિના બીજ વાવી બરબાદીના કારણ બને છે, તેમ સુવચન પણ જો સુસંસ્કૃત ન હોય, તો આંધી સર્જી શકે છે. 'અપ્રીયતા' ના સ્થાને 'અપ્રીયતા' શબ્દ સર્જેલો ઈતિહાસ સુવિદિત છે. તેથી શબ્દોને સત્ય સંસ્કારિત બનાવવા વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક છે. વ્યાકરણને યાદ કરીએ એટલે સંસ્કૃત વ્યાકરણના બે મહાન પ્રણેતા યાદ આવ્યા વિના ન રહે. વર્તમાનમાં શ્રી વાણીનિ અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસુરિ મહારાજે બનાવેલા વ્યાકરણો જ પ્રાયઃ પઠન-પાઠનમાં છે. આ બંને મહાપુરુષોએ વ્યાકરણના નિયમોનું સૂત્રબદ્ધ સંકલન કરી સંસ્કૃતભાષાને સાયન્ટીફીક ભાષા (SCIENTIFIC LANGUAGE) - કોમ્પ્યુટર ભાષા (COMPUTER LANGUAGE) બનાવી દીધી છે. ગણિતના નિરપવાદ સિદ્ધાન્તોના આધારે વર્તનું કોમ્પ્યુટર સંસ્કૃત ભાષાને સૌથી પ્રોપર ભાષા (proper language) ગણે છે. ભગવાનની આજ્ઞામુજબ જીવન વ્યતીત કરતાં સાધુ-સાધ્વીઓને દિવસભરમાં ૧૫ કલાકનો સ્વાધ્યાય કરવાનો છે. સંસ્કૃતભાષામાં નિબદ્ધ સુવિજ્ઞાન સાહિત્યના અધ્યયન વિના તે શક્ય નથી. આમ સંસ્કૃતભાષા બધાએ જ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. અને તેથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબ આવશ્યક છે.

વર્તમાનકાલીન જીવોના આયુષ્ય અને મેધાની અલ્પતા જોઈ પ.પૂ. ન્યાયવિશ્વારદ, વર્ધમાનતપોનિધિ આદે.શ્રી.વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વર મ.ના શિષ્યરત્ન લઘુબંધુ સંપ્રાપ્તસમાધિ સ્વ. પં.પૂ. પદ્મવિજય ગણિવરે 'ઐદંયુગીન જીવો કેવી રીતે શીઘ્ર-સરળ તાથી સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન મેળવે?' એવી કશણભાવનાથી પ્રેરાઈ ઉપરોક્ત મહાવ્યાકરણોમાંથી ચૂંટી ચૂંટી મહત્વના નિયમોની રૂપરેખા દોરી. અને પછીતો સિદ્ધાન્તમહોદધિ આદે.શ્રી.વિ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયમાં એ સકલનના આધારે અધ્યયનનો શિરસ્તો ચાલુ થયો. અન્ય સમુદાયો પણ આકર્ષાયા. વારંવાર એ નિયમાવલીની માંગણી થતી.

આ બધી વાતોને ધ્યાનમાં લઈ પ.પૂ. સુવિજ્ઞાન ગરબનાયક આચાર્યવર્યશ્રી વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણા અને કૃપાથી પ.પૂ. અધ્યાત્મયોગી આચાર્યદેવેશ શ્રી.વિ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્ય પૂ.વિદ્વદ્વર્યશ્રી કલાપ્રભ વિજય મ.ના શિષ્યરત્ન વર્ધમાન તપસ્વી શ્રી દિવ્યરત્ન વિજય મહારાજે ખંતથી એ નિયમાવલી નું સંકલન કર્યું. પૂ.ન્યાયકુશાગ્રથી મારા ગુરુવર્યશ્રી અભયશેખર વિજય મહારાજે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી આમૂલ્યૂલ નિરીક્ષણ કર્યું હોવાથી આ સંકલનની ઉપદેયતામાં જબ્બર વધારો થયો છે.

સંસ્કૃતવ્યાકરણની આ કોઈ ટેક્સ બુક (Text Book) કે રેફરન્સ બુક (Reference Book) નથી. પરંતુ નિયમસંકલનનો એક અલ્પ પ્રયાસ માત્ર છે. તેથી સુધારા વધારા અંગેના સૂચનો આવકાર્ય છે. સંસ્કૃત અભ્યાસુવર્ગ નિયમોની નોટ બનાવવાની કડાકૂટમાંથી બચે, અને એટલો સમય નિયમ યાદ રાખવામાં અને રૂપોનો પાઠ કરવામાં ફાળવી શકે, એજ શુભ ઉદ્દેશ છે. પરિપૂર્ણ થાય તેવી અભિલાષા છે.

આ ગ્રન્થસર્જનમાં આર્થિક સહકાર દાતાઓ તથા Free paperદેનાર મહાનુભાવો ધન્યવાદપાત્ર છે. તેઓ બધાનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર કરેલ છે. અનેક મુનિવરોનો અનેકવિધ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. એ ત્રણ અવિસ્મરણીય છે.

Hansa Compugraphics ના પાર્ટનરશ્રી અશ્વિનભાઈ, કસ્પેશ, તથા તેજસ અને Indo Vijay Offset ના વિજયભાઈએ શીઘ્ર-સુંદર કોમ્પ્યુટર ટાઈપ કમ્પોઝીંગ (computer type composing) અને પ્રિન્ટીંગ (printing) કરી આપ્યું છે. તેઓ પણ ધન્યવાદ પાત્ર છે.

અતે સહુ કોઈ સંસ્કૃતભાષાના માધ્યમથી શાસ્ત્ર અધ્યયન દ્વારા સંસ્કૃત જીવન જીવી શ્રેયઃ પામે તેવી શુભેચ્છા.

BANGALORE 11th MAY 1989

મુ. અજિતશેખર વિ.

વિષયાનુક્રમ

૧) વાર્ણ વિચાર	1	૨૫) શ્વસ્તન, સામાન્યભવિ, ક્રિયાતિ.	
૨) શબ્દ તથા રૂપના પ્રકાર	2	આશીર્વાદાર્થના નિયમો	52
૩) કાળના છ-અર્થના ચાર લેહ	3	૨૬) પરોક્ષ ભૂતકાળના નિયમો	54
૪) ગણ-ગણકાર્ય સ્વરૂપ-	4	૨૭) અવતન ભૂતકાળના નિયમો	60
૫) ૧,૪,૬, તથા ૧૦માં ગણના નિયમો	5	૨૮) સંખ્યાવાચક શબ્દો	70
૬) ચારકાળના પ્રત્યય-તથા નિયમો	6	૨૯) સંખ્યાપૂરક શબ્દો	72
૭) સ્વર સંધિ	7	૩૦) અનિયમિતનામના રૂપો	74
૮) સંધિ ન થવાના સ્થાન/છોડવાનામુ ફા	9	૩૧) સ્વામિત્વદર્શક પ્રત્યયો	83
૯) વ્યંજન સંધિ	10	૩૨) ચિવ-પ્રત્યય	84
૧૦) વિસર્ગ સંધિ	13	૩૩) અધિકતા-શ્લેષના દર્શકવિશેષગૂણ	85
૧૧) વિભક્તિની સમજૂતિ	15	૩૪) પ્રેરકરૂપના નિયમો	87
૧૨) વાક્યરચનાનાં નિયમો	16	૩૫) ઈચ્છાદર્શક (સનન્ત)	91
૧૩) કર્મણિ પ્રયોગના નિયમો	21	૩૬) યદ્ પ્રત્યય	94
૧૪) વ્યંજનાન્તનામોના નિયમો/પ્રત્યય	24	૩૭) સમાસ પ્રકરણ	96
૧૫) હેતુર્થ વગેરે ક્રદન્તના નિયમો	29	૩૮) ક્રદ સમાસ	97
૧૬) પહેલી બુક્તના અનિયમિત ધાતુઓ	33	૩૯) તત્પુરુષ (૧) વિભક્તિ	101
૧૭) બીજી બુક્તના ગણોના ચારકાળના નિયમો	35	(૨) નજ્ તત્પુરુષ (૩) કર્મધારય	107-8
૧૮) ૫-૮ ગણના નિયમ-	37	(૪) દ્વિગુતત્પુરુષ (૫) પ્રાદિ. તત્પુરુષ	112-3
૧૯) નવમો/સાતમો ગણ	37	(૬) ગતિ તત્પુરુષ (૭) ઉપપદ તત્પુરુષ	114-5
૨૦) બીજા ગણના નિયમો	38	૪૦) તત્પુ.ના ઉત્તરપદમાં ફેરફાર	116
૨૧) ત્રીજો ગણ	43	૪૧) તત્પુ. માલિંગ વિધાન	117
૨૨) સેટ, વેટ, અનિટ કારિકાઓ	45	૪૨) બહુશ્રીલિ સમાસ	118
૨૩) શ્વસ્તન ભવિ આદિ ચારકાળના પ્રત્યયો	47	૪૩) અવ્યયીભાવ સમાસ	122
૨૪) છ કાળના સામાન્ય નિયમો	49	૪૪) કર્મવ્યતિહાર સમાસ	123
		૪૫) સુષુપ્તસમાસ/પૃષ્ઠોદરાદિ સમાસ	123
		૪૬) ક્રદન્ત પ્રત્યયોના નિયમો	124
		૪૭) તદ્ધિત પ્રકરણ	126

સંજ્ઞા

એ. = એક, વ. = વચન વર્ત. = વર્તમાનકાળ બી. = બીજો, તૃ. = તૃતીય ઇસ્ત. = ઇસ્તન ભૂતકાળ અઘ. = અઘતન ભૂતકાળ સામા. = સામાન્ય ભવિ. = ભવિષ્યકાળ પુ. = પુરુષ, વિભ. = વિભક્તિ તત્પુ. = તત્પુરુષ દ્વિ. = દ્વિવચન, બહુ. = બહુવચન ૫. = ૫ર. = ૫રસ્મૈપદ આ. = આત્મેપદ

શ્રી નંદીકર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

કુલ વાર્ણ → 46 તેમાંથી....

◦ ← અનુસ્વાર દા. ત. અ ।

સ્વર → 13

◦ ← વિસર્ગ દા. ત. અ. ।

વ્યંજન → 33 = 36

વ્યંજનનું વર્ગીકરણ → (૧) ◦ ૧૩ અઘોષ વ્યંજન. (૨) ◦ ૨૫ સ્પર્શ વ્યંજન

◦ ૨૦ ઘોષ વ્યંજન.

◦ ૩ ઉષ્માક્ષર

= ૩૩

◦ ૪ અંતઃસ્થ (અર્ધસ્વર)

◦ ૧ મહાપ્રાણ

= ૩૩

	ઉષ્માક્ષર	અનુનાસિક	અંતઃસ્થ. મહાપ્રાણ
કંઠ્ય →	ક	ખ	ગ
તાલવ્ય →	ચ	ઝ	ઞ
મૂર્ધન્ય →	ટ	ઢ	ણ
દંત્ય →	ત	દ	ન
ઓષ્ઠ્ય →	પ	ભ	મ

૧૩ અઘોષ   ૨૦ ક્ષેત્ર   ૨૦ ઘોષવાન

◦ ૫ અનુનાસિક અને ૪ અંતઃસ્થ વ્યંજન સિવાયના ૨૪ વ્યંજન ધ્રુવ ક્ષેત્રવાય

◦ ઉપરોક્ત ૯, ૩ ઉષ્માક્ષર અને ૪ સિવાયના વ્યંજન ૨૦ ક્ષેત્રવાય.

સ્વર વિચાર

સ્વર → ૧૩ તેમાંથી....

■ હ્રસ્વ સ્વર ૫

■ દીર્ઘ સાદા સ્વર - ૪

■ દીર્ઘ સન્ધ્યક્ષર - ૪

○ હ્રસ્વ સ્વર → અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ =

→ સાદા → આ, ई, ऊ, ऋ, (ऌ) ૪

○ દીર્ઘ સ્વર

→ સન્ધ્યક્ષર → ए, ऐ, ओ, औ = ૪

અ કે આ + ઇ કે ई = ए
 અ કે આ + ए = ऐ
 અ કે આ + उ કે ऊ = ओ
 અ કે આ + ओ = औ

આ ચાર સ્વર આ રીતે સંધિથી
 બનતા હોવાથી
'સન્ધ્યસર'
 કહેવાય છે.

શબ્દના બે અંશ →

૧. પ્રકૃતિ

૨. પ્રત્યય

૧. પ્રકૃતિ
 ધાતુ ← → નામ

૨. પ્રત્યય
 ધાતુ ← → નામ

- ✧ ધાતુ → જે મૂળ શબ્દો ક્રિયાને જણાવે તે. દા.ત. 'પચ્' 'વદ્' 'નમ્' વગેરે...
- ✧ નામ → જે મૂળ શબ્દ વસ્તુને જણાવે તે. દા.ત. 'ગૃહ' 'વાલ' 'નૃપ' વગેરે...
- ✧ રૂપ → મૂળ શબ્દો પરથી જે શબ્દો વાક્ય પ્રયોગમાં બોલાય તેને રૂપ કહે.

રૂપ બે પ્રકારે → ૧ ધાતુ + પ્રત્યય = ધાતુનું રૂપ દા.ત. વદતિ ।

૨ નામ + પ્રત્યય = નામનું રૂપ દા.ત. જિન ।

૧ ધાતુ પરથી જે શબ્દ બોલવામાં વપરાય તે ધાતુનું રૂપ કહેવાય.

દા.ત. 'પચતિ' 'વદતિ' ઇત્યાદિ.....

૨ નામ પરથી જે શબ્દ બોલવામાં વપરાય તે નામનું રૂપ કહેવાય.

દા.ત. 'જિન.' 'માલા' ઇત્યાદિ.....

સંયુક્ત વ્યંજનો = જોડાસરો

- ક્ + પ = ક્ષ ● પ્ + ર = પ્ર. ● દ્ + ય = ઘ
- ઙ્ + ગ = ઙ્ગ. ● શ્ + ચ = શ્ચ. ● દ્ + દ = દ્ધ
- જ્ + જ = જ્ઞ. ● ર્ + ય = ર્ઘ. ● ત્ + ર = ત્ર
- દ્ + ઘ = ઘ્ધ. ● ક્ + ત = ક્ત/ક્ત્. ● દ્ + ગ = દ્ગ
- હ્ + ર = હ્ર. ● હ્ + લ = હ્લ. ● હ્ + ય = હ્ય
- હ્ + ન = હ્ન. ● હ્ + વ = હ્વ. ● હ્ + મ = હ્મ
- સ્ + ર = સ્ર. ● સ્ + ત્ + ર્ = સ્ત્ર. ● હ્ + ણ = હ્ણ

ક્રિયાપદના રૂપો છ કાળમાં અને ચાર અર્થમાં ધાય છે.

અર્થાત્... ધાતુને પ્રત્યય લાગીને થતા રૂપો દસ પ્રકારના છે.

કાળના છ લેહ → વર્તમાન કાળ, ભૂતકાળ ત્રણ પ્રકારે, ભવિષ્યકાળ બે પ્રકારે.

○ વર્તમાન કાળ → વર્તમાનની ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે વર્તમાનકાળનું રૂપ.

દા.ત. સ ગચ્છતિ = તે જાય છે.

○ ભૂતકાળ - (૧) હસ્તનભૂતકાળ (૨) અદ્યતનભૂતકાળ (૩) પરોક્ષભૂતકાળ.

(૧) ભૂતકાળમાં થયેલી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે હસ્તનભૂતકાળનું રૂપ.

દા.ત. સો અગચ્છત્ = તે ગયો.

(૨) ૨૪ કલાકમાં થઈ ગયેલ ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે અદ્યતનભૂતકાળનું રૂપ.

દા.ત. સો અગમત્ = તે ગઈકાલે ગયો.

(૩) A ઐતિહાસિક વાત જણાવતા, B આણગમતી વાતને સાવ ઉડાડી દેવા માટે બોલાતા અત્યંત જૂઠા અને C અભાન અવસ્થામાં બોલાતા-- વાક્યોમાં

પરોક્ષના રૂપો વપરાય છે. દા.ત. a રામો રાજા વશૂવ = રામ રાજા થયો.

b એકે બીજા પર આક્ષેપ કરતાં કહ્યું તે કાનપુરમાં ચોરી કરી ત્યારે એ વાતને ઉડાડવા બીજે કહે હું કાનપુર ગયો જ નથી. અહીં પરોક્ષકાળનો પ્રયોગ થાય.

અર્થાત્..... અહીં કાનપુર ન જગામ

C નિદ્રાર્થી અહીં વિલલાપ = નિદ્રામાં મેં વિલાપ કર્યો

* ત્રણે ભૂતકાળના સ્થાને અદ્યતનભૂતકાળ નો પ્રયોગ પણ થાય છે.

* પરોક્ષ અને અદ્યતનભૂત ના સ્થાને હસ્તનભૂત નો પ્રયોગ પણ થાય છે.

○ ભવિષ્યકાળ - ૧. સ્વસ્તનભવિષ્યકાળ ૨. સામાન્યભવિષ્યકાળ.

૧. બીજે દિવસે થનારી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે સ્વસ્તનભવિષ્યકાળનું રૂપ.

દા.ત. સ જ્વો જયપુર ગન્તા = તે આવતી કાલે જયપુર જશે.

૨. કોઈ પણ ભવિષ્યમાં થનારી ક્રિયાનું સૂચક રૂપ તે સામાન્યભવિ નું રૂપ.

દા.ત. સ નાગપુર ગમિષ્યતિ = તે નાગપુર જશે

* સ્વસ્તનભવિષ્યના સ્થાને સામાન્યભવિષ્યનો પ્રયોગ પણ થાય છે.

અર્થના આર પ્રકાર - ૧ આજ્ઞાર્થ. ૨ વિધ્યર્થ.

૩ ક્રિયાતિપત્યર્થ. ૪ આશીર્વાદાર્થ.

૧. આજ્ઞાર્થ - કોઈને આજ્ઞા કરવા કે પોતાની ઈચ્છા જણાવવી વગેરે અર્થમાં આ અર્થના (પ્રત્યય યુક્ત) રૂપો વપરાય છે. જેમકે પિતા પુત્રને આજ્ઞા કરે કે 'ઘડો લઈ આવ' ત્યારે ઘટમાનય એવો પ્રયોગ થાય. મારે સામાયિક કરવું છે. (કરવાની ઈચ્છા છે) તો 'અહ સામાયિક કરવાણિ' એવો પ્રયોગ થાય.

દસ ગણની નિશાનીઓ

નિશાની એટલે વિકરણ પ્રત્યય.

ગણ	નિશાની	ગણ	નિશાની
↓	↓	↓	↓
૧→	અ વિકારક	૬→	અ
૨→	૦	૭→	ન,ન્ ધાતુની વચ્ચે આવે.
૩→	૦ દ્વિરુક્તિ.	૮→	૩
૪→	ય	૯→	ના,ની,ન્
૫→	નુ	૧૦→	અય વિકારક.

૧ લા, ૪ થા, ૬ શ અને ૧૦ માં ગણની નિશાનીમાં અંતે અ હોવાથી તે અ કારાંત અંગવાળા કહેવાય છે. તેના રૂપો કરવા સરલ છે. તેથી આ ચાર ગણને પ્રથમ ભૂકમાં લીધા છે.

વિકારક → જે ગણની નિશાની લાગતા ધાતુના સ્વરમાં ફેરફાર થાય તે નિશાની વિકારક કહેવાય અને ન થાય તે અવિકારક કહેવાય છે.

ધાતુને ગણની વિકારક નિશાની લાગતા ધાતુના સ્વરમાં યથાસંભવ ફેરફાર થાય તે ફેરફાર બે પ્રકારના થાય → ગુણ કે વૃદ્ધિ.

* * * * * ગુણ વૃદ્ધિ દર્શક કોષ્ટક * * * * *

સ્વર →	અ	ઇ	ઉ, ઊ	ઋ, ઋ	ૃ, ૃ
ગુણ →	અ	ए	ओ	अर्	अत्
વૃદ્ધિ →	आ	ऐ	औ	आर्	आल्

૧. ચોથા અને છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લાગે ત્યારે ધાતુના સ્વરમાં લેશ માત્ર ફેરફાર થતો નથી.

દા.ત. •'નૃત્' → નૃત્ + ય + તિ = નૃત્યતિ = તે નાચે છે. (ગણ ચોથો)

•'સૃજ' → સૃજ્ + અ + તિ = સૃજતિ = તે સર્જે છે. (ગણ છઠો)

૨ પહેલા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાની લાગતા અંત્ય કોઈ પણ સ્વરનો અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. •'ની' → ની + અ = ને + અ = નય (અંગ) નયતિ (રૂપ)

•'ભૂ' → ભૂ + અ = ભો + અ = ભવ (અંગ) ભવતિ (રૂપ)

વુષ્ → વુષ્ + અ = વોષ્ + અ = વોષ (અંગ) વોષતિ (ફપ).

૩. દશમા ગણના ધાતુઓને ગણની નિશાનીઅય લાગતા અંત્ય કોઈ પણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ થાય. તેમજ ઉપાંત્ય, હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. 'દૃ' → દૃ + અય = દ્ + આર્ + અય = દારય (અંગ) દારયતિ (ફપ)

વુષ્ → વુષ્ + અય = વુ + ઓ + ય્ + અય = વોષય (અંગ) વોષયતિ (ફપ)

અપવાદ કથ્, ગળ્, રચ્, પ્રય્, સ્પૃદ્, મૃગ્ આ છ ધાતુઓ દસમાં ગણના હોવા છતાં ધાતુના સ્વરમાં ગુણ/વૃદ્ધિ થાય નહિ.

દા.ત. 'કથ્' → કથ્ + અય = કથય (અંગ) કથયતિ (ફપ)

પણ... કથયતિ ફપ ન થાય.

ક્રિયાપદના ફપો બનાવવા માટેના પ્રત્યયો બે પ્રકારના છે.

૧. પરસ્મૈપદી પ્રત્યય.

૨. આત્મનેપદી પ્રત્યય

ચાર કાળના પ્રત્યય

પરસ્મૈપદી

આત્મનેપદી

૧ વર્તમાનકાળ

	એકં	દ્વિ	બહુવચન	એકં	દ્વિ	બહુ
પ્રથમ પુરુષ →	મિ	વસ્	મસ્	એ	વહે	મહે
દ્વિતીય પુરુષ →	તિ	થસ્	થ	સે	ફથે	થ્વે
તૃતીય પુરુષ →	તિ	તસ્	અન્તિ	તે	ફતે	અન્તે

૨. હસ્તનભૂતકાળ

પ્રથમ પુરુષ →	અમ્	વ	મ	ફ	વહિ	મહિ
દ્વિતીય પુરુષ →	સ્	તમ્	ત	થા	ફથામ્	થ્વમ્
તૃતીય પુરુષ →	ત્	તામ્	અન્	ત	ફતામ્	અન્તા

૩. આદ્યાર્થ

પ્રથમ પુરુષ →	આનિ	આવ	આમ	એ	આવહે	આમહે
દ્વિતીય પુરુષ →	ઠ	તમ્	ત	સ્વ	ફથામ્	થ્વમ્
તૃતીય પુરુષ →	તુ	તાન્	અન્તુ	તામ્	ફતામ્	અન્તામ્

૪. વિધર્થ

પ્રથમ પુરુષ →	ઈયમ્	ઈવ	ઈમ	ઈય	ઈવહિ	ઈમહિ
દ્વિતીય પુરુષ →	ઈસ્	ઈતમ્	ઈત	થા:	ઈયાથામ્	ઈધ્વમ્
તૃતીય પુરુષ →	ઈત્	ઈતામ્	ઈયુ.	ઈત	ઈયાતામ્	ઈરન્

૧. મ થી અને વ થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલા અંગના અંત્ય અ નો આ ધાય છે. અને અ થી શરૂ થતા પ્રત્યયની પહેલાં અ નો લોપ થાય છે.

દા.ત. *'ગમ્(ગચ્છ)' → ગચ્છ + મિ = ગચ્છામિ ।

ગચ્છ + અમ્ = અગચ્છ + અમ્ = અગચ્છમ્ ।

૨. ઘસ્તન, અઘતન અને ક્રિયાતિપત્યર્થના પ્રત્યયો લાગતા વ્યંજનાદિ ધાતુની પહેલાં અ નો આગમ થાય છે. અને સ્વરાદિ ધાતુમાં આઘસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

દા.ત.	ઘસ્તનભૂતકાળ	અઘતનભૂતકાળ	ક્રિયાતિપત્યર્થ
	↓	↓	↓
ગમ્ →	અગચ્છત્.	અગમત્	અગમિષ્યત્

ઉપસર્ગવાળા ધાતુમાં ઉપસર્ગ અને ધાતુની વચ્ચે આ કાર્ય થાય છે.

દા.ત.૦ અવ + ગમ્ = અવાગચ્છત્ ।

સ્વર સંધિ

૬ ← અવગ્રહ નિશાની

૧. અ કે આ + અ કે આ = આ

- અ + અ = આ દા.ત. અત્ર + અશોક = અત્રાશોક ।
- અ + આ = આ. દા.ત. જિન + આજ્ઞા = જિનાજ્ઞા ।
- આ + અ = આ. દા.ત. શાલા + અત્ર = શાલાત્ર ।
- આ + આ = આ દા.ત. આજ્ઞા + આદર = આજ્ઞાદર ।

કેટલીક વાર.... પાછળનો સ્વર 'અ' સૂચવવા એક અવગ્રહ અને 'આ' સૂચવવા બે અવગ્રહ મૂકાય છે. દા.ત. • અત્રાઽશોક । • જિનાઽઽજ્ઞા ।

૨. અ કે આ + હ્રસ્વ / દીર્ઘ ઇ, ઊ, ઋ, લૃ
= બંને સ્વરના સ્થાને પછીના સ્વરનો ગુણ થાય.

એટલે કે... અ કે આ + ઇ કે ई = ए

અ કે આ + उ કે ऊ = ओ

અ કે આ + ऋ કે ऋ = अर्

અ કે આ + लृ કે लृ = अल

દા.ત. • અત્ર + इति = अत्रेति । • दिन + ईश = दिनेश ।

• माला + इच्छति = मालेच्छति । • रमा + ईश = रमेश ।

• सूर्य + उदय = सूर्योदय । • महा + ऋषि = महर्षि ।

• वृक्ष + ऊर्ध्वम् = वृक्षोर्ध्वम् । • सिध्द + ऋषि = सिद्धर्षि ।

• क्रीडा + उन्नति = क्रीडोन्नति ।

૩. અ કે આ + ए કે ऐ = ऐ (બંને સ્વર મળીને)

અ કે આ + ए = ऐ

અ કે આ + ऐ = ऐ

દા.ત. • અત્ર + एव = अत्रैव । • सदा + एव = सदैव ।

• अत्र + ऐरावत = अत्रैरावत । • माला + ऐच्छत् = मालैच्छत् ।

૪. આ કે આ + ओ કે औ = औ (બંને સ્વર મળીને)

દા.ત. • जिन + ओष = जिनीषः । • विम्ब + ओष्ठ = विम्बौष्ठः ।

• गद + औषधि = गदौषधि ।

૫. ઉચ્ચ કે દીર્ઘ ઇ, उ, ऋ, लृ + સજાતીય સ્વર = પોતપોતાનો દીર્ઘસ્વર

દા.ત. • नदी + ईश = नदीश । • वारि + इति = वारीति ।

• मधु + उदकम् = मधूदकम् । • कर्तृ + ऋते = कर्तृते ।

૬. ઉચ્ચ કે દીર્ઘ ઇ, उ, ऋ, लृ + વિજાતીય સ્વર

= ક્રમશઃ ય, ર, લ, વ્ + વિજાતીય સ્વર.

દા.ત. • नदी + अत्र = नद् + य् + अत्र = नद्यत्र ।

• मधु + इति = मध् + व् + इति = मध्विति ।

• पितृ + आज्ञा = पित् + र् + आज्ञा = पित्राज्ञा ।

૭. ए, ऐ, ओ, औ + કોઈપણ સ્વર

= ક્રમશઃ अय्, आय्, अव्, आव् + કોઈપણ સ્વર

દા.ત. • મન્યતે + આત્માનમ્ = મન્યત્ + અય્ + આત્માનમ્ = મન્યતયાત્માનમ્ ।
 • અશ્વૌ + ઉત્પતત = અશ્વ + આવ્ + ઉત્પતત = અશ્વાવુત્પતત ।
 ઉપરોક્ત અય્ અવ્ વગેરેના ય્ વ્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
 અને..... ત્યારે ક્ષરીથી સંધિ થાય નહિં.

દા.ત. • તસ્મૈ + ઇતિ = તસ્માયિતિ = તસ્મા ઇતિ ।
 • રામે + ઇતિ = રામયિતિ = રામ ઇતિ ।
 • અશ્વૌ + ઉત્પતત. = અશ્વાવુત્પતત = અશ્વા ઉત્પતત ।
 • મન્યતે + આત્માનમ્ = મન્યતયાત્માનમ્ = મન્યત આત્માનમ્ ।

નીચેના સ્થાનોમાં સંધિ થાય નહિં.

૧. કોઈપણ નામ કે ધાતુના દ્વિવચનને અંતે રહેલ દીર્ઘ 'ઈ' 'ઋ' કે '઎' પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સંધિ થાય નહિં

દા.ત. • ગિરી + આરોહન્તિ = ગિરીઆરોહન્તિ ।

• કન્યે + અમૂ = કન્યેઅમૂ ।

૨. પદના અંતે એ કે ઓ + અ આવે તો સંધિ થાય નહિં. પરંતુ પાછળના અ નો લોપ થાય છે. અને ક્યારેક અવગ્રહ ચિન્હ મૂકાય છે. એનો ઉચ્ચાર થતો નથી.

દા.ત. • વને + અશ્વો અસ્તિ = વનેઽશ્વોઽસ્તિ ।

૩. અમી કે અમૂ + કોઈ પણ સ્વર
 = સંધિ થાય નહિં

દા.ત. • અમી + અશ્વા
 = અમીઅશ્વા. ।

૪. અથીલુ સુધીના સ્વર + હ્રસ્વ ઋ

= વિકલ્પે સંધિ થાય. અને જ્યારે વિકલ્પે સંધિ થાય નહિં ત્યારે પૂર્વનો

દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાય. દા.ત. • પિતા + ઋષિ = પિતાર્ષિ અથવા પિતઋષિ. ।

સંધિ છૂટી પ્રાડવા માટેના કેટલાક મુદ્દાઓ.

૧. અ કારાંત શબ્દ પછી રેફ (૬) લોય તો ત્યાં અ કે આ નો ઋ સાથે સંધિ લોવાનો સંભવ છે.

દા. ત. • સિદ્ધર્ષિ સિદ્ધ + ઋષિ. ।

• મહર્ષિ મહા + ઋષિ ।

૨. સંયુક્ત વ્યંજનના અન્તે 'યુ, વુ, રુ' હોય તો તેની જગ્યાએ અનુક્રમે 'ઇ, ઉ, ઋ' સ્વરની સંભાવના સમજવી. અને સંયુક્ત વ્યંજન ઉપર જે સ્વર હોય તેને પછીનો સ્વર સમજવો. દા.ત. 'અપ્યત્ર' → અપિ + અત્ર ।

૬ 'ધાત્રત્ર' → ધાતૃ + અત્ર । 'મધ્વિતિ' → મધુ + ઇતિ ।

૩. a સંભવિત સંધિ સ્થાને 'અ' પછી 'ય' હોય તો 'એ'

'અ' પછી 'વ' હોય તો 'ઓ'

'આ' પછી 'ય' હોય તો 'એ'

'આ' પછી 'વ' હોય તો 'ઔ' સમજવા.

અને 'ય' 'વ' પર જે સ્વર હોય, તે પાછળનો સ્વર એમજ રહે.

દા.ત. Δ મન્યતયાત્માનમ્ = મન્યતે આત્માનમ્ ।

b સામાન્યથી બે સ્વરની સંધિ થયેલ ન હોય તો વિસર્ગનો લોપ થયેલ સમજવો. અથવા તો 'એ, ઓ' ની જગ્યાએ 'અ' અને 'ઐ, ઔ' ની જગ્યાએ 'આ' થયેલ સમજવો. દા.ત. Δ રામ ઇચ્છતિ = રામ- ઇચ્છતિ ।

અથવા... રામે ઇચ્છતિ । Δ મન્ય ઇતિ = મન્યે ઇતિ ।

વ્યંજન સંધિ * સ્પર્શ વ્યંજન ૨૫ - ૫ અનુનાસિક = (૨૦)

* ૨૦ + ૩ ઉપમાક્ષર + હ = (૨૪) (ચુટ)

1. ૨૦ + અધોષ દા.ત. Δ અદ્ + તિ
= સ્વવર્ગનો પ્રથમ વ્યંજન + અધોષ. } = અત્ + તિ = અત્તિ ।

2 ૨૦ + ધોષ કે પ્રત્યય સિવાયનો સ્વર
= સ્વ વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન + ધોષ કે પ્રત્યય સિવાયનો સ્વર

દા.ત. Δ ઉત્ + ગમ્ = ઉદ્ગમ । Δ વનાત્ + આગચ્છતિ = વનાદાગચ્છતિ ।
પાણે પ્રત્યયનો સ્વર હોય તો આ સંધિ ન થાય. પાણ સ્વર વ્યંજનમાં લળી જાય.
દા. ત. Δ મરુત્ + આ = મરુતા થાય. પાણ મરુદા ન થાય કેમકે 'આ' સ્વર પ્રત્યયનો છે.

3. ૨૦ + પ્રત્યય સિવાયનો અનુનાસિક

= સ્વવર્ગનો અનુનાસિક
અથવા સ્વવર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન ધાય } + પ્રત્યય સિવાયનો અનુનાસિક

દા.ત. Δ एतद् + मुरारि = एतन्मुरारि ।

જો... પ્રત્યયનો અનુનાસિક હોય તો પૂર્વનો નિત્ય અનુનાસિક થાય છે.

દા.ત. ◉ વાગ્ + મય = વાઙ્મય । ◉ ચિત્ + મય = ચિન્મય ।

4. ર૦ + હ્ હોય તો હ ના સ્થાને પૂર્વના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય.

દા.ત. ◉ ઉદ્ + હાર = ઉદ્ધાર । ◉ વાગ્ + હસ્તૌ = વાઙ્હસ્તૌ ।

5. ર૦ + શબ્દની આદિમાં શ્ + સ્વર, અર્ધસ્વર કે અનુનાસિક
= ર૦ + વિકલ્પે છ્ + સ્વર, અર્ધસ્વર કે અનુનાસિક

દા.ત. ◉ અવદત્ + શઠઃ = અવદત્છઠઃ ।

અને ...નિયમ ૧૪ થી અવદચ્છઠ ।

6. પદાન્તે ન્ + ચ્ છ્ દ્ ઠ્ ત્ થ્ + અષ્ટદ્
= અનુસ્વાર અને. } + ચ્ છ્ દ્ ઠ્ ત્ થ્ + અષ્ટદ્
અનુક્રમે શ્ ષ્ સ્ } (ષ્ટદ્ સિવાયના વ્યંજન અને સ્વર) <

દા.ત. ◉ નરાન્ + ચ્ = નરાંશ્ચ । ◉ નરાન્ + ટીકતે = નરાંષ્ટીકતે ।

◉ વિડાલાન્ + તાડયતિ = વિડાલાંસ્તાડયતિ ।

7. એક જ પદમાં ન્ + ઉખાક્ષર ર્ કે હ
= અનુસ્વાર + ઉખાક્ષર ર્ કે હ

દા.ત. ◉ વિદ્વાન્ + સ્ + ઔ = વિદ્વાંસૌ ।

◉ હન્ + સિ = હંસિ । ◉ રન્ રમ્યતે = રંરમ્યતે ।

8 ન્ + લ્ } દા.ત. ◉ અસ્મિન્ + લોકે
= સાનુનાસિક લ્ + લ્ } = અસ્મિલ્લોકે ।

9 પદાન્તે હ્રસ્વસ્વર પર ઙ્ ણ્ ન્ + કોઈ પાણ સ્વર
= ઙ્ ણ્ ન્ બેવડાય + કોઈ પાણ સ્વર

દા.ત. ◉ ભગવન્ + ઇતિ = ભગવન્નિતિ । પાણ જો દીર્ઘસ્વર પર ઙ્ ણ્ ન્
હોય, તો આ નિયમ ન લાગે. # ભગવાન્ + અત્ર = ભગવાનત્ર

10. ઋ ર્ કે ષ્ પછી અપદાન્ત ન્ આવે તો ન્ નો ણ્ થાય છે. બેની વચ્ચે
કંઠ્ય, ઓષ્ઠ્ય ય્, વ્, હ્ કે સ્વર આવે તો પાણ ન્ નો ણ્ થાય છે.

દા.ત. ◉ ઋન = ઋણ । ◉ પ્ર + નયતિ = પ્રણમતિ ।

◉ રામ + ઇન = (રામેન) રામેણ । ◉ પૂર્વાહિ = પૂર્વાહિણ ।

પરંતુ નરાન્ માં નરાણ્ ન થાય કેમકે ન્ પદાંત છે.

અપવાદ - જો ન્ની પાછળ તરત દંત્યવ્યંજન હોય તો ન્ નો ણ્ ન થાય.

દા.ત. ૦ 'રમન્તે' આ સ્થાને 'રમણ્તે' ન થાય, કેમકે ન્ પછી દંત્ય ત છે.

11. મ્ + સ્પર્શવ્યંજન

= અનુસ્વાર કે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક + સ્પર્શ વ્યંજન.

દા.ત. ૦ ગ્રામ્ + ગચ્છતિ = ગ્રામં ગચ્છતિ અથવા ગ્રામઙ્ગચ્છતિ ।

૦ સમ્ + વન્ધ = સંવન્ધ અથવા સમ્વન્ધ ।

12. મ્ + ય્ વ્ લ્

= અનુસ્વાર કે

સાનુનાસિક

ય્ વ્ લ્

+

ય્ વ્ લ્

દા.ત. ૦ સમ્ + યચ્છતિ

= સંયચ્છતિ

અથવા તો

સય્યચ્છતિ ।

13. મ્ + ર્ ઉભાક્ષર કે હ

= અવશ્ય + ર્ ઉભાક્ષર કે હ

અનુસ્વાર

દા.ત. ૦ ગ્રામ્ + રક્ષતિ

= ગ્રામં રક્ષતિ ।

૦ વનમ્ + સરતિ = વનં સરતિ ।

૦ વાલમ્ + હસતિ = વાલં હસતિ ।

14. તાલવ્ય વ્યંજનના યોગમાં દંત્યનો તેટલામો તાલવ્ય થાય.

મૂર્ધન્ય વ્યંજનના યોગમાં દંત્યનો તેટલામો મૂર્ધન્ય થાય.

દા.ત. ૦ તત્ + ટીકા = તટ્ટીકા । ૦ માર્પ્ + તિ = માર્ષ્ટિ ।

દા.ત. ૦ તત્ + ચ = તચ્ચ । ૦ તદ્ + જ્ઞાત્વા = તજ્જ્ઞાત્વા ।

૦ અવદત્ + છઠ. = અવદચ્છઠઃ ।

15. દંત્ય + લ

= લ્ + લ

દા.ત. ૦ ભગવત્ + લીલા

= ભગવલ્લીલા ।

16. હ્રસ્વસ્વાર, મા અવ્યય કે ઉપસર્ગનો આ + છ

= હ્રસ્વસ્વાર, મા અવ્યય કે ઉપસર્ગનો આ + ચ્છ

દા.ત. ૦ અવ + છિદ્યન્તે = અવચ્છિદ્યન્તે । ૦ પરિ + છેદ. = પરિચ્છેદ.

૦ મા + છિન્દ્રિ = માચ્છિન્દ્રિ । ૦ આ + છિદ્યન્તે = આચ્છિદ્યન્તે ।

17. દીર્ઘસ્વાર + છ

= દીર્ઘસ્વાર + ચ્છ વિકલ્પે થાય

દા.ત. ૦ લક્ષ્મી + છાયા

= લક્ષ્મીચ્છાયા / લક્ષ્મીછાયા ।

18. અ આ સિવાયના સ્વાર કંઠ્ય કે ર્ + સ્

= અ આ સિવાયના સ્વાર કંઠ્ય કે ર્ + ષ્

દા.ત. ૦ વાક્ + સુ = વાક્ષુ । ૦ રામે + સુ = રામેષુ ।

19. પદાન્ત સ્નો વિસર્ગ થાય છે. ઇ.ત. • શનૈસ્ શનૈસ્ = શનૈ શનૈ ।

20. પદાન્ત સ્કે ર્ + અધોષ કે શૂન્ય] ઇ.ત. • પુનર્ + પુનર્
= વિસર્ગ + અધોષ કે શૂન્ય = પુનઃ પુનઃ

21. ર્ + ર્ કેઢ્ + ઢ્ આવે તો પૂર્વનો ર્ કે ઢ્ લોપાય અને તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઇ.ત. • પુનર્ + રથેન = પુનારથેન ।

• લિઢ્ + ઢિ = લીઢિ । • હરિઃ રક્ષતિ = હરિર્ + રક્ષતિ = હરીરક્ષતિ ।

22. સમ્, પરિ, ઉપ + કૃ] • સમ્ + ક્રિયતે = સંસ્ક્રિયતે ।
= સમ્, પરિ, ઉપ + સ્કૃ] • પરિ + કારઃ પરિષ્કારઃ
• ઉપ + કારઃ ઉપસ્કારઃ ।

આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડતો નથી. ઇ.ત. • ઉપકારઃ ।

23. ચ્ કે જ્ + ૨૪માંનો ધોષ વ્યંજન] ઇ.ત. • વાચ્ + ધ્યામ્
= ગ્ + ૨૪માંનો ધોષ વ્યંજન = વાગ્ધ્યામ્ ।

24. ચ્ કે જ્ + અધોષ વ્યંજન] ઇ.ત. * વાચ્ + સુ
= ક્ + અધોષ વ્યંજન = વાક્ષુ ।

25. નામના પદના અંતે અનેક વ્યંજન આવે તો પ્રથમ વ્યંજન રહે બાકીના વ્યંજન લોપાય અને પ્રથમ વ્યંજનના સ્થાને સ્વર્ગનો પ્રથમ કે તૃતીય વ્યંજન થાય છે.

ઇ.ત. * મરુત્ + સ્ = મરુત્ કે મરુદ્ ।

26. ઉદ્ + સ્થા] ઇ.ત. * ઉદ્ + સ્થાય = ઉદ્ + થાય
= ઉદ્ + થા] = નિયમ પહેલાથી ઉત્થાય ।

27. એક જ પદમાં ર્ + ક્ ઋ કે ષ્ ફ્
= ષ્ + ક્ ઋ કે ષ્ ફ્

ઇ.ત. * નિર્ + કાશઃ = નિષ્કાશઃ । * નિર્ + ધનતિ = નિષ્ધનતિ ।

* નિર્ + પદ્યતે = નિષ્પદ્યતે । * નિર્ + ફલમ્ = નિષ્ફલમ્ ।

વિસર્ગ સંધિ

૧. અ + વિસર્ગ + અ કે ધોષ] ઇ.ત. * નરઃ + અટતિ
= બંને મળીને ઓ + અ કે ધોષ = નરોડટતિ ।

* નરઃ + ગચ્છતિ = નરો ગચ્છતિ ।

૨. અ + વિસર્ગ + અ સિવાયનો સ્વર] ઇ.ત. * નર + ઇચ્છતિ
= અ + વિસર્ગ નોલોપ + અ સિવાયનો સ્વર = નર ઇચ્છતિ ।

3. आ + विसर्ग + स्वर के घोष व्यंजन

= आ + विसर्ग लोप + स्वर के घोष व्यंजन

६।त. ☆ नरा अटन्ति = नरा अटन्ति ।

☆ नरा इच्छन्ति = नरा इच्छन्ति ।

☆ नरा गच्छन्ति = नरा गच्छन्ति ।

NOTE :- र् के भूयन्त्य प्ना स्थाने विसर्ग थयेल लोप तो उपरोक्त त्रय नियम न लागे. परंतु र् के प् भा'स्वर लणी जाय.

६।त. । ☆ पुन आगच्छति = पुनरागच्छति ।

४. अ आ सिवायनो स्वर + विसर्ग + स्वर के घोष व्यंजन

= अ आ सिवायनो स्वर + र् + स्वर के घोष व्यंजन

६।त. ☆ हरि + गच्छति = हरिर्गच्छति ।

☆ हरिः + अटति = हरिरटति ।

५. विसर्ग + च छ ट ठ त थ ६।त. →

= श + च छ } ☆ राम + चलति = रामश्चलति ।

ष + ट ठ } ☆ राम + टीकते = रामष्टोकते ।

स् + त थ } ☆ राम + तरति = रामस्तरति ।

६ विसर्ग + श ष स् ६।त. ☆ बाल + शम्भ्यति

= विकल्पे श ष स् } = बालश्शाम्यति / बाल. शाम्यति ।

श ष स् +

☆ बाल. + ष्ठिवति = बालष्ठिवति / बाल. ष्ठिवति ।

☆ बाल + सृजति = बालस्सृजति / बाल. सृजति. ।

७ विसर्ग + श ष स् + अधोष व्यंजन

= विकल्पे लोप } + श ष स् + अधोष व्यंजन

अथवा श ष स् ६।त. ☆ नि. + स्पृहः = निःस्पृह ।

☆ निस्पृह । ☆ निःस्पृह ।

८ वाक्यभां स भो, एष. + व्यंजन ६।त. ☆ स + गच्छति

= विसर्गनोलोप + व्यंजन } = स गच्छति ।

☆ भो. + जना = भो जना । ☆ एष. + रमते = एष रमते ।

९ विसर्गनो लोप यथापछी संधि थाय नही

६।त. ☆ रामः इच्छति = राम इच्छति ।

વિભક્તિની સમજૂતી

પ્રથમા વિભક્તિ કૃત્ત્વિ લાગે.
 દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને લાગે.
 તૃતીયા વિભક્તિ કરાણને લાગે.
 ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનને લાગે.
 પંચમી વિભક્તિ અપાદાનને લાગે.
 છઠી વિભક્તિ સંબંધને લાગે.
 સપ્તમી વિભક્તિ અધિકરાણને લાગે.
 અને... અંતની વિભક્તિ સંબોધનમાં લાગે.

કોણ કરે છે ? = કઃ કરોતિ ?

ગુજરાતી પ્રત્યય

૧. કઃ	કોણ ?	રમેશ.		
૨. કિમ્	શું ?	ઘટમ્	ને	(શૂન્ય)
૩. કેન	શેનાથી ?	હસ્તેન	થી	(વડે, દ્વારા)
૪. કસ્મૈ	શા માટે ? (કોના માટે ?)	ગૃહાય	માટે	(વાસ્તે, સારુ, ખાતર.)
૫. કસ્માત્	શેમાંથી ?	મૃત્પિંડાત્	માંથી	(પાસેથી, ઉપરથી, નેલીધે.)
૬. કસ્ય	કોનું ?	દેવસ્ય	ની	(નો, ની, નું, ના, રો, રી, રુ, રા)
૭. કસ્મિન્	ક્યાં ?	આપણે	માં	(નીચે, ઉપર, અંદર, વિષે, અંગે)

૧. ક્રિયાનો કર્તા.

૨. ક્રિયાનું કર્મ.

૩. ક્રિયાનું કરાણ.

૪. ક્રિયાનું સંપ્રદાન.

૫. ક્રિયાનું અપાદાન.

૬. ક્રિયાનું અધિકરાણ.

← આ છ કારક કહેવાય છે.

NOTE :- I ક્રિયાપદને લીધે થતી વિભક્તિ

તે 'કારક વિભક્તિ' કહેવાય છે.

દા.ત. વૃક્ષાત્ પતતિ । રથેન ગચ્છતિ રમેશ.

ગ્રામમ્ । મહેશ રામશ્ચ ગચ્છત. ।

II ક્રિયાપદના સિવાયના પદને લીધે લાગતી

વિભક્તિ ઉપપદવિભક્તિ કહેવાય. દા.ત. મહેશ. રામેણ સહ ગચ્છતિ ।

વાક્ય રચના કરવાના નિયમો

ધાતુના ક્ર્યા અર્થમાં ↓	કઈ વિભક્તિ ? ↓	ઉદાહરણ ↓
૧. ગમ્ વગેરે ધાતુમાં	જવાના સ્થાનને દ્વિતીય લાગે. ક્યારેક ચતુર્થી પણ લાગે છે.	ગ્રામં ગચ્છતિ । ગ્રામાય ગચ્છતિ ।
૨. કચ્ શસ્ વગેરે ધાતુના અર્થમાં..	જે કહેવાનું હોય તેને દ્વિતીયા. જેને કહેવાનું હોય તેને દ્વિતીયા. ચતુર્થી કે ષષ્ઠી લાગે.	નૃપં, નૃપાય, નૃપસ્ય કથાં કથયતિ
૩. શી આસ્ અને સ્યા ધાતુઓ	જો અધિ ઉપસર્ગ સહિત હોય તો જે સ્થાને ક્રિયા થઈ હોય તે સ્થાનના નામને દ્વિતીયા લાગે.	શીલં અધ્યાસામહે ।
૪. આ + રુહ ધાતુ (આરોહણ કરવાના અર્થમાં)	જ્યાં ચઢવાનું હોય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.	ગિરિં આરોહતિ । ..
૫. સ્પૃહ ધાતુ..	જેની સ્પૃહા હોય એને ચતુર્થી કે વિકલ્પે દ્વિતીયા પણ થાય.	મોદકાય સ્પૃહયતિ । મોદકં સ્પૃહયતિ ।
૬. પ્રતિ + દા ધાતુના અર્થમાં	'...ના બદલામાં આપવું' એ અર્થમાં આપવાની વસ્તુને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે અને.. બદલામાં લેવાની વસ્તુને પંચમી વિભક્તિ લાગે છે.	તૈલેમ્યો માપાન્ પ્રતિયચ્છતિ । (= તલના બદલામાં અડદ આપે છે.)

૭. દા (ત્રીજો ગણ) દા ('યચ્છ') વગેરે આપવાના અર્થવાળા ધાતુઓમાં..	જેને આપવાનું હોય એને ચતુર્થી. અનેજે વસ્તુ આપવાની હોય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.	બ્રાહ્મણ્યો મોદકાન્ દદાતિ / યચ્છતિ
૮. સ્મ વગેરે..સ્મરાણ અર્થવાળા ધાતુઓમાં.	જેનું સ્મરાણ હોય તેને દ્વિતીયા અથવા..છઠ્ઠી વિભક્તિ લાગે.	માતરં માતુઃ વા સ્મરતિ ।
૯. ઘૃ (દેવાદાર હોવું અર્થમાં) ધાતુમાં...	દેવાદાર વ્યક્તિને પ્રથમા. લોણદાર વ્યક્તિને ચતુર્થી અને દેવાની વસ્તુને દ્વિતીયા લાગે.	હરિઃ રામાય શત્તં ↓ ↓ દેવાદાર લોણદાર નિષ્કાન્ ધારયતિ । ↓ દેવાની વસ્તુ.
૧૦. રુચ્ ધાતુમાં ↓ (ગમવાના અર્થમાં)	જેને ગમે= જે વ્યક્તિ ખુશ થાય તેને ચતુર્થી લાગે. અને.. જે વસ્તુ ગમે તેને પ્રથમા લાગે.	વાલાય મોદકઃ રોચતે।
૧૧. ઈશ્ ધાતુના..	કર્મને દ્વિતીયા કે ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે.	પ્રસવાન્ કે પ્રસવાનામ્ ઈષ્ટે।
૧૨. ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા અસૂયા આદિ અર્થ વાળા ધાતુઓમાં..	*જેના પર ક્રોધ વગેરે હોય એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. * ઉપર્સગ સહિત ધાતુ હોય તો દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે. અને.. * અજીવ વસ્તુ હોય તો સપ્તમી વિભક્તિ લાગે .	શ્રેષ્ઠી કિઙ્કરાય કુપ્યતિ । શ્રેષ્ઠી કિઙ્કરં સંકુપ્યતિ । શ્રેષ્ઠી કર્મણિ કુપ્યતિ ।

ધાતુના ક્ર્યા અર્થ/પદના યોગમાં	કર્મ વિભક્તિ ? ↓	ઉદાહરણ ↓
૧. 'વિના' અવ્યયના યોગમાં....	બીજી, ત્રીજી અથવા પંચમી વિભક્તિ લાગે.	ધર્મ* ધર્મેણ ધર્માત્ વિના ન મોક્ષ ।
૨. ઋતે (વિના) ના યોગમાં....	દ્વિતીયા અથવા પંચમી વિભક્તિ લાગે.	પુણ્યં, પુણ્યાત્ ઋતે ન જીવિતમ્ ।
૩ અલં, કિં, કૃતમ્ વગેરે અવ્યયો....	તેનાથી સર્થ એવા અર્થમાં વપરાયા હોય ત્યારે જેનાથી સર્થ વગેરેને તૃતીયાવિભક્તિ લાગે.	અલં રુદિતેન । કિં જીવિતેન । કૃતં તેન ।
૪. શરીરના અવયવમાં	શરીરની ખોડ ભતાવતા અવયવને તૃતીયા લાગે.	પાદેન હજ્જ ।
૫. સહ, સાર્ધમ્, સાકમ્, । અમા અર્થમાં..	જેની સાથે હોય તે વ્યક્તિને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.	રામેણ સહ ગચ્છતિ ।
૬. ધિક્, અન્તરા વગેરે અવ્યયના યોગમાં...	જેના પર ધિક્કાર આદિ હોય તેને દ્વિતીયાવિભક્તિ લાગે.	ધિક્! જાત્મમ્। રામમન્તરા ન ગચ્છતિ
૭. તુલ્ય, સાદૃશ્ય વગેરે સમાનાર્થક શબ્દોના યોગમાં...	જેના તુલ્ય/સદૃશ હોય તેને તૃતીયા કે પછી લાગે.	પિત્રા, પિતુ. સદૃશઃ । માત્રા, માતુ તુલ્યમ્ ।
૮. નમ અવ્યયના યોગમાં...	જેને નમસ્કાર હોય એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	નમસ્તુમ્યમ્ । જિનાય નમ. ।

૯. સ્વસ્તિ, સ્વષા, મર્દ્ર સ્વાહા અવ્યયના યોગમાં.	જેનું કલ્યાણ વગેરે ઈચ્છીએ તેને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	સ્વસ્તિ સંધાય । અગ્નયે સ્વાહા ।
૧૦. હિતના યોગમાં...	જેનું હિત ઈચ્છીએ એને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે.	શિષ્યાય હિતં ઇચ્છતિ ।
૧૧. ઉત્પત્તિ અર્થમાં...	જ્યાંથી ઉત્પત્તિ હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	પંકાત્ જાયતે ઇતિ પંકજમ્ ।
૧૨. પૃથક્, નાના, મિત્ર, અન્ય વગેરેના યોગમાં	જેનાથી ભિન્ન હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	ઘટાત્ અન્ય પટઃ
૧૩. મો, મય, વગેરે ભયવાચક અર્થમાં..	જેનાથી ભય હોય તેને પંચમી વિભક્તિ લાગે.	ચૌરાત્ મયં વર્તતે । વ્યાઘ્રાત્ મયમ્ ।
૧૪. શ્રેષ્ઠ, પ્રધાન, પ્રથમ વગેરે અર્થમાં...	જેઓમાં શ્રેષ્ઠ, પ્રધાન વગેરે હોય એને સપ્તમી કે સપ્તમી લાગે. આને નિર્ધારણ સપ્તમી/સપ્તમી વિભક્તિ કહેવાય છે.	રામ નૃણાં નૃપુ વા શ્રેષ્ઠઃ ।
૧૫. સ્નેહ, વિશ્વાસ વગેરે અર્થમાં...	જેના પર સ્નેહ આદિ હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે .	જામાતરિ સ્નિહાતિ । માતુ પુત્રે અતીવસ્નેહો વર્તતે ।

ઉપસર્ગ

- સમ્, અવ, પ્ર + સ્થા આત્મને પદ બને. સતિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે, પ્રતિષ્ઠતે ।
- આ + ક્રમ્ (ઉઠવું/ઉગવું) આત્મને પદ બને. સૂર્ય. આક્રમતે ।
- વિ + જિ (=વિજય થવો) આત્મને પદ બને. વિજયતે ।
- વિ, આ, પરિ, ઉપ + રમ્ પરસ્પૃષ્ટ બને. વિરમતિ, આરમતિ,
પરિરમતિ, ઉપરમતિ ।

★ ગુજરાતીમાં જે ક્રિયાને સહાયકારક 'દો' એવું ક્રિયાપદ લાગતું હોય તે ક્રિયાનું સંસ્કૃતમાં આદ્યાર્થ રૂપ વાપરવું અને એના ગૌણકર્મને પ્રથમા વિભક્તિ લગાડવી.
 દા.ત. મૂર્ખાઓને બબડવા દો = મૂર્ખા જત્પન્તુ ।

સતિ સખ્તમી

• જ્યારે પહેલી ક્રિયાના આધાર પર બીજી ક્રિયા થતી હોય, ત્યારે પહેલી ક્રિયાના ધાતુનું વર્તમાન કૃદન્ત બનાવી તેના કર્તાનું વિશેષાણુ બનાવવું અને.. બંનેને સખ્તમી વિભક્તિ લગાડવી.

દા.ત. ★ દશરથે શાસતિ સતિ જનઃ મુહો આમીત - અથવત્ - વમૂવ..

અનાદર અર્થે વધી

• જ્યારે બીજી ક્રિયા પ્રથમ ક્રિયા પ્રત્યે અનાદર વ્યક્ત કરતી હોય, ત્યારે પ્રથમક્રિયાના વર્તમાન કૃદન્ત અને કર્તાને વિકલ્પે વધી વિભક્તિ લાગે છે.

દા.ત. ગુરોઃ પરયત (સત્ત) શિષ્યોઽવિનયમકરોત્ ।

અથવા... ગુરૌ પરયતિ (સતિ) શિષ્યોઽવિનયમકરોત્ ।

વાક્ય પ્રયોગ ✻ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

૧. કર્તરિ પ્રયોગ. ૨. કર્મણિ પ્રયોગ. ૩. ભાવે પ્રયોગ.

૧. કર્તરિ પ્રયોગ - જે વાક્ય પ્રયોગ કર્તાને મુખ્ય કરે તે કર્તરિ પ્રયોગ કહેવાય. આ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં હોય, ક્રિયાપદ કર્તાને અનુસરે અને...ત્યારે કર્તાના વચન આદિ ક્રિયાપદને લાગે.

દા.ત. ✻ જના ષટ્ પરયન્તિ = લોકો ઘડાને જૂએ છે.

૨. કર્મણિ પ્રયોગ - જે વાક્ય પ્રયોગ કર્મને મુખ્ય કરે તે કર્મણિ પ્રયોગ. આ પ્રયોગમાં કર્મ પ્રથમામાં હોય અને ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે એટલે કે કર્મના વચનાદિ ક્રિયાપદને લાગે અને ત્યારે કર્તાને તૃતીયા લાગે.

દા.ત. ✻ જનૈઃ ષટઃ દૃશ્યતે = લોકો વડે ઘડો જોવાય છે.

૩. ભાવે પ્રયોગ - જ્યાં ધાતુ અકર્મક હોય અથવા તો ધાતુના કર્મની વિવક્ષા ન હોય અને કર્તાની વિવક્ષા ગૌણ હોય ત્યાં ભાવે પ્રયોગ હોય.

દા.ત. ✻ અહં તિષ્ઠામિ - મયા સ્થીયતે ।

NOTE :- A ક્રિયાપદને કોણ પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્તા અને.... ક્રિયાપદને શું / કોને પૂછવાથી જે જવાબ આવે તે કર્મ.

B ક્રિયાપદ હંમેશા પ્રથમામાં જે શબ્દ હોય તેને (=પ્રથમાન્ત પદને) અનુસરે છે. એટલેકે પ્રથમામાં જે પદ હોય એના વચન અને પુરુષ ક્રિયાપદને હોય.

કર્મણિ પ્રયોગ

• મૂળ ધાતુ + ય + આત્મનેપદી પ્રત્યયો = કર્મણિકપ.

દા.ત. * ગમ્ + ય + તે = ગમ્યતે ।

૧. કર્મણિ પ્રયોગમાં લાગતો 'ય' પ્રત્યય અવિકારક છે. પરન્તુ દસમાં ગણના ધાતુમાં ગુણ/વૃદ્ધિ થાય છે. દા.ત. * ચુર્-ચોર્યતે । પરન્તુ * વુષ્-વુષ્યતે ।

૨. ધાતુના અંતે હ્રસ્વ ઇ ઉ હોય તો દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. * નુ → નૂયતે । * જિ → જીયતે ।

૩. ધાતુના અંતે હ્રસ્વ ઋ હોય તો તેનો રિ થાય છે.

દા.ત. * મૃ → મ્રિયતે । * કૃ → ક્રિયતે ।

૪. સંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ ઋ હોય ત્યારે અર્ થાય છે.

દા.ત. * સ્મૃ → સ્મર્યતે ।

૫. ઋ, જાગૃ ધાતુના ઋ નો પાણ અર્ થાય છે.

દા.ત. * ઋ → અર્યતે । * જાગૃ → જાગર્યતે ।

૬. ધાતુના અંતે દીર્ઘ ઋ હોય તો ઈર્ થાય છે.

દા.ત. * જૃ જીર્યતે । * તૃ → તીર્યતે ।

૭. પરન્તુ જો દીર્ઘ ઋ ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન કે વપર હોય તો ઋર્ થાય છે.

દા.ત. * પૃ પૂર્યતે । * વૃ વૂર્યતે ।

૮. દા, ઘા (અંગવાળા) મા, સ્થા, ગૈ, પા (પિવ્) સો, હા (ત્રીજો ગણ પરસ્મૈપદ) આટલા ધાતુઓમાં કર્મણિમાં અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ ઈ થાય છે.

દા.ત. * દીર્યતે । * સ્થીર્યતે । * ધીર્યતે ।

૯. અઞ્, અઙ્, મઙ્, રઞ્, સઙ્, સ્વઞ્, દંશ્ ધ્વૈસ્ પ્રંશ્ સંશ્ ગ્રન્થ્ વન્થ્ મન્થ્ સ્કન્દ્ સ્તામ્થ્ ઇન્થ્ ઉન્દ્ તુંહ આ ૧૮ ધાતુઓમાં અનુનાસિકનો લોપ થાય છે. દા.ત. * અઞ્ અચ્યતે । * અઙ્ અજ્યતે ।

૧૦.વચ્, યજ્, વપ્, વહ્, વસ્, વશ્, વે, વ્વે, હ્રે, રિવ, વદ્, સ્વપ્,
જ્યા, વ્યચ્, પ્રચ્છ, વ્રશ્ચ, પ્રસજ્, ગ્રહ, વ્યષ્ આ ૧૯ ધાતુઓમાં સંપ્રસારણ
ધાય છે.

૧૧. સંપ્રસારણ એટલે ? ચ્વૃત્

ચ્વૃત્ એટલે ? સ્વર સહિતના ય વ ર નો અનુક્રમે ઙ, ઠ, ઋ ધાય છે.
દા.ત. ✧ વચ્ + ય + તે = ઠચ્ + ય + તે = ઠચ્યતે ।

✧ યજ્ + ય + તે = ઙજ્ + ય + તે = ઙજ્યતે ।

✧ પ્રચ્છ + ય + તે = પ્ + ઋ + ચ્છ + ય + તે = પૃચ્છ્યતે ।

દ્વિકર્મક- • જે ધાતુના બે કર્મ હોય તે ધાતુ દ્વિકર્મક કહેવાય છે.

• ક્રિયાપદને કોને અને શું એ બે પ્રશ્ન પૂછવાથી જવાબ જૂદા જૂદા આવે તો એ
ક્રિયાપદ દ્વિકર્મક કહેવાય.

દા.ત. ✧ 'નૃપમ્ કથામ્ કથયતિ' અહીં 'કથયતિ' = કહે છે. એ ક્રિયાપદ છે.

① શું કહે છે ? 'કથામ્ કથયતિ' । ② કોને કહે છે? નૃપમ્ । તેથી અહીં
કથામ્ અને નૃપમ્ આ બે કર્મ છે.

✧ ગાં પય. દોઘિ, દેવદત્તં શતં જયતિ વગેરે દ્વિકર્મક પ્રયોગો છે.

કોને પૂછવાથી જે જવાબ મળે તે ગૌણકર્મ. } દા.ત. 'ગા પય- દોઘિ'
શું પૂછવાથી જે જવાબ મળે તે મુખ્યકર્મ. } અહીં દોઘિ ક્રિયાપદ છે.

શું દોહે છે ? પય = દુધ દોહે છે. ✧ આ મુખ્ય કર્મ કહેવાય.

કોને દોહે છે ? ગા = ગાયને દોહે છે. ✧ આ ગૌણ કર્મ કહેવાય.

✧ ગોપાલેન ગો પય દુહ્યતે ✧ આ કર્મણિ પ્રયોગ થયો.

૧૨. ની, હ કૃષ્ વહ્ આ ધાતુ અને તેવા બીજાદ્વિકર્મક ધાતુઓનું ક્રિયાપદ

વાક્યમાં વપરાયેલ હોય, અને વાક્યમાં બન્ને કર્મનો નિર્દેશ હોય તો

કર્મણિપ્રયોગમાં મુખ્ય કર્મને પ્રથમા અને ગૌણકર્મને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.

દા.ત. અર્જા ગ્રામં નયતિ ✧ કર્તરિ પ્રયોગ } અહીં અર્જા મુખ્યકર્મ

અર્જા ગ્રામ નીયતે ✧ કર્મણિ પ્રયોગ. } હોવાથી પ્રથમા વિભક્તિમાં.

૧૨. ડુહ, યાચ્, પચ્, દણ્ડ, રુષ્, પ્રચ્છ, ચિ, વ્ર, શાસ્, જિ, મથ, મુષ, તેમજ તેવા બીજા દ્વિર્કર્મક ધાતુઓના વાક્ય પ્રયોગમાં આવેલા બે કર્મોમાં ગૌણ કર્મ કર્મણિ પ્રયોગમાં પ્રથમામાં આવે છે.

દા.ત. 'ડુહ' → ગૌ. પય. ડુહ્યતે । 'યાચ્' → ઘનિક. ઘનં યાચ્યતે ।
'જિ' → શર્ત જીયતે દેવદત્ત ।

૧૩. 'અસ્' ધાતુનો 'મૂ' આદેશ થાય છે. દા.ત. → મૂયતે ।

'વૂ' ધાતુનો વચ્ આદેશ થાય છે. દા.ત. → વચ્યતે ।

'ઘસ્' ધાતુનો અદ્ આદેશ થાય છે. દા.ત. → અદ્યતે ।

'શી' ધાતુનો શય્ આદેશ થાય છે. દા.ત. → શય્યતે ।

૧૪. ખન્, જન્, તન્ આ ત્રણ ધાતુઓમાં વિકલ્પે ન્ નો લોપ થાય છે. અને ત્યારે અ નો આ થાય છે.

દા.ત. 'ખન્' → ખન્યતે અથવા ખાયતે ।
'જન્' → જન્યતે અથવા જાયતે ।
'તન્' → તન્યતે અથવા તાયતે ।

૧૫. કર્તરિથી કર્મણિ કરવું હોય ત્યારે કર્ત્ત્વિ તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

અને કર્મને પ્રથમા વિભક્તિ લાગે. તેમજ ક્રિયાપદ કર્મને અનુસરે.

દા.ત. 'વયં' શાલાં ગચ્છામ. = અસ્માભિ. શાલાં ગમ્યતે ।

૧૬. કર્મણિથી કર્તરિ કરવું હોય ત્યારે કર્ત્ત્વિ પ્રથમા કર્મને દ્વિતીયા અને ક્રિયાપદ કર્ત્ત્વિ અનુસરે

દા.ત. 'અસ્માભિ' જિનેશ્વરઃ પૂજ્યતે = વયં જિનેશ્વરં પૂજયામ. ।

ભાવે પ્રયોગ * કર્ત્ત્વિ તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

* પ્રથમા વિભક્તિ કોઈનેય લાગે નહિ.

* ક્રિયાપદ તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં વપરાય છે.

અકર્મક ધાતુ કારિકા

લજ્જા સત્તા-સ્થિતિ-જાગરણમ્, વૃદ્ધિ-ક્ષય-દીપ્તિમરણમ્ ।

શયન-ક્રીડા રુચિદીપ્ત્યર્થઃ ધાતુગણમકમર્કમાહુ. ॥ ૧ ॥

અર્થ - લજ્જા અર્થવાળા, સત્તા અર્થવાળા (મૂ વગેરે), સ્થિતિ અર્થવાળા,

જાગૃતિ અર્થવાળા, વૃદ્ધિ - ક્ષય, દીપ્તિ, અને મરણ અર્થવાળા,

શયન, ક્રીડા સ્વયં વગેરે અર્થવાળા ધાતુઓ અકર્મક છે.

વાક્ય પ્રયોગમાં જે ક્રિયાપદને કોણ અને શું એ બંને પ્રશ્ન પૂછવાથી એક જ જવાબ મળે એ ક્રિયાપદ અકર્મક કહેવાય છે.

દા.ત. ઇ અશ્વાઃ તિષ્ઠન્તિ = અશ્વૈ સ્થાયતે ।

ઇ રમેશ નૃપો ભવતિ = રમેશેન નૃપેણ ભૂયતે ।

આવા વાક્ય પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ અકર્મક છે. એ વાત ઉપદોક્ત બે પ્રશ્ન પૂછવાથી જણાય છે.

ઇ 'જનાં પર્યન્તિ = જનૈ દૃશ્યતે' આ સ્થળે દૃશ્ ક્રિયાપદ સકર્મક હોવા છતાં કર્મની વિવક્ષા નથી.

વ્યંજનાંત નામો

પુલ્લિંગ / સ્ત્રીલિંગ નામોના રૂપો માટેના પ્રત્યયો

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા વિભક્તિ →	સ્	ઔ	અસ્
દ્વિતીયા વિભક્તિ →	અમ્	ઔ	અસ્
તૃતીયા વિભક્તિ →	આ	મ્યામ્	મિસ્
ચતુર્થા વિભક્તિ →	ઇ	મ્યામ્	મ્યસ્
પંચમી વિભક્તિ →	અસ્	મ્યામ્	મ્યસ્
છઠ્ઠી વિભક્તિ →	અસ્	ઓસ્	આમ્
સપ્તમી વિભક્તિ →	ઇ	ઓસ્	સુ
સંબોધન →	સ્	ઔ	અસ્

નપુંસકલિંગ ના પ્રત્યયો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિમાં ન ૦ ઈ ઙ અને.....બાકીના પ્રત્યયો પુલ્લિંગ જેવા.

વ્યંજનાંતનામના પ્રત્યયોના ચાર વિભાગ થશે.

૧. પહેલા પાંચ પ્રત્યયો - સ્, ઔ, અસ્, અમ્ અને ઔ (૫)
૨. દ્વિતીયા બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ(૬) પ્રત્યયો.
૩. વ્યંજનાદિ (૭) પ્રત્યયો.

૧ પહેલા પાંચ પ્રત્યય માટેના નિયમ

A પ્રથમ વિભક્તિ એક વચનનો પ્રત્યય લોપાય તથા શબ્દની અંતે રહેલા સંયુક્ત વ્યંજનના અંત્ય વ્યંજનનો પાણ લોપ થાય.

દા.ત. ૦ મરુત્ + સ્ = મરુત્ । ૦ ભગવત્ + સ્ = ભગવાન્ત્ = ભગવાન્ ।

B અત્, વત્, મત્, વસ્, યસ્ અંતવાળા વિશેષણોમાં પહેલા પાંચ પ્રત્યયો અને સંબોધનમાં ઉપાંત્યે ન્ ઉમેરાય છે.

દા.ત. ૦ ભગવત્ + અસ્ = ભગવન્તઃ । સંબોધનમાં ભગવન્ ।
 ૦ ધીમત્ + અસ્ = ધીમન્તઃ । સંબોધનમાં ધીમન્ ।
 ૦ શ્રેયસ્ + અસ્ = શ્રેયાસઃ । સંબોધનમાં શ્રેયન્ ।

C વત્ મત્ અસ્ ઇન્ અંતવાળા નામોમાં પ્રથમા એકવચનમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. દા.ત. ૦ ભગવત્ + સ્ = ભગવાન્ ।

તેવીજ રીતે..... શ્રીમાન્ । ધીમાન્ । વગેરેમાં સમજવું.

D અન્ યસ્ વસ્^{ર્} અંતવાળા નામોમાં પહેલાં પાંચ પ્રત્યયો પૂર્વે ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. રાજન્ ➔ રાજા, રાજાનો, રાજાનઃ । રાજાનમ્, રાજાની... ।
 શ્રેયસ્ ➔ શ્રેયાન્, શ્રેયાંસૌ, શ્રેયાંસઃ । શ્રેયાંસમ્, શ્રેયાંસૌ.. ।
 વિદ્વસ્ ➔ વિદ્વાન્, વિદ્વાંસૌ, વિદ્વાંસઃ । વિદ્વાંસમ્, વિદ્વાંસૌ.. ।

E શાસ્ જક્ષ્ ચકાસ્ દરિદ્રા જાગૃ આ પાંચ ધાતુ તેમજ ત્રીજા ગણના ધાતુના વર્તમાન ક્રિદન્ત પુલ્લિંગનામોમાં ન્ લાગે નહિં.

દા.ત. શાસત્ ➔ શાસત્ શાસતૌ શાસતઃ । શાસતમ્, શાસતૌ... ।
 દદત્ ➔ દદત્ દદતૌ દદતઃ । દદતમ્, દદતૌ.... ।

F મહત્ માં પહેલા પાંચ રૂપમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. મહત્ ➔ મહાન્, મહાન્તૌ, મહાન્તઃ । મહાન્તમ્, મહાન્તૌ.. ।

G પ્રથમા એકવચનના 'સ્' પ્રત્યય પર છતાં શબ્દના આદ્ય વ્, ગ્, ઢના સ્થાને ક્રમશઃ મ્, ઘ્, ઘ્ થાય.

દા.ત. વુષ્ ➔ યુત્ । ગુહ્ ➔ ઘુદ્ । ડુહ્ ➔ ઘુક્ ।

(૨) સ્વરાદિ પ્રત્યય માટેના નિયમ

૧.૨ અન્ અંતવાળા નામોના અનો સ્વ રાદિ પ્રત્યય પૂર્વે લોપ થાય છે.

પરન્તુ અની પહેલાં સંયુક્ત મ કે વ વ્યંજન હોય તો અ લોપાય નહિં.

દા.ત. રાજન્ → રાજન્ + અસ્ = રાજા ।

૫૨ન્તુ...આત્મન્ → આત્મન્ + અસ્ = આત્મન ।

b અન્ અંતવાળા નામોના અ નો પુલ્લિંગ/સ્ત્રીલિંગમાં સપ્તમી એકવચન પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે લોપ થાય છે.

દા.ત. રાજન્ + ઇ = રાજિ અથવા રાજનિ ।

૨.વસ્ અંતવાળા નામો માં સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વેવસ્ નો ઉસ્ થાય, અને આ ઉસ્ પૂર્વે ઇ લોપ તો લોપાય.

દા.ત. વિદ્વસ્ → વિદ્વસ્ + અસ્ = વિદુષ, વિદુષા ઈત્યાદિ

સેદિવસ્ → સેદિવસ્ + અસ્ = સેદુષ, સેદુષા ઈત્યાદિ

૩ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય માટેના નિયમ

વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે....

૧. અન્ ઇન્ અંતવાળા નામોમાં અંત્ય ન્ લોપાય.

દા.ત. રાજન્ + ધ્યામ્ = રાજધ્યામ્ ।

૨. વસ્ અંતવાળા નામોમાં સ્ નો દ્ થાય છે.

દા.ત. વિદ્વસ્ + ધ્યામ્ = વિદ્વદ્ધ્યામ્ ।

૩. અસ્ અંતવાળા નામોમાં સ્ નો ઓ થાય છે.

દા.ત. મનસ્ + ધ્યામ્ = મનોધ્યામ્ ।

બાકીના સ્ અંતવાળા નામોમાં સ્ નો ર્ થાય છે.

દા.ત. ચક્ષુસ્ + ધ્યામ્ = ચક્ષુર્ધ્યામ્ ।

૪. તાલવ્ય વ્યંજન અંતવાળા નામોમાં તાલવ્ય વ્યંજનનો

અને દિશ્ ના શ્ નો ક્ કે ગ્ થાય છે.

દા.ત. વાચ્ + ધ્યામ્ = વાગ્ધ્યામ્ ।

વાચ્ + સુ = વાક્ષુ । દિશ્ + ધ્યામ્ = દિગ્ધ્યામ્ ।

૫૨ન્તુ...

રાજ્ વિશ્ દિષ્ માં દ્, ઙ્ અને ઙ્હ મુહ સ્તુહ ત્તિહ માં ક્, ગ્ અને દ્, ઙ્ થાય તેમજ ઉપાનહ માં ત્ દ્ થાય.

૫. અંત્ય વ્યંજનમાં થતા ફેરફાર (વ્યંજન થી શરુ થતા પ્રત્યય પૂર્વે)

વાચ્ ➔ વાક્ - વાગ્ ।	રાજ્ ➔ રાટ્-હ્ ।
પયોમુચ્ ➔ પયોમુક્ - ગ્ ।	સૃજ્ ➔ સૃટ્-હ્
ધિષજ્ ➔ ધિષક્ - ગ્ ।	લિહ્ ➔ લિટ્-હ્
સ્રજ્ ➔ સ્રક્ - ગ્ ।	તુરાસાહ્ ➔ તુરાસાટ્- હ્ !
દિશ્ ➔ દિક્ - ગ્ ।	વિશ્વવાહ્ ➔ વિશ્વવાટ્ - હ્ ।
દૃશ્ ➔ દૃક્ - ગ્ ।	ત્વિષ્ ➔ ત્વિટ્ - હ્ ।
સ્પૃશ્ ➔ સ્પૃક્ - ગ્ ।	વિશ્ ➔ વિટ્ - હ્ ।
મૃશ્ ➔ મૃક્ - ગ્ ।	પ્રચ્છ્ ➔ પ્રટ્ - હ્ !
ઊઞ્ઞિહ્ ➔ ઊઞ્ઞિટ્ - હ્ ।	દેવેજ્ ➔ દેવેટ્ - હ્ ।
મૃજ્જ્ ➔ મૃટ્ - હ્ ।	સુવૃષ્ચ્ ➔ સુવૃટ્ - હ્ ।
ઉપાનહ્ ➔ ઉપાનદ્ - ત્ ।	

૩બાલ ફેરફાર

મુહ્ ➔ મુક્-ગ્ તેમજ મુટ્-હ્ ।	નશ્ ➔ નક્-ગ્-નટ્ - હ્ ।
સ્નિહ્ ➔ સ્નિવા-ગ્ તેમજ સ્નિટ્-હ્ ।	તક્ષ્ ➔ તક્-ગ્-તટ્ - હ્ ।
સ્નુહ્ ➔ સ્નુક્-ગ્ તેમજ સ્નુટ્-હ્ ।	ઘ્રહ્ ➔ ઘ્રુક્-ગ્-ઘ્રટ્ - હ્ ।

૬. શ્ અંતવાળા (વિશ્)છ્ અંતવાળા (પ્રચ્છ્) તથા વશ્ચ (વૃશ્ચ્), ધ્રસ્જ્ (ધ્રસ્જ્), સૃજ્, મુજ્, યજ્, રાજ્, બ્રાજ્ આટલા શબ્દોમાં અંત્ય વ્યંજનનો પ્થાય છે. અને આ પ્ નો ટ્, હ્ થાય છે. ધ્.ત. વિશ્ ➔ વિષ્ - વિટ્ - વિહ્ ।

નપુંસક રૂપ બનાવવાના નિયમ

૧. ન્ કારાંત સિવાયના નામોને પ્રથમા બહુવચન અનેદ્વિતીયા બહુવચનમાં ઉપાંત્યે ન્ ઉમેરાય છે.

ધ્.ત. જગત્ ➔ જગત્ + ઇ = જગ + ન્ + ત્ + ઇ = જગન્તિ ।
શ્રેયસ્ ➔ શ્રેયસ્ + ઇ = શ્રેયાસ્ + ઇ (નીચિના નિયમથી ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ) શ્રેયા + ન્ + સ્ + ઇ = શ્રેયાસિ ।
વિદ્વસ્ ➔ વિદ્વા + ન્ + સ્ + ઇ = વિદ્વાસિ ।

૨. 'ન્' કારાંત સિવ્યયના નામોમાં પ્રથમા બહુવચનનો ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે. દા.ત. * નામન્ ➡ નામા + ન્ + ઇ = નામાનિ ।

૩. 'અત્' અંતવાળા વર્તમાન કૃદન્તમાં પ્રથમા / દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચન અને બહુવચનમાં ઉપાંત્યે 'ન્' ઉમેરાય છે. દા.ત.

* ગચ્છત્ ➡ ગચ્છત્ + ઈ=ગચ્છ + ન્ + દ્ + ઈ = ગચ્છન્તી ।

* ગચ્છત્ ➡ ગચ્છત્ + ઈ=ગચ્છ + ન્ + ત્ + ડ = ગચ્છન્તિ ।

પરન્તુ... 'યાત્' 'પાત્' વગેરે બીજા ગણના અને છશ્ચ ગણના વર્તમાન કૃદન્તમાં પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં વિકલ્પે ન્ ઉમેરાય છે.

દા.ત. * યાત્ ➡ યાતી અથવા યાન્તી । (બીજો ગણ)

* વિશત્ ➡ વિશતી અથવા વિશન્તી । (છશ્ચ ગણ)

૪. ત્રીજા ગણના અને જન્સ્ (જાગત્) ગ્રાદિ પાંચ બીજા ગણના વર્તમાન કૃદન્તમાં પ્રથમા/દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં ન્ ઉમેરાય નહિ અને.. બહુવચનમાં વિકલ્પે ઉમેરાય.

એકવચન

દ્વિવચન

બહુવચન

દા.ત. * દા (ત્રીજો ગણ) દદત્, દદતી, દદતિ કે દદન્તિ ।

* શાસ્ ➡ શાસત્, શાસતી, શાસતિ કે શાસન્તિ ।

સ્ત્રીલિંગ રૂપ માટેના નિયમ

૧. વ્યંજનાન્ત વિશેષણોનું નપુંસક પ્રથમા વિભક્તિ દ્વિવચનનું રૂપ એ સ્ત્રીલિંગનું અંગ બને પછી 'નદી' પ્રમાણે રૂપ કરવા.

એકવચન

દ્વિવચન

બહુવચન

દા.ત. * ભગવત્ ➡ ભગવતી, ભગવત્વી, ભગવત્ય ।

* વિશત્ ➡ વિશતી કે વિશન્તી, વિશન્ત્યૌ વિશત્યૌ વિશત્ય કે વિશન્ત્ય ।

૨. ડ કારાંત અને ઋ કારાંત વિશેષણોમાં દીર્ઘ ઈ ઉમેરી પછી 'નદી' જેવા

રૂપ કરવા

દા.ત. * વહુ + ઈ = વહી

* કર્તૃ + ઈ = કર્ત્રી

ક્રુદન્ત વિભાગ

ક્રુદન્ત એટલે ? ધાતુને પ્રત્યય લાગીને બનતું નામ જે અધુરો અર્થ જણાવે.

દા.ત. ખાવાને, રમીને, લખતો વગેરે...

ક્રુદન્ત

(૧) અવ્યય રૂપ ક્રુદન્ત

(૨) વિશેષણ રૂપ ક્રુદન્ત

૧ હેતુવર્થ ક્રુદન્ત

૨. સંબંધકભૂતક્રુ

૩. કર્મણિભૂત ક્રુ

૪. વર્તમાન કર્તરિ

પરસ્પૃષ્ટ આત્મને

પ્રત્યય	તુમ્	ત્વા	ત	અત્	માન
અર્થ	વાને	ઈને.	...લો	તો	
વિશેષ	વિકારક	અવિકારક.	અવિકારક.	બીજી બુકના	
ફેરફાર	ગુણ/વૃદ્ધિ	સંપ્રસારણ.	સંપ્રસારણ.	ધાતુઓમાં માન ના	
દૃષ્ટાંત	સેટમાં ફ	સેટમાં ફ	સેટમાં ફ	બદલે આન લાગે	
↓					
'ની'	નેતુમ્ ।	નીત્વા ।	નીત ।	નયત્ ।	નયમાન ।
'વસ્'	વસિતુમ્ ।	ઉષિત્વા ।	ઉષિત ।	વસત્ ।	
'શ્રુ'	શ્રોતુમ્ ।	શ્રુત્વા ।	શ્રુત ।	શ્રુણ્વત્ ।	ઈક્ષમાણ ।
'કૃ'	કર્તુમ્ ।	કૃત્વા ।	કૃત ।	કુર્વત્ ।	કુર્વાણ ।
'ચુર્'	ચોરયિતુમ્ ।	ચોરયિત્વા ।	ચોરિત ।	ચોરયત્ ।	મન્યમાન ।

૫. વર્તમાનકર્મણિભૂતક્રુદન્ત

૬. કર્તરિભૂત ક્રુદન્ત

પ્રત્યય →	માન	તવત્
અર્થ →	..આત્મે	...
સ્વરૂપ →	વિશેષણ	વિશેષણ
દૃષ્ટાંત →	નીચમાણ ।	નીતવત્ ।

દસમા ગણના ધાનુઓ માટે

- * ચાલુ અંગ + ૨ + ત્વ = ઉત્પર્ધક્રૂદન્ત દા.ત. દારપિતુમ્ ।
- * ચાલુ અંગ + ૩ + ત્વા = સંબંધક્રૂદન્ત દા.ત. દારગિત્વા ।
- * ગુણ/વૃદ્ધિ + ૨ + ત્ = કર્મણિભૂત ક્રૂદન્ત દા.ત. દારિત ।
- * કર્મણિભૂત ક્રૂદન્ત + વત્ = કર્મરિભૂત ક્રૂદન્ત દા.ત. દારિતવત્ ।
- * અંગ + અત / નાન્ = વર્તમાનક્રૂદન્ત દા.ત. દારવત્ । દારવગાણ ।
- * કર્મણિઅંગ + માન્ = કર્મણિ વર્તમાન ક્રૂદન્ત દા.ત. દાર્યમાણ ।

સંબંધક્રૂદન્ત ક્રૂદન્ત ત્વા

૧. કર્મણિ પ્રયોગમાં જે ધાનુઓમાં સંપ્રસારણ ધાય તે ધાનુઓમાં અહીં પણ સંપ્રસારણ ધાય. દા.ત. 'વન્' → ઉપિત્વા ।
૨. ઉપસર્ગવાળા ધાનુને તથા 'ન્વિ' પ્રત્યાયાન્ત ધાનુઓને ત્વા ના બદલે ચ લાગે. પરન્તુ જો ઉપસર્ગવાળા ધાનુને ચંન્, હ્રસ્વ અથવા ઊંચ તો ત્વ લાગે. દા.ત. અનુભૂય । શુક્લોભૂય । વિજિત્ય ।
૩. દસમા ગણના ઉપસર્ગવાળા ધાનુમાં માત્ર ગુણ/વૃદ્ધિ કરીને 'વ' કે 'ત્વ' લગાડવો. દા.ત. વિ + ડ = વિદાર્ય ।

કર્મણિભૂત ક્રૂદન્ત ત

- A. સંબંધક્રૂદન્ત ક્રૂદન્તની જેમ સંપ્રસારણ ધાય. 'વત્' → ઉપિત ।
- B. કર્મનું વિશેષણ બને તેથી કર્મના લિંગાદિ લાગે.

દા.ત. રામેણ વટા કૃતા ।

- C. ગત્યર્થક ધાનુ, પિવ્, ખુજ્ અને અકર્મક ધાનુઓનું કર્મણિભૂત ક્રૂદન્ત કર્મરિભૂત ક્રૂદન્ત તરીકે પણ વપરાય.

દા.ત.

કર્મરિ

કર્મણિ

- રામ ગ્રામ આચ્છત્
- રામ ગ્રામ ગત
- રામ ગ્રામ ગતવાન્

} રામેણ ગ્રામો અગમ્યત
રામેણ ગ્રામ ગત

- D. કર્મણિભૂત ક્રૂદન્ત ભાવે પ્રયોગમાં નપુંસક એકવચનમાં વપરાય.

દા.ત. વાલ સુપ્ત = વાલેન સુપ્તમ્ ।

- E. દસમા ગણમાં માત્ર ગુણવૃદ્ધિ ધાય. દા.ત. 'ચુર્' → ચોરિત. ।

વર્તમાન કર્તરિ ક્રદન્ત → અત્ (પરસ્મૈ) માન (આત્મને)

૧. તૃતીય પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી અન્તિ (પરસ્મૈપદ) અન્તે (આત્મનેપદ) કાઢી તેના સ્થાને ક્રમશઃ અત્ અને માન લાગે છે.

દા.ત. નયન્તિ નય + અત્ = નયત્ । વન્દન્તે વન્દ + માન = વન્દમાન ।

વર્તમાન કર્મણિ ક્રદન્ત → માન

૧. કર્મણિ વર્તમાનકાળ તૃતીય પુરુષ બહુવચનના રૂપમાંથી અન્તે કાઢી માન લગાવવાથી બને. દા.ત. નીયન્તે → નીય + માન. = નીયમાન ।

૨. કર્મનુ વિશેષણ બને. કર્ત્રિને તૃતીયા વિભક્તિ લાગે.

દા.ત. હરિણા નીયમાન ઘટ પશ્યતિ હરિષ્ઠે લઈ જવાતા ઘડાને જુએ છે.

કર્તરિભૂત ક્રદન્ત → તવત્

૧. કર્ત્રિનું વિશેષણ બને. તેથી કર્ત્રિના લિંગાદિ લાગે.

દા.ત. રામ ઘટાન્ અકરોત્ = રામ ઘટાન્ કૃતવાન્ ।

૨. પુલ્લિંગમાં → કૃતવત્ તેના રૂપ ભગવત્ પ્રમાણે થાય.

નપુંસકલિંગમાં → કૃતવત્ તેના રૂપ જગત્ પ્રમાણે થાય.

સ્ત્રીલિંગમાં → કૃતવતી તેના રૂપ નદી પ્રમાણે થાય.

૩. કર્મણિભૂત ક્રદન્તને વત્ લગાડવાથી પાણ બને. દા.ત. કૃત + વત્ = કૃતવત્ ।

વિધ્યર્થ ક્રદન્ત → તવ્ય, અનીય, ચ ।

તવ્ય, → ૧. ગુણ થાય. દા.ત. કૃ → કર્તવ્યમ્ ।

૨. સેટમાંડ લાગે દા.ત. રક્ષ → રક્ષિતવ્યમ્ ।

૩. દસમાં ગણમાં ગુણ/વૃદ્ધિ પૂર્વક અય લાગી ઇ લાગે દા.ત. ઘુષ્ → ધોષયિતવ્યમ્ ।

અનીય → ૧. ગુણ થાય. દા.ત. કૃ → કરણીય ।

૨. દસમાં ગણમાં યથાયોગ્ય ગુણ/વૃદ્ધિ. દા.ત. ઘુષ્ → ઘોષણીય ।

ચ → I આનો એ થાય. દા.ત. દા → દેયમ્ ।

II ઋની વૃદ્ધિ થાય. દા.ત. કૃ → કાર્યમ્ ।

III ઇ / ઊનો ગુણ થાય. દા.ત. ની → નેયમ્ । કુ → કવ્યમ્ ।

IV ઓનો અવ્ થાય. દા.ત. શૂ → ભો = ભવ્યમ્ ।

V ઉપાંત્ય ઇ / ઊનો ગુણ થાય. દા.ત. મુજ્ → મોજ્યમ્ ।

VI અંત્ય ચ્ નો ક્, જ્નો ગ્ થાય. ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ થાય. દા.ત. પચ્ → પાક્યમ્ ।

૧. વિધ્યર્થ કૃદન્ત કર્મનું વિશેષણ બને. ક્તનિ તૃતીયા કે પછી લાગે.

દા.ત. મયા ઇદ કર્તવ્યમ્ / મમ ઇદ કર્તવ્યમ્ (મારે આ કરવા યોગ્ય છે.)

૨. વિધ્યર્થકૃદન્ત ભાવે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં આવે. દા.ત. મયા સ્યાતવ્યમ્ ।

તુ અને અક પ્રત્યય

• ક્રિયા કરનાર અર્થમાં ધાતુ પર તુ અથવા અક પ્રત્યય લાગે છે.

• તુ પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ અને અક પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ/વૃદ્ધિ થાય.

• 'ની' નેતૃ । નાયક । રક્ષ રક્ષિતૃ । રક્ષક । કૃ કર્તૃ । કારક ।

'વૃષ્' વર્ધિતૃ । વર્ધક । ગ્ ગન્તૃ । ગમક । હન્ હન્તૃ । યાતક ।

★ તુ / અક પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે ધાતુના કર્મને પછી લાગે.

દા.ત. રામ જનાન્ નયતિ = રામ જનાના નેતા । (નેતૃ)

સાધુ રાગ હન્તિ = સાધુ રાગસ્ય હન્તા । (હન્તૃ)

★ સ્ત્રીલિંગમાં તુ + ઈ લાગે. દા.ત. ની + તુ + ઈ = નેત્રી ।

અને... અક ના બદલે ઇકા લાગે. દા.ત. ની + ઇકા = નાયિકા ।

Note :- તુ પ્રત્યય પૂર્વે સેટમાં ૩ લાગે છે. દા.ત. રક્ષિતૃ ।

ભાવ કૃદન્ત ધાતુના અર્થનો સુચક કૃદન્ત ભાવકૃદન્ત દા.ત. ગમ્ (ગુ) ગમન (ગુ) ।

પ્રત્યય	અન	અ	તિ	
ફેરફાર	વિકારક	વિકારક	અવિકારક	કેટલાક ધાતુમાં અ પૂર્વે
લિંગ	નપુંસક	પુલિંગ	સ્ત્રીલિંગ	ચ્-જ્ નો ક્-ગ્ થાય છે.
રૂપ	ગમનપ્ ।	ગમ ।	ગતિ. ।	અને ઉપાંત્ય અ ની વૃદ્ધિ
	પોષણમ્ ।	પોષ ।	પુષ્ટિ ।	થાય છે. દા.ત. પચ્ ➔ પાક ।

ત્વા, તિ અને તપ-યપ પર છતાં યન્ રમ્ નમ્ ગમ્ હન્ મન્ તન્ કષ્ ક્ષિન્
ઋણ અને વન્ ધાતુમાં અનુનાદિક નો લોપ થાય છે.

પ્રત્યય	ત્વા	તિ	ત
ધાતુ	સંભવંકભૂત કૃ૦	ભાવકૃદન્ત	કર્મણિભૂતકૃ૦.
ગમ્	ગત્વા	ગતિ	ગત
મન્	મત્વા	મતિ	મત

Note:- ભાવકૃદન્તના કેટલાક સ્થાને ક્તનિ અને કેટલાક સ્થાને કર્મને પછી વિભક્તિ

લાગે. દા.ત. રામસ્ય ગમનમ્ ➔ ક્તનિ પછી નગરસ્ય રક્ષણમ્ ➔ કર્મને પછી

દ્વિતીય ભુક્તિ નિયમો

પહેલી ભુક્તિ ગણનોના અનિયમિત રૂપો

ધાતુ ➡	ગુપ્	ધૂપ્	વિચ્છ્	પળ્	પન્
ગણ ➡	૧	૧	૬	૧	૧
પદ ➡	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ	પરસ્મૈ
અર્થ ➡	છુપાવવું	તપાવવું	જવું	વખાણવું	સ્તુતિ કરવી
રૂપ ➡	ગોપાયતિ	ધૂપાયતિ	વિચ્છાયતિ	પળાયતિ	પનાયતિ

° આટલા ધાતુઓમાં કર્ત્તરિ ચાર કાળમાં નિત્ય આવ લાગે.

અને... કર્ત્તરિ છ કાળ, કર્મણિ, પ્રેરકમાં વિકલ્પે આવ લાગે.

દા.ત. 'ગોપાયતિ'.. ....ઈત્યાદિ.

છ કાળમાં ➡ 'ગુપ્' ગોપાયિતા અથવા ગોપિતા ।

કર્મણિમાં ➡ ગોપાય્યતે / ગુપ્યતે। પ્રેરકમાં ➡ ગોપાયયતિ / ગોપયતિ ।

° પળ્ અને પન્ ધાતુને આત્મને પદમાં આવ લાગે નહિ. દા.ત. પળતે ! પન્તે ।

૨. બ્રાશ્	શ્લાશ્	ભ્રમ્	ક્રમ્	ક્લમ્	ત્રસ્	લપ્	ષ્ટિવ્
પ્રકાશવું	પ્રકાશવું	ભ્રમવું	ચાલવું	કંટાળવું	ગભરાવું	ઈંછવું	ધુકવું
યસ્	સમ્ + યસ્	આ+ ચમ્	} આ (૧૧) ધાતુઓ, પહેલા તથા ચોથા ગણના છે.				
કષ્ટદેવું	પ્રયાસ કરવો	આચમન કરવું					

દા.ત. બ્રાશતે - બ્રાશ્યતે । શ્લાશતે - શ્લાશ્યતે । સંયસતિ - સંયસ્યતિ ।

૩. અક્ષ, તક્ષ પહેલા તથા પાંચમા ગણના છે.

દા.ત. અક્ષતિ - અક્ષ્ણોતિ । તક્ષતિ - તક્ષ્ણોતિ ।

૪. ત્રુટ્ (તુંટવું, કાપવું) પરસ્મૈપદી ચોથા તથા છઠા ગણનો છે.

દા.ત. ત્રુટચતિ - ત્રુટતિ ।

૫. યુજ્, પૃચ્, સ્, વૃજ્, વૃ, જ્, રિચ્, તપ્, તૃપ્, દૃપ્, અર્હ આ (૧૧) ધાતુ પહેલા અને દશમા ગણના છે. દા.ત. યોજતિ - યોજયતિ । વગેરે.....

૬. ક્રમ્, ક્લમ્, આ+ચમ્, ષ્ટિવ્ આ ચાર ધાતુનો ઉપાંત્ય સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય. દા.ત. ક્રામતિ - ક્રામ્યતિ । ક્લામતિ - ક્લામ્યતિ । વગેરે....

૬. ઝમ્ | તમ્ | દમ્ | શ્રમ્ | મદ્ | ભ્રમ્ | ક્ષમ્ |
 શાંત વધું. થાકી જવું. હમનકરવું. થાકવું. ભૂલકરવી. ભમવું. માફ કરવું.
 ૨૯. ચોથા ગણના સાત ધાતુઓના ઉપાંત્ય સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય છે.

દા.ત. શમ્ → શામ્યતિ । ભ્રમ → ભ્રામ્યતિ ।

૮.દશ (પરસ્મૈ) સજ્ઞ (પરસ્મૈ) સ્વજ્ઞ (આત્મને) રજ્ઞ (ઉભયપદી)

આટલા ધાતુઓમાં અનુનાસિક લોપાય દા.ત. દશામિ । સજતિ ।

૯.લુપ્, લિપ્, લિદ્, કૃત્, પિણ્, સિચ્, વિદ્, મુચ્, આ (૮) છઠા ગણના ધાતુઓમાં ચાર કાળના પ્રત્યયોમાં ધાતુની વચ્ચે અનુનાસિક ઉમેરાય છે.

દા.ત. લુપ્ → લુમ્પતિ । લિપ્ → લિમ્પતિ -તે । સિચ્ → સિજ્વતિ ।

૧૦. નીચેના ધાતુઓમાં સૂચિત અદેશ થાય.

ધ્મા	ઘ્રા	મ્મા	ઋ	ૃ	યમ્	દા
ધમ્પતિ	જિઘ્રતિ	મનતિ	ઋચ્છતિ	ઘાવતિ	યચ્છતિ	યચ્છતિ
કૂકવું	સુંઘવું	વિચારવું	જવું.	દોડવું	કાળુમાંરાખવું	આપવું.

શદ્	વ્યઘ્	ભ્રસ્જ્	વ્રશ્	ગસ્જ્	સસ્જ્
શીયતે	વિધ્યતિ	ભૃજ્જતિ-તે	વૃશ્ચતિ	નજ્જતિ	સજ્જતિ-તે ।
નાશપામવું.	વિધવું.	ભુંજવું.	કાપવું.	ડૂબવું.	તૈયાર થવું.

૧૧. 'ગુહ' ધાતુનો 'ઝ' ચાર કાળમાં સર્વત્ર દીર્ઘ થાય. બાકીના છ કાળમાં સ્વરાદિ નિકારક પ્રત્યય લાગે ત્યારે દીર્ઘ થાય.દા.ત. ગૂહતિ । અગૂહત્ ।

૧૨. છઠા ગણના 'અ' ની પહેલાં ઉચ્ચ કે દીર્ઘ 'ઙ-ઙનો' ઇય્ ડ્વ થાય.

દા.ત. રિ → રિયતિ । નૂ → નુવતિ ।

ધૂ → ધુવતિ ।

૧૩. દશમા ગણના તન્ઝ, ચિત્, ભર્ત્સ, મન્ઝ, તર્જ્ વિદ્, દંશ્ વગેરે ધાતુઓ માત્ર આત્મનેપદી છે. બીજા પ્રાય: ઉભયપદી છે.

દા.ત. તન્ઝ → તન્ઝયતે । ચિત્ → ચેતયતે । ભર્ત્સ → ભર્ત્સયતે ।

૧૪.સો, શો, દો છો ચોથા ગણના ધાતુમાં 'ઓ' નો લોપ થાય છે.

દા.ત. સો → સ્યતિ । જો → જ્યતિ ।

દો → ઘતિ । છો → છચતિ ।

૧૫. ધાતુમાં રહેલ દીર્ઘ ઋ નો અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે (હ્રસ્વ) ઈર્ થાય.
અને... ઓષ્ઠ્ય કે 'વ' વ્યંજન પર (હ્રસ્વ) ઉર્ થાય.

દા.ત. કૃ (છકો ગણ) ⇒ કિરતિ ।
ઈર્ કે ઉર્ + અવિકારક વ્યંજન
= દીર્ઘ ઈર્ કે ઉર્ + અવિકારક વ્યંજન

દા.ત. કૃ + ય (કર્મણિનો) + તે = કીર્યતે ।
પૂ + ય + તે = પૂર્યતે ।

૧૬. ધાતુમાં હ્રસ્વ ઈ કે ઉ પર અંતે... વ્ + અવિકારક વ્યંજન
= દીર્ઘ ઈં કે ઋ + અંતે વ્ + અવિકારક વ્યંજન

દા.ત. સિવ્ (૪ થો ગણ) ⇒ સિવ્ + ય + તિ = સીવ્યતિ ।

૨, ૩, ૫, ૭, ૮, તથા ૯ માં ગણ માટેના કાળના પ્રત્યયો

• ઉપરોક્ત છ ગણના ચાર કાળના પરસ્મૈ/આત્મને પ્રત્યયો પ્રાયઃ પૂર્વોક્ત

૬, ૪, ૬, ૧૦ ગણના પ્રત્યયોને સમાન છે. છતાં તેમાં જે ફેરફાર છે તેને

□ આવા ચોરસ બોક્ષમાં લખ્યા છે

• જે પ્રત્યયો વિકારક છે તેને ○ આવા વર્તુળ આકારમાં લખ્યા છે.

જે પ્રત્યયોની નીચે _____ આવું કરેલ છે. તે પ્રત્યયો માત્ર ત્રીજા ગણના ધાતુ અને બીજા ગણના શાસ્ જક્ષ આદિ પાંચ ધાતુઓ માટેના છે.

પ્રત્યયો

વર્તમાનકાળ

પરસ્મૈ

આત્મને

એકવચન દ્વિવચન બહુવચન

એકવચન દ્વિવચન બહુવચન

પ્રથમપુરૂષ ⇒ (મિ) વસ્ મસ્
દ્વિતીયપુરૂષ ⇒ (સિ) થસ્ થ
તૃતીય પુરૂષ ⇒ (તિ) તસ્ અન્તિ/અતિ

૧. એ વહે મહે
૨. સે આથે ઘ્વે
૩. તે આતે અતે

ઘસતનભૂતકાળના પ્રત્યયો

પરસ્મૈ

આત્મને

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન		એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
	↓	↓	↓		↓	↓	↓
પ્રથમપુરૂષ	(અમ્)	વ	મ	૩	વહિ	મહિ	
દ્વિતીયપુરૂષ	(સ્)	તમ્	ત	યાસ્	આધામ્	ધ્વમ્	
તૃતીયપુરૂષ	(ત્)	તામ્	અન્/ઉસ્	ત	આતામ્	અત	

આસાર્થના પ્રત્યયો

પ્રથમપુરૂષ	(આનિ)	(આવ)	(આમ)	(એ)	(આવહે)	(આમહે)
દ્વિતીયપુરૂષ	(હિ)	તમ્	ત	ત્વ	આધામ્	ધ્વમ્
તૃતીયપુરૂષ	(તુ)	તામ્	અન્/અતુ	તામ્	આતામ્	આતામ્

વિધર્થના પ્રત્યયો

પ્રથમપુરૂષ	યામ્	યાવ	યામ	ઈંય	ઈંવહિ	ઈંમહિ
દ્વિતીયપુરૂષ	યાસ્	યાતમ્	યાત	ઈંધાસ્	ઈંયાયામ્	ઈંધ્વમ્
તૃતીયપુરૂષ	યાત્	યાતામ્	યુસ્	ઈંત	ઈંયાતામ્	ઈંરન્

દ્વિતીય ભૂકના છ ગણ માટેના સામાન્ય નિયમો

૧. અંગને અંતે ૩ કે ૪ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

= ૩ય્ કે ૪વ્ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

દા.ત. આપ્ + આનુ + અન્તિ = આપ્નુવન્તિ ।

૨. અનેક સ્વરી અંગને અંતે અસંયુક્ત વ્યંજન પર હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ૩ કે ૪ ઓય તો તે ૩ કે ૩ નો ૩ય્ ના બદલે ૪ ધાય છે.

અને ૪ કે ૪ નો ૪વ્ ના બદલે ૫ ધાય છે.

દા.ત. વિધી + અતિ = વિધ્યતિ । નિની + ૩વ્ = નિન્નિવ ।

જુહુ + અતિ = જુહ્યતિ । ચિનુ + અન્તિ = ચિન્વન્તિ ।

પાંચમો / આઠમો ગાણ

પાંચમા ગાણની નિશાની ➔ નુ

નિયમો

આઠમા ગાણની નિશાની ➔ ડ

I. મિ આદિ વિકારક પ્રત્યયો લાગતા અંત્ય ડ નો ગુણ ઓ ધાય છે.

દા.ત. ચિ ➔ ચિનોમિ। અચિનવમ્ । ચિનવાણિ । તન્ ➔ તનોમિ ।

II. આ બંને (પ-૯) ગાણના ધાતુના અંગમાં અસંયુક્ત વ્યંજન પર....

ડ + વાદિ-માદિ પ્રત્યય તો ડ નો વિકલ્પે લોપ ધાય.

દા.ત. 'ચિ' ➔ ચિન્વ./ ચિનુવઃ । ચિન્મ / ચિનુમ. ।

III. આ બંને (પ-૯) ગાણમાં અસંયુક્ત અંગ ઉપર હિ નો લોપ ધાય છે.

દા.ત. 'ચિ' ➔ ચિનુ । તન્ ➔ તનુ ।

IV. 'કૃ' (૮મો ગાણ)નું અંગ

° વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'કરો' ધાય દા.ત. કરોમિ । અકરવમ્ । કરવાણિ।

° અવિકારક વાદિ-માદિ-યાદિ પ્રત્યય પૂર્વે કુર્ ધાય.

દા.ત. કુર્વઃ । કુર્મઃ । કુર્યામ્ । કુર્યાવ ।

શેષ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'કુરુ' ધાય દા.ત. કુરુથ । કુરુત. ।

નવમો ગાણ

ગાણની નિશાની ➔ ના, ની, ન્

° વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'ના' દા.ત. જ્ઞા (જા) ➔ જાનામિ ।

° અવિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'ની' દા.ત. જાનોવ. ।

° અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'ન્' દા.ત. જાનન્તિ ।

નિયમો

૧. લી, લુ, ઘૂ, પૂ અને દીર્ઘ 'ઋ' કારાંત ધાતુમાં સ્વર ઉચ્ચ ધાય છે.

દા.ત. 'લી' ➔ લિનાતિ । 'લૂ' ➔ લુનાતિ । 'ઘૂ' ➔ ઘૃણાતિ ।

૨. ધાતુની વચ્ચે રહેલો અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. 'વન્' ➔ વઘ્નાતિ । સ્તમ્ ➔ સ્તમ્નાતિ ।

૩. વ્યંજનાન્ત ધાતુમાં આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનમાં ' નોહિ ના..

બદલે 'આન' લાગે. દા.ત. ગ્રહ (ગૃહ) ➔ ગૃહાણ ।

સાતમો ગાત્ર ગણની નિશાની → ન, ન્

• ગણની નિશાની ધાતુના સ્વર અને અંત્ય વ્યંજનની વચ્ચે લાગે.

★ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ન (સ્વર સહિત) દા.ત. રુળતિ ।

★ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ન્ (સ્વર રહિત) દા.ત. રુન્ધ્વ ।

૧. ધાતુનો અનુનાસિક લોપાય દા.ત. મજ્ઞ → મનક્તિ ।

અને.... વ્યંજન વિકારક પ્રત્યયમાં 'તૃહ' ધાતુને ન ના બદલે જે લાગે.

દા.ત. તૃહ → તૃહ + મિ = તૃળેહિ ।

પરંતુ અવિકારક પ્રત્યયમાં તૃહ । તૃહ્ ।

બીજો ગાત્ર

(૧) દા, રા, મા, પા, યા, લા ય્યા, પ્સા, શ્રા, સ્ના વગેરે આ કારાંત ધાતુમાં ઘસ્ટનભૂતકાળ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં અંત્ય આ + અન્ ના બદલે વિકલ્પે ' ડસ્ ' લાગે છે. દા.ત. દા → અદુ અદાન્

(૨) અસ્ (હોવું-થવું)

A ધાતુમાં અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે અ લોપાય. દા.ત. સ્વ. । સ્મ ।

B ધાતુ અંતે સ્ + સ્ કે ઘ ધી શરુ થતાં પ્રત્યયો તો ધાતુનો ' સ્ ' લોપાય.

દા.ત. અસ્ + સિ = અસિ । અસે ।

અસ્ + ઘ્વે = ઘ્વે } અહીં અવિકારક પ્રત્યય હોઈ

અસ્ + સ્વ = સ્વ } અ નો લોપ થયેલ છે.

C પરસ્મૈમાં ઘસ્ટનભૂતકાળ બીજો/ત્રીજો પુરુષ એકવચનના ' સ્ ' 'ત્' પ્રત્યયના બદલે ક્રમશઃ 'ઈસ્' 'ઈત્' થાય છે. દા.ત. આસી । આસીત્ ।

D પરસ્મૈ. આજાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનનું ' ણિ' રૂપ થાય છે.

અને... આત્મને વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું ' હે ' રૂપ થાય છે.

(૩) 'ઈ' (જવું) પરસ્મૈપદ ના વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં 'યન્તિ' રૂપ થાય છે. આજાર્થ ત્રીજો પુરુષ બહુવચનમાં 'યન્તુ' રૂપ થાય છે.

(૪) અધિ + ઇ (આત્મને. ભણવું) માં ઇ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈય્' થાય. ઘસ્ટનભૂતકાળમાં 'ઈ' ની વૃદ્ધિ કરતા પહેલાં 'ઈય્' કરવો.

દા.ત. અધિ + ઇ + ઇ

= અધિ + ઇય્ + ઇ = અધિ + ણ્ય + ઇ = અધ્યૈધિ ।

(૫) યુ, નુ, સ્તુ રુ આ ઉચ્ચ ઉકારાંત ધાતુ + વિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય
= ગુણના બદલે વૃદ્ધિ + વિકારક વ્યંજનાદિ પ્રત્યય

દા.ત. 'નુ' → નૌમિ । નૌપિ । નૌતિ ।

(૬) 'સ્તુ' અને 'રુ' ધાતુને વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે (દીર્ઘ) 'ઈ' લાગે. અને... ત્યારે વૃદ્ધિના બદલે ગુણ થાય. તથા વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે પાણ વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

દા.ત. સ્તુ → સ્તૌતિ કે સ્તવીતિ । 'રુ' → રૌતિ કે રવીતિ ।

	વિકારક	અવિકારક
વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અંગ →	સ્તૌ કે સ્તવી	સ્તુ કે સ્તુવી
સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે અંગ →	સ્તવ્	સ્તુવ્

(૭) 'શી' (આ. પ. સૂં) ધાતુનું બધા પ્રત્યયો પર 'શે' અંગ થાય.

દા.ત. શયે શેવહે... । તેમજ તૃતીય પુરુષ બહુવચન ના

અટે અત અતામ્ ના બદલે ક્રમશઃ રતે રત રતામ્ પ્રત્યયો લાગે.

દા.ત. શેરતે । અશેરત । શેરતામ્ ।

(૮) 'ઘ્રૂ' ધાતુમાં વર્તમાનકાળ પરસ્મૈપદમાં પાંચ વધારાના રૂપ થાય.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
દ્વિતીયપુરુષ →	ઘ્રૂવીસિ આત્થ	ઘ્રૂયઃ આહથુ	
તૃતીયપુરુષ →	ઘ્રૂવીતિ આહ	ઘ્રૂત આહતુઃ	ઘ્રૂવન્તિ આહુઃ ।

B વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુમાં દીર્ઘ 'ઈ' ઉમેરાય છે.

દા.ત. ઘ્રૂ + તિ = ઘ્રૂ + ઈ + તિ = ઘ્રૂ + વ્ + ઈ + તિ = ઘ્રૂવીતિ ।

(૯) 'સૂ' (આત્મનેપદ) માં આજ્ઞાર્થના બધા પ્રત્યયો અવિકારક છે.

દા.ત. સુવૈ સુતાવહે સુવામહે ।

(૧૦) અન્, જક્ષ્, શ્વસ્, સ્વપ્, રુદ્ માં વિધ્યર્થ સિવાયના વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈ' ઉમેરાય. દા.ત. રોદિતિ । જક્ષિતિ ।

પરંતુ... ઇસ્તનભૂતકાળમાં સ્ના બદલે અસ્ કે ઈસ્ અને 'ત્' ના બદલે 'અત્' કે 'ઈત્' પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. અરોદ કે અરોદીઃ । અરોદત્ કે અરોદીત્ ।

(૧૧) A હન્ + ઘૂદ અવિકારક પ્રત્યય હોય તો....

હન્ નો ન્ લોપાય. ઇ.ત. હન્ + ઘસ્ = હય ।

B હન્ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય હોય તો... 'હન્' નો અલોપાય.

અને... હનોઽ ધાય છે. ઇ.ત. હન્ + અન્તિ = હન્ + અન્તિ = ધ્વન્તિ ।

C તથા આજ્ઞાર્થમાં હન્ + હિ નું જહિ રૂપ ધાય.

(૧૨) 'ઈશ્' 'ઈડ્' (આત્મને) + વર્તમાન. સે / ધ્વે તથા આજ્ઞાર્થના

સ્વકે ધ્વમ્ પ્રત્યય તો ધાતુની મધ્યમાં ડ ઉમેરાય.

ઇ.ત. ઈશ્ + ડ + સે = ઈંશિપે । ઈશ્ + ડ + સ્વ = ઈંશિષ્વ ।

ઈશ્ + ડ + ધ્વે = ઈંશિધ્વે । ઈશ્ + ડ + ધ્વમ્ = ઈંશિધ્વમ્ ।

(૧૩) મૃજ્ + વિકારક પ્રત્યય = ગુણને બદલે વૃદ્ધિ ધાય. ઇ.ત. માર્જિમ્ ।

મૃજ્ + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય = વિકરૂપે વૃદ્ધિ ધાય.

ઇ.ત. મૃજ્ + અન્તિ = માર્જન્તિ મૃજન્તિ ।

(૧૪) 'વશ્' + બધા અવિકારક પ્રત્યયો તો અંગ 'ઝશ્' ધાય.

ઇ.ત. ઝશ્વ । ઝશ્મ ।

(૧૫) શાસ્ + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

= શિષ્ + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય.

ઇ.ત. શાસ્ + વસ્ = શિષ્ + વસ્ = શિષ્વ ।

(૧૬) । શાસ્, જક્ષ, ચકાસ્, દરિદ્રા, જાગ્ અને વિદ્ ધાતુમાં

અન્ ના બદલે ઝસ્ લાગે. ઇ.ત. અશાસુ । અજક્ષુ । અજાગરુઃ ।

॥ વિદ્ સિધાયના પાંચ ધાતુમાં 'અન્તિ' 'અન્તુ' તે બદલે... 'અતિ' 'અતુ' લાગે.

ઇ.ત. શાસતિ । શાસતુ । જાગ્રતિ । જાગ્રતુ । ચકાસતિ । ચકાસતુ ।

પરન્તુ... 'વિદ્' માં વિદન્તિ । વિદન્તુ ।

(૧૭) શાસ્ + હિ = શાધિ ।

ચકાસ્ + હિ = ચકાધિ ચકાદ્ધિ ।

(૧૮) દરિદ્રા + સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય તો આ નો લોપ. ઇ.ત. દરિદ્રતિ ।

દરિદ્રા + વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય તો આ ના બદલે ડ લાગે.

ઇ.ત. દરિદ્રિત. ।

વ્યંજન વિકારક પ્રત્યયમાં → દરિદ્રાતિ ।

(૧૯) A વિદ્ ના આજ્ઞાર્થ રૂપમાં વિકલ્પે વિદામ્ + કૃ ના આજ્ઞાર્થ રૂપ લાગે.

દા.ત.	વેદાનિ વિદાંકરવાણિ ।	વેદાવ વિદાંકરવાવ ।	વેદામ વિદાંકરવામ ।
-------	-------------------------	-----------------------	-----------------------

B 'વિદ્' ના વર્તમાન કાળનારૂપ વિકલ્પે પરોક્ષ પ્રત્યયો લગાડીને થાય.
તેમાં એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક જાણવા.

'વિદ્' ના વર્તમાન ના પરોક્ષ પ્રત્યયવાળા રૂપો

એકવચન

દ્વિવચન

બહુવચન

પ્રથમ પુરૂષ →	વેદ	વિદ્વ	વિદ્મ ।
દ્વિતીય પુરૂષ →	વેત્ય	વિદધુ	વિદ ।
તૃતીય પુરૂષ →	વેદ	વિદતુ	વિદુઃ ।

સામાન્ય નિયમો (૨૪=૩૩- અનુનાસિક - અંતઃસ્થ = 'બૂદ')

૧. અતિ હ + ૨૪ કે શૂન્ય } દા.ત. લિહ + સિ
= હ + ૨૪ કે શૂન્ય } = લિહ + સિ = લેહ + સિ ।

૨. હ કે ષ + સ્ } દા.ત. લેહ + સિ
= ક્ + સ્ } = લેક્ + પિ = લેક્ષિ ।

(‘અ આ’ સિવાયનો સ્વર, કંઠ્ય કે ર્ + સ્ તો સ્ નો ષ થાય.)

૩. વર્ગીય ચોથો + ત અને ય થી શરૂ થતા પ્રત્યય
= વર્ગીય ચોથો + ઘ થી શરૂ થતા પ્રત્યય

દા.ત. લેહ + તિ } લિહ + થસ્ } (વ્યંજન સંધિ નિયમ મુજબ
= લેહ + ધિ } = લિહ + ધસ્ } હ + હ તો પૂર્વનો
લેહ + ઢિ } લિહ + ઢસ્ } હ લોપાય અને... પૂર્વનો
= લેહિ । = લીહઃ । હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.)

૪. એકસ્વરી ધાતુના આરંભે 'દ' અને અંતે હ + ૨૪કે શૂન્ય હોય,
તો હ નો ષ્ + ૨૪કે શૂન્ય હોય.

દા.ત. દુહ → દુહ + સિ = દોહ + સિ = દોષ્ + સિ

૫. એક સ્વરી ધાતુના પ્રારંભે વ્ ગ્ દ્ અંતે વર્ગીય ચોથો + સ્ ધ્વ કે શૂન્ય
= ધાતુના પ્રારંભે ત્રીજાનો ચોથો અંતે વર્ગીય ચોથો + સ્ ધ્વ, કે શૂન્ય
(એટલે કે વ્ - ગ્ - દ્ ના સ્થાને મ્ - ષ્ - ષ્ થાય છે.)

દા.ત. દોષ્ + સિ = ધોક્ + સિ = ધોક્ષિ ।

૬. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં ૨૮ + વર્ગીય ત્રીજો કે ચોથો
= સ્વવર્ગનો ત્રીજો + વર્ગીય ત્રીજો કે ચોથો.

દા.ત. દુહ + થસ્ = દુષ્ + થસ્ = દુષ્ + ધસ્ = દુગ્ + ધસ્
(૨૮ એટલે... ૩૩ - ૫ અનુનાસિક.) = દુઘ્ ।

અહીં ૨૮ માં જોશ્ ષ્ સ્ હોય તો ક્રમશઃ જ્ ઙ્ દ્ થાય છે.

દા.ત. ચક્ષ્ + ધ્વે = ચક્ષ્ + ધ્વે
= ચઙ્ + ધ્વે = ચઙ્ઘ્વે ।

૭. ધાતુના અંગના અંતે વ્યંજન + ભૂતકાળના સ્ ત્ પ્રત્યય હોય તો તે
સ્ ત્ નો લોપ. દા.ત. અહન્ + સ્ = અહન્ । અહન્ + ત્ = અહન્ ।

૮. પદાન્તે અનુનાસિક સિવાયનો વ્યંજન = એ વર્ગનો પહેલો અથવા ત્રીજો
વ્યંજન અને જો પદાન્તે 'વ્' હોય તો તેનો 'દ્' કે 'ઢ્' થાય.

દા.ત. અમાર્જ્ + સ્ ત્ = અમાર્જ્ + = અમાર્દ્ - ડ્ ।

૯. વ્રજ્, સૃજ્, મૃજ્, યજ્, રાજ્, ભ્રાજ્ + ૨૪કે શૂન્ય
તથા શ્, ઙ્ અંતવાળા ધાતુઓ

= અંત્ય વ્યંજનનો ષ્ + ૨૪કે શૂન્ય

દા.ત. સૃજ્ + ત્ (કર્મણિ ભૂતકૃદન્ત) = સૃષ્ + ત્ = સૃષ્ટ્ ।

૧૦. I અંગના અંતે સ્ + સ્ પ્રત્યાય

= ત્, દ્ ; + ૦

દા.ત. 'શાસ'

અશાત્, અશાદ્, અશા ;

II અંગના અંતે દ્ + સ્ પ્રત્યાય

= ત્, દ્ ; + ૦

દા.ત. 'વિદ્'

અવેત્, અવેદ્, અવે ।

III અંગના અંતે સ્ + ત્ પ્રત્યાય

= ત્, દ્ + ૦

દા.ત. 'શાસ'

અશાત્, અશાદ્ ।

૧૧. જોડાક્ષરમાં આદ્ય સ્ કેક્ + ૨૪ કે ૦ આવે તો

સ્ ક નો લોપ + ૨૪ કે ૦

દા.ત. • ચક્ષ્ + સે = ચષ્ + સે

= ચક્ + સે = ચક્ + પે = ચક્ષે ।

• ચક્ષ્ + તે = ચષ્ + તે

= ચષ્ + ટે = ચષ્ટે ।

૧૨. બીજી બુક્તના ... છ ગણમાં ધાતુ અંતે ૨૪ + આજ્ઞાર્થ હિ

= ૨૪ + ધિ

દા.ત. લિહ્ + લિહ્ + હિ = લિદ્ + ધિ = લિદ્ + ઢિ = લીઢિ ।

૧૩. સ્ + ઘાદિ પ્રત્યય

દા.ત. 'આસ્'

= ૦ + ઘાદિ પ્રત્યય

આસ્ + ઘ્વે = આઘ્વે ।

NOTE :- આ સામાન્ય નિયમો ધાતુ સાધિત નામોના રૂપો વખતે પાણ પ્રાયઃ લાગે છે.

ત્રીજો ગણ

૧. ત્રીજા ગણના ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ (અભ્યાસ) કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ધાતુનો આદ્ય વ્યંજન સ્વર સહિત બેવડાય અને જો આદ્ય એકલો સ્વર હોય તો એ સ્વર બેવડાય છે.

દા.ત. દા + દાદા । નિજ્ + નિનિજ્ । રૂપ્ + રૂરૂપ્ ।

૨. નવા આવેલા દ્વિરુક્તમાં સ્ત્રી ફેરફારો

(A) વર્ગીય બીજાનો પહેલો થાય. દા.ત. ફલ્ + ફફલ્ પફલ્ ।

વર્ગીય ચોથાનો ત્રીજો થાય. દા.ત. ઘા + ઘાઘા દાઘા ।

(B) કંઠ્યનો તેટલામો જ તાલવ્ય થાય. હનો જ થાય

દા.ત. રૂપ્ + રૂરૂપ્, કખ્ + કચ્ચ્ = ચચ્ચ્ । હા + હાહા, જાહા ।

(C) દીર્ઘ સ્વરનો હ્રસ્વસ્વર અનેઋનો અ થાય છે.

દા.ત. દાદાનું દદા । જાહા નું જહા । કૃ + કૃકૃ, રૂકૃ, ચકૃ ।

(D) સંયુક્ત વ્યંજનમાં માત્ર પ્રથમ અક્ષરની દ્વિરુક્તિ થાય. પાણ જો પ્રથમ અક્ષર ઉખાક્ષર હોય અને બીજો અક્ષર અઘોષ હોય તો અઘોષની દ્વિરુક્તિ થાય.

દા.ત. હ્રી + હ્રીહ્રી - જીહ્રી ।

સ્પર્ધ + સ્પર્ધ । સ્વન્ + સસ્વન્ ।

(E) મા, હા (આ જ્યુ) મૃ, પૃ, પૃ તથા ઋ ના દ્વિરુક્તમાં સ્વરનો ઉચ્ચે ઇ થાય છે.

દા.ત. મા $\Rightarrow$ મામા મિમા । મૃ $\Rightarrow$ મૃમૃ-વૃમૃ-વિમૃ । ઋ $\Rightarrow$ ઋઋ-ઇઋ ।

હા $\Rightarrow$ હાહા-જહા-જહા-જિહા । પૃ $\Rightarrow$ પૃપૃ પિપૃ ।

(F) પૂર્વમાં રહેલ દ્વિરુક્તિના 'ઇ' અને 'ઉ' પછી કોઈ પણ વિજાતીય સ્વર આવે તો અનુક્રમે 'ઈ', 'ઉ' નો 'ઇય', 'ઉવ' થાય છે.

દા.ત. ઇઋ ઇય । નિયમ (E) થી ઇઋ થયેલ અને (F) થી ઇ નો ઇય થયો

(G) નિજ, વિજ, વિષ, ધાતુની દ્વિરુક્તિમાં ઇ નો એ થાય અને સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યય પૂર્વ ધાતુના ઉપાંત્ય ઇનો ગુણ ન થાય

દા.ત. નિજ નિનિજ = નેનિજ + મિ = નેનેજિમ, નેનિજ્વ, નેનિજ્મ ।

સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યયમાં $\Rightarrow$ એનેનિજમ્ ।

૩ તૃતીય પુરુષ બહુવચનના અન્તિ અને અન્તુ પ્રત્યયના બદલે અતિ અને અતુ પ્રત્યય લાગે દા $\Rightarrow$ દદતિ । દદતુ ।

૪. ઘસ્તનભૂતકાળ તૃતીય પુરુષ બહુવચન ના 'અન્' પ્રત્યયના બદલે 'ઉસ્' પ્રત્યય લાગે. ઉસ્ લાગતા પહેલા આનો લોપ અને ઉચ્ચે કે દીર્ઘ ઇ, ઉ, ઋ નો ગુણ થાય. દા.ત. મી $\Rightarrow$ વિમી - અવિમે + ઉસ્ = અવિમયુ ।

૫. મા, હા (આત્મનેપદ) + વ્યંજન અવિકારકમાં ધાતુના આનો ઇ થાય.

અને... સ્વરાદિ અવિકારકમાં આનો લોપ થાય છે.

દા.ત. વ્યંજન અવિકારકમાં મા $\Rightarrow$ મામા મમા મિમા + વહે = મિમીવહે ।

સ્વરાદિ અવિકારકમાં મા $\Rightarrow$ મિમા + અતે = મિમતે ।

૬. I હા (પરસ્મે જ્યુ) + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

= હાના આનો વિકલ્પે ઇ/ઈ + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. હા $\Rightarrow$ જહા + વસ્ = જહિવ / જહીવ ।

II વિધ્યર્થ તથા સ્વરાદિ અવિકારક માં હા નો આ લોપાય છે.

દા.ત. વિધ્યર્થમાં $\Rightarrow$ જહા + યાત્ = જહ્યાત્ ।

સ્વરાદિ અવિકારકમાં $\Rightarrow$ જહા + અતિ = જહતિ ।

III આજ્ઞાર્થ બીજો પું એઁ વૉ માં ત્રણ રૂપો થાય જહાહિ, જહિહિ, જહીહિ ।

૭. મી + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

મિકે મી + વ્યંજન અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'મી' વિમી + વસ્ = વિમિવ-વિમીવ । પરન્તુ વિમેતિ ।

૯. A દા, ઘા + બધા અવિકારક પ્રત્યય
= અંત્ય આ નો લોપ + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'દા' દદા + વસ્ = દદ્વા : ઘા દઘા + વસ્ = દઘ્વ ।

B આજ્ઞાર્થ બીજો પુઠ એક્યઠ માં 'દા' નું 'દેહિ' અને 'ઘા' નું 'ઘેહિ' રૂપ ધાય.

C 'દા' નું અંગ દદા + અવિકારક સ્, ઘ્વ, ત્, થ્ પ્રત્યય
= દત્ + અવિકારક સ્, ઘ્વ, ત્, થ પ્રત્યય

દા.ત. દદા + થસ્ = દત્થ । દદા + ઘ્વે = દદ્ઘ્વે ।

દદા + સે = દત્સે । દદા + તે = દત્તે ।

D 'ઘા'નું અંગ દઘા + અવિકારક સ્, ઘ્વ, ત્, થ્ પ્રત્યય
= ઘત્ + અવિકારક સ્, ઘ્વ, ત્, થ્ પ્રત્યય

દા.ત. દઘા + થસ્ = ઘત્થ । દઘા + સે = ઘત્સે ।

દઘા + ઘ્વે = ઘદ્ઘ્વે । દઘા + તે = ઘત્તે ।

ગાણકાર્ય રહિત છ કાળ / અર્થ

અહીં ધાતુના ત્રણ ભાગ પાડવામા આવ્યા છે.

I સેટ્ = જેને 'હ' ઉમેરાય.

II અનિટ્ = જેને 'હ' ન ઉમેરાય.

III વેટ્ = જેને 'હ' વિકલ્પે ઉમેરાય.

ધાતુ - ૧ સ્વરાંત ધાતુ.

૨. ધ્વજનાન્ત ધાતુ.

૧ સ્વરાંત ધાતુ- A અનેક સ્વરી તમામ ધાતુઓ સેટ્ છે.

B સેટની કારિકામાં બતાવેલા એક સ્વરી ધાતુઓ સેટ્ છે.

C બાકીના એકસ્વરી ધાતુઓ અનિટ્ છે.

૨. ધ્વજનાંત ધાતુ - A કારિકામાં બતાવેલા અનિટ્ છે.

B બાકીના બધાય સેટ્ છે.

સ્વરાન્ત સેટ્ કારિકા

• ઋદ્વદન્તૈયૌતિ-રુ-ક્ષુ-શી-સ્તુ-ગુ-શુ-શિવ-હીડ્-શ્રિભિ. ।

વૃડ્વૃજ્ઞ્યા ચ વિનૈકાચોઽજ્ઞોષુ નિહતા સ્મૃતા ॥

અર્થ - દીર્ઘ ઋ ક્રૂ કારાંત તથા યુ, રુ, ક્ષુ, શી, સ્તુ, નુ, ક્ષુ, શિવ, ડી, શ્રિ, વૃ, વૃ (ગણ ૬/૫ પરસ્મૈ) અને વિના એકાચ (= એક સ્વરી વિનાના = અનેક સ્વરી) સ્વરાંત ધાતુઓ સેટ છે.

વ્યંજનાન્ત અનિટ કારિકા

- શક્લ્-પચ્-મુચિ-રિચ્-વચ્-વિચ્ । સિચ્-પ્રચ્છિ-ત્યજ્-નિજિર્ભજ ।
ભજ્-ભુજ્-ભ્રજ્, મસિજ્-યજ્-યુજ્, રુજ્-રજ્-વિજિર્-સ્વજિ-સજ્-સૂજ ॥ ૧ ॥
- અદ્-ક્ષુદ્-ઘિદ્-છિદ્-તુદિ-નુદ્ । પદ્-ભિદ્-વિદ્યતિર્વિનદ્ ।
શદ્સદી-સ્વિદ્યતિ સ્કન્દિ । હદી-ક્રુધ્-ક્ષુધિ-વુધ્યતી ॥ ૨ ॥
- વન્ધિયુધ્-રુધી-રાધિ, વ્યધ્-શુધ્-સાધિ-સિધ્યતિ ।
મન્ય-હન્-આપ્-ક્ષેપ્-છુપિ-તપ્, તિપસ્, તૃપ્યતિ-દૃપ્યતી ॥ ૩ ॥
- લિપ્-લુપ્-વપ્-શપ્-સ્વપ્-સૃપિ-યમ્-રમ્-લમ્-ગમ્-નમ્-યમો રમિ ।
ક્રુશિર્-દંશિ-દિશી-દૃશ્-મૃશ્-રિશ્-રુશ્-લિશ્-વિશ્-સ્પૃશ્-કૃષિ ॥ ૪ ॥
- ત્વિપ્-તુપ્-દ્વિપ્-દુપ્-પુષ્-પિપ્-વિપ્-શિપ્-શુપ્-શિલ્પ્યતો ઘસિ ।
વસતિર્-દહ્-દિહિ-દુહો-નહ્-મિહ્-રુહ્-લિહ્-વહિસ્તથા ॥ ૫ ॥

અનુદાત્તા - હલન્તેષુ ધાતવો દ્વયધિકં શતમ્ ।

અર્થ - [ક] શક્. [ચ] પચ્, મુચ્, રિચ્, વિચ્, વચ્, સિચ્
[છ] પ્રચ્છ, [જ] ત્યજ્, નિજ્, ભજ્, ભજ્, ભુજ્, ભ્રજ્, મસજ્, યજ્.
યુજ્, રુજ્, રજ્, વિજ્, સ્વજ્, સજ્, સૂજ. [દ] અદ્, ક્ષુદ્, ઘિદ્,
છિદ્, તુદ્, નુદ્, યદ્, ભિદ્, વિદ્, શદ્, સદ્, સ્વિદ્, સ્કન્દ્, હદ્
[ધ્] ક્રુધ્, ક્ષુધ્, વુધ્, વન્ધ્, યુધ્, રુધ્, રાધ્, વ્યધ્, શુધ્, સાધ્, સિધ્,
[ન્] મન્, હન્, [પ્] આપ્, ક્ષેપ્, છુપ્, તપ્, તિપ્, તૃપ્, દૃપ્, લિપ્, લુપ્,
વપ્, શપ્, સ્વપ્, સૃપ્ [મ્] યમ્, રમ્, લમ્.
[મ્] ગમ્, નમ્, યમ્, રમ્ [શ્] ક્રુશ્, દશ્, દિશ્, દૃશ્, મૃશ્, રિશ્,
રુશ્, લિશ્, વિશ્, સ્પૃશ્. [ષ્] કૃષ્, ત્વિષ્, તુષ્, દ્વિષ્, દુષ્, પુષ્,
પિષ્, વિષ્, શિષ્, શુષ્, શિલ્પ્. [સ્] ઘસ્, વસ્. [હ] દહ્, દિહ્, દુહ્,
નહ્, મિહ્, રુહ્, લિહ્, વહ્ ।

ઉપરોક્ત (102) વ્યંજનાંત (હલન્ત) ધાતુઓ અનિટ (અનુદાત્તા) છે

वेद धातुनी अशिक्षा

- स्वरति- सूयते सूते, पञ्चमे नवमे च धूञ् ।
तनक्ति वृश्चतिश्चान्ता, वनक्तिश्च तनक्तिना ॥ १ ॥
- मार्ष्टि मार्जीति जानतेषु दान्तौ क्लिद्यति स्यन्दते ।
रध्यति सेधति- धान्तौ पान्ता. पञ्चैव कल्पते ॥ २ ॥
- गोपायतिस्तृप्यतिश्च त्रपते दृष्यतिस्तथा ।
मान्तौ क्षाम्यति क्षमतेऽश्नुते क्लिश्नाति नश्यति ॥ ३ ॥
- शान्तास्त्रयोऽधाक्षतिश्च निष्कुष्णातिश्च तक्षति ।
त्वक्षतिश्च षकारान्ता ह्यथ हान्ताश्च गाहते ॥ ४ ॥
- पदद्वये गूहतिश्च ऋकारोपान्त्यगर्हते ।
तृहति तृंहति द्रुह्यतयो बृहति मुह्यति ॥ ४ ॥
- स्तृहति स्निहति स्नुह्यते वेदकाहि धातव ।
(अजन्ताना तु थल्येव वेद स्यादन्यत्र सर्वदा ॥ ६ ॥)

स्वरान्त वेद • स्वरु, • सू (गण 4 आत्मने), • सू (गण 2 आत्मने)
• धू- (गञ् पांच. ७७, ५६१ ७७५५) • धू- (गञ् नव. ७७, ५६१ ७७५५) -

व्यजनान्त वेद (33) [च्] तञ्च, ब्रश्च, [ज्] अञ् तञ्ज, मृज्,
[द्] क्लिद्, स्यन्द, [घ्] रघ्, सिघ्, [प्] क्लृप्, गुप्, तृप्,
त्रप्, दृप्, [म्] क्षम्, [श्] अश्, क्लिश्, नश्, [क्ष्] अक्ष्,
निस् + कुप्, तक्ष्, त्वक्ष्, [ह्] गाह्, गुह्, गर्ह्, तृह्,
द्रुह्, बृह्, मुह्, स्तृह्, स्निह्, स्नुह्.

श्वस्तन भविष्यकाल आदि आरना प्रत्ययो

श्वस्तन भविष्यकाल

परस्मै			आत्मने		
तास्मि	तास्वः	तास्वः ।	ताहे	तास्वहे	तास्महे ।
तासि	तास्थ.	तास्थ ।	तासे	तासाथे	ताध्वे ।
ता	तारौ	तारः ।	ता	तारौ	तार. ।

સામાન્ય ભવિષ્યકાળ

પરસ્મે			આત્મને		
સ્યામિ	સ્યાવ	સ્યામ ।	સ્યે	સ્યાવહે	સ્યામહે ।
સ્યસિ	સ્યથ	સ્યથ ।	સ્યસે	સ્યેથે	સ્યધ્વે ।
સ્યતિ	સ્યત	સ્યન્તિ ।	સ્યતે	સ્યેતે	સ્યન્તે ।

આશીર્વાદ્યર્થ

યાસમ્	યાસ્વ	યાસ્મ ।	સીય	સીવહિ	સીમહિ ।
યા	યાસ્તમ્	યાસ્ત ।	સીષ્ઠા	સીયાસ્થામ્	સીધ્વમ્ ।
યાત્	યાસ્તામ્	યાસુ ।	સીષ્ટ	સીયાસ્તામ્	સીરન્ ।

ક્રિયાતિપત્યર્થ

સ્યમ્	સ્યાવ	સ્યામ ।	સ્યે	સ્યાવહિ	સ્યામહિ ।
સ્ય	સ્યતમ્	સ્યત ।	સ્યથા	સ્યેથામ્	સ્યધ્વમ્ ।
સ્યત્	સ્યતામ્	સ્યન્	સ્યત	સ્યેતામ્	સ્યન્ત ।

• આશીર્વાદના પરસ્મેપદી પ્રત્યયોને છોડીને બાકીના બધા પ્રત્યયો વિકારક છે.
અને ત્યાં ગુણનો નિયમ લાગે છે.

• સ્ અને ત્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયોની પૂર્વે...

I સેદ્ધાતુને નિત્ય 'ઈ' લાગે.

II વેદ્ધાતુને વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

III અનિદ્ધાતુને 'ઈ' ન લાગે.

• ક્રિયાતિપત્યર્થ અને અઘતનમાં હસ્તન ભૂતકાળની જેમ ધાતુની પૂર્વે અ આવે.
સ્વરાદિ ધાતુ હોય તો આઘ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય.

ઉપસર્ગસહિત ધાતુ હોય તો બંનેની વચ્ચે અ લાગે.

દા.ત. અગમિષ્યમ્ ।

છ કાળના સામાન્ય નિયમ

૧. ધાતુના અંતે **ए ऐ ओ औ** હોય તો તેનો આ થાય.

દા.ત. ધે ➔ ઘાતા શ્વસ્તન. । ઘાસ્યતિ સામાન્ય. ।

અઘાસ્યત્ ક્રિયાન્તિ. । અઘાત્ અઘતન. । ધેયાત્ આશી.

ગૈ ➔ ગાતા । ગ્લૈ ➔ ગ્લાતા । શૌ ➔ શાતા ।

આ પ્રમાણે અન્ય કાળમાં પણ આ કરીને રૂપો કરવા.

૨. મિ મી દી માં વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે આ થાય.

અને.... લી માં વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે આ થાય.

દા.ત. મિ (ગણ પાંચ આ૦ ઈકું) = માતા । દી (ગણ ચાર આ૦ નષ્ટ થવું) = દાતા

લી- (ગણ ૫/૪ આ૦ ચોટવું) = લાતા કે..લેતા ।

મી - (ગણ ૬ ઉ૦ હિંસા કરવી) = માતા ।

અન્ય કાળમાં પણ 'આ' કરવો

૩. A દશમા ગણ સિવાયના નવે ગણના મૂળ ધાતુ પર જ સમાન રીતે છ કાળનું કાર્ય થાય. અર્થાત્ ગણની નિશાની લાગે નહિ.

B દશમા ગણના ધાતુને ગુણ - વૃદ્ધિ સહ'અવ' લાગે.

૪. ગુપ્ ઘૂપ્ આદિમાં વિકલ્પે આય લાગે. ગોપિષ્યતિ । ગોપાયિષ્યતિ ।

ઋત્ માં વિકલ્પે ઈય્ લાગે.

કમ્ માં વિકલ્પે દશમાં ગણની જેમ રૂપ થાય.

દા.ત. કામયાચક્રે - ચકમે । કામયિષ્યતે - કમિષ્યતે ।

૫. (૧) અસ્ નો ભૂ આદેશ થાય. ભવિતા । ભવિષ્યતિ । અભૂત્ । અભવિષ્યત્ ।

(૨) વૂ નો વચ્ આદેશ થાય. વક્તા । વક્ષ્યતિ । ઉવાચ ! અવોચત્ ।

(૩) ભ્રસ્જ્ નો ભ્રજ્જ્ કે ભર્જ્ આદેશ થાય. **દા.ત.** ભ્રષ્ટા । ભર્ષ્ટા

૬. સૃજ્ અને દૃશ્ + વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય } **દા.ત.** સ્રષ્ટા ।

= સ્રજ્ અને દ્રશ્ + વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય } અને...દ્રષ્ટા

પરન્તુ જ્યારે સેદ્ નો 'ઈ' લાગે ત્યારે અર્ થાય છે.

દા.ત. સસૃજ્ + ઇ + થ = સસર્જિથ ।

૭. 'દરિદ્રા' નો 'આ' લોપાય પણ અઘતનમાં વિકલ્પે આ લોપાય.

દા.ત. દરિદ્રિષ્યતિ । અદરિદ્રીત્ અદરિદ્રાસીત્ ।

૮. 'મૃ' ધાતુ અદતન અને આશીર્વાદાર્થ સિવાય પરસ્મૈપદી અને મર્તાસ્મિ ।

૯. 'ગ્રહ' ધાતુને પરોક્ષ સિવાય જ્યાં સેદ્ નો ફલાગવાનો હોય ત્યાં બધેય દીર્ઘ
ફ લાગે. દા.ત. ગ્રહીતા ।

૧૦. આશીર્વાદાર્થનો સીધ્વમ્ પરોક્ષનો ધ્વે અને અદતનના ધ્વમ્ પ્રત્યય પૂર્વે.
I ધાતુના અંતે અકે આ સિવાયનો સ્વર હોય તો ધ્ નો દ્ થાય છે.

II પરન્તુ જો તેની પૂર્વે ફ હોય અને ફ ની પહેલા અંતસ્થા કે હ હોય તો
ધ્ નો વિકલ્પે દ્ થાય છે. દા.ત. કૃ + ધ્વે = ચકૃદ્વે ।

વૃ + વે = વવરિદ્વે - વવરિધ્વે ।

૧૧. દ્રહ મુહ સ્તુહ સ્નિહ (વેદ) + ૨૪ કે ૦ } દા.ત. 'દ્રહ' - દ્રોઘા,
તો હનો ધ્ કેદ્ થાય + ૨૪ કે ૦ } દ્રોઘા, દ્રોહિતા ।

૧૨. 'નહ' + ૨૪ કે શૂન્ય } દા.ત. નહ + તા = નદ્ધા ।
= નધ્ + ૨૪ કે શૂન્ય } નનહ + થ = નનધ્ + થ = નનદ્ધ ।

૧૩. 'અજ્' નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર વિકલ્પે 'વો' આદેશ થાય છે.

પરન્તુ.. 'ય' થી શરૂ થતા પ્રત્યય પર નિત્ય 'વો' આદેશ થાય છે.

દા.ત. અજિતા - વેતા । અજ્ + યાત્ = વીયાત્ ।

૧૪. ઉપાંત્ય હ્રસ્વ ઋ યાળા અનિદ્ધાતુ + અધોષ વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય
આવે તો 'ઋ' નો વિકલ્પે 'અર્' કે 'ર્' થાય.

પરન્તુ.. સૃજ્ દૃશ્ ધાતુમાં નિત્ય 'ર્' થાય છે.

દા.ત. દૃપ્ + થ = દદ્રપ્થ । દદર્પિથ । દદર્પ્ય ।

૧૫. 'મસ્જ્' અને 'નશ્' + અધોષ વ્યંજન વિકારક પ્રત્યય આવે તો સેદ્નો
ફ ન લાગે અને ત્યારે ધાતુમાંના અ પછી ન્ ઉમેરાય.

દા.ત. મસ્જ્ + તા = મદ્જ્તા । પરોક્ષમાં ⇒ મમજ્જ ।

નશ્ + તા = નંષ્ટા કે નશિતા । પરોક્ષમાં ⇒ નશ્ + થ = નનંષ્ટ ।

૧૫. ચક્ષ્ નો ઊપા અને ક્ષા આદેશ થાય. પરોક્ષમાં વિકલ્પે થાય.

દા.ત. ઊપાતા । ક્ષાતા । પરોક્ષમાં ⇒ ચચક્ષે ।

તેમજ પરસ્મૈપદમાં ચલ્ચૌ આત્મનેપદમાં - ચલ્ચે ।

પરસ્મૈપદમાં - ચલ્ચૌ । આત્મનેપદમાં ચલ્ચે ।

૧૬. 'ઋણી' ને 'ફ' લાગે ત્યારે વિકલ્પે ગુણ થાય. દા.ત. ઋણીવિતા ઋણીવિતા ।

૧૭. A કુદ્, સ્ફુદ્, રુદ્, સ્ફુરુ, નુ, ધૂ આટલા છઠા ગણના ધાતુ તથા
કુ, ગુજ્, કુચ્, મુજ્, ગુરુ, છુરુ, પુદ્, લુદ્ આટલા ધાતુઓમાં
I પરોક્ષ પ્રથમ અને તૃતીય પુરુષ એકવચનના અ પ્રત્યય પૂર્વે...

II પ્રેરક 'અય' ની પૂર્વે.....

III અને... અદ્યતન કર્મણિ તૃતીય પુરુષ એકવચન 'ઈ' પ્રત્યય પૂર્વે... ગુણ અને
વૃદ્ધિ થાય છે.

દા.ત. કુદ્ + અ = ચુકોટ । કુદ્ + અય + તિ = કોટયતિ ।

અદ્યતનમાં ➔ કુદ્ + ઇ = કોદ્ + ઇ = અકોટિ ।

B ભાકીના વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે... ગુણ/વૃદ્ધિ ન થાય.

દા.ત. 'કુદ્' કુટિતા । કુદ્ + થ = ચુકુટિથ ।

C પરોક્ષ પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં અંત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય.

ગુણ ન થાય, તથા ઉપાંત્યસ્વરનો માત્ર ગુણ થાય.

દા.ત. 'કુદ્' ➔ કુદ્ + અ = ચુકોટ અથવા ચુકુટ ।

'નુ' ➔ નુ + અ = નુનાવ અથવા નુનુવ ।

'કુ' ➔ કુ + અ = ચુકાવ અથવા ચુકુવ ।

૧૮. 'વિજ્' (ગણ ૬ આ૦/૭ ૫૦/૩ ઉ૦) ધાતુને ઇ લાગે ત્યારે ગુણ ન થાય.

દા.ત. વિજ્ + ઇ + તા = વિજિતા । પરોક્ષમાં વિવિજે / વિવેજા

૧૯. રમ્-લમ્ માં પરોક્ષ તથા ચાર કાળ છોડી સ્વરાદિ પ્રત્યય પર 'ન્' નો

આગમ થાય. દા.ત. 'રમ્' ➔ રમ્મિતા । 'લમ્' ➔ લમ્મિતા ।

૨૦ I અધિ + ઇ + ક્રિયાતિપત્યર્થ તથા અદ્યતનના પ્રત્યય.

= અધિ + ગી + ક્રિયાતિપત્યર્થ તથા અદ્યતનના પ્રત્યય.

અહીં 'ગી' આદેશ વિકલ્પે થાય. અને ત્યારે ગુણ ન થાય.

દા.ત. અધિ + અ + ગી + સ્ત = અધ્યગીષ્ટ અધ્યૈષ્ટ ।

અધિ + અ + ગી + સ્યત = અધ્યગીષ્યત અધ્યૈષ્યત ।

II પરોક્ષ વગેરે કાળમાં 'ઈ' નો 'ગા' થાય છે. 'ગા' થયા પછી કાળના પ્રત્યય

અવિકારક ગણવા. દા.ત. અધિ + ગા + એ = અધિજગે ।

૨૧. કૃત્, ચૃત્, છૃત્, તૃત્ આટલા સેદ્ ધાતુઓને અદ્યતનસિવાયના

સાદિ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે ઇ લાગે. દા.ત. કર્તિષ્યતિ / કત્સ્યીત ।

૨૨. 'વૃ' ધાતુ તથા દીર્ઘ ઋ કારાંત ધાતુઓને પરોક્ષ ભૂતકાળ તથા આશીર્વાદ અને પરસ્મૈપદ અદ્યતન ભૂતકાળ સિવાયના રૂપોમાં વિકલ્પે દીર્ઘ 'ઈ' લાગે.

દા.ત. વૃ → વરીતા / વરિતા । પરોક્ષમાં → વવરિય ।

કૃ → કરીતા / કરિતા । આશીર્વાદમાં → વરિષીષ્ટ ।

શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ

૧. ઇપ્, રુપ્, રિપ્, સહ, લુપ્ આ પાંચ ધાતુમાં શ્વ૦ ભવિં ના પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે 'ઈ' લાગે. 'ઇપ્' → ઇપ્ + તા = ણિપતા કે ણ્ટા ।

'લુપ્' → લુપ્ + તા = લોભિતા કે લોભ્યા ।

૨. સહ, વહ ધાતુમાં જ્યારે હ નો દ્ ધાય અને તે દ્ નો પછીના દ્ પર લોપ ધાય ત્યારે પૂર્વના અનો ઓ ધાય છે.

દા.ત. 'સહ' → સહ + તાહે = સદ્ + ઘાહે = સદ્ + ઢાહે = સોઢાહે અથવા સહિતાહે । વહ → વોઢાસિમ ।

૩. ક્લૃપ્ (આત્મનેપદ વેદ) ધાતુ વિકલ્પે પરસ્મૈપદ બને છે. અને ત્યારે 'ઈ' ન લાગે. દા.ત. કલ્પતાસિમ । કલ્પિતાહે કલ્પતાહે ।

સામાન્ય ભવિષ્ય અને ક્રિયાતિપત્યર્થ

૧. હન્ અને ઇસ્ય ઋ કારાંત અનિદ્ધ ધાતુ સેદ્ બને તેથી 'ઈ' લાગે.

દા.ત. 'હન્' → હનિષ્યતિ । અહનિષ્યત્ ।

'કૃ' → કરિષ્યતિ । અકરિષ્યત્ । 'સ્વૃ' → સ્વરિષ્યતિ । અસ્વરિષ્યત્ ।

૨. ગમ્, ઇનો આદેશ ગમ્ તથા અધિ + ઇ (સ્મરણ કરવું) માં 'ઈ' લાગે.

દા.ત. ગમ્ → ગમિષ્યતિ । અગમિષ્યત્ । અધિ + ઇ = અધિજિગમિષતિ ।

(ઈચ્છાદર્શકમાં પણ ઇ લાગે. દા.ત. ગમ્ → જિગમિષતિ)

૩. ક્લૃપ્, વૃત્, વૃષ્, શુષ્, સ્યન્દ, આ પાંચ ધાતુ વિકલ્પે પરસ્મૈપદી બને.

અને ત્યારે 'ઈ' ન લાગે. દા.ત. 'ક્લૃપ્' → કલ્પસ્યતિ । અકલ્પસ્યત્ ।

આત્મનેપદમાં → કલ્પસ્યતે - કલ્પિષ્યતે । અકલ્પસ્યત । અકલ્પિષ્યત ।

NOTE ઉપરોક્ત પાંચ ધાતુ ઈચ્છાદર્શકમાં પણ વિકલ્પે પરસ્મૈપદ બને છે.

દા.ત. ક્લૃપ્ → ચિકલ્પિષ્યતે - ચિકલ્પિષ્યતે = ચિકલ્પિષ્યતિ ।

૪ ધાતુના અંતે સ્ + સાદિ પ્રત્યય

દા.ત. વસ્ + સ્યતિ

= ત્ + સાદિ પ્રત્યય

= વત્ + સ્યતિ = વત્સ્યતિ ।

આશીર્વાદાર્થ

પરસ્પૃષ્ટ

૧. બધાય પ્રત્યયો અવિકારક છે તથા સેટ્ ધાતુને પણ 'ઈ' નં લાગે.

દા.ત. ચિ → ચિયાત્ । ધૂ → ધૂયાત્ ।

૨. કર્મણિના નિયમો લાગે. દા.ત. કૃ → ક્રિયાત્ ।

૩. દા, ઘા, મા, સ્થા, ગૈ, પા, સો, હા આટલા ધાતુઓમાં
અંત્યસ્વરનો 'ઈ' થાય. દા.ત. દા → દેયાત્ । ગૈ → ગેયાત્ ।

૪. સંયુક્ત પર આ કારાંત ધાતુના અનો વિકલ્પે 'ઈ' થાય.

દા.ત. 'ગ્લૈ' → ગ્લેયાત્ - ગ્લાયાત્ । 'ઘ્રા' → ઘ્રેયાત્ - ઘ્રાયાત્ ।

૫. શાસ્ નું શિષ્યાત્ । હન્ નું વધ્યાત્ । ઋ નું અર્યાત્ ।
પા (૨ ગણ) નું પાયાત્ । પા (૧ ગણ) નું પેયાત્ । આ પ્રમાણે રૂપ થાય છે.

૬. દશમાં ગણના ધાતુમાં માત્ર ગુણ/વૃદ્ધિ થાય છે. દા.ત. 'મૃષ્' → મર્ષ્યાત્

આત્મનેપ્રસ

૧. A I વેટ્ ધાતુઓ II દીર્ઘ ઋ કારાંત ધાતુ

III સંયુક્ત પર ઉસ્વ ઋ કારાંત તથા

IV વૃ ધાતુને વિકલ્પે ઙ લાગે. અને.. ત્યારે ગુણ થાય.

દા.ત. 'સૂ' → સવિવીષ્ટ-સોવીષ્ટ । 'તૃ' → તરિવીષ્ટ-તોવીષ્ટ ।

'સ્તૃ' → સ્તરિવીષ્ટ-વૃવીષ્ટ । 'વૃ' → વરિવીષ્ટ-વૃવીષ્ટ ।

B 'ઈ' ન લાગે ત્યારે ઉસ્વ/દીર્ઘ 'ઋ' કારાંત ધાતુમાં અંત્ય 'ઋ' નો તેમજ
અન્ય ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય ઉસ્વ સ્વરનો ગુણ ન થાય.

દા.ત. સ્મૃ → સ્મૃવીષ્ટ-સ્મરિવીષ્ટ । મુજ્ → મુક્ષીષ્ટ । કૃ → કૃવીષ્ટ ।

C ગુણ ન થાય ત્યારે દીર્ઘ ઋ નો ઙ-ઙ થાય છે.

દા.ત. સ્તૃ → સ્તરિવીષ્ટ - સ્તીવીષ્ટ ।

૨. દશમા ગણના ધાતુમાં ગુણ/વૃદ્ધિ ઉપરાંત અય પણ લાગે.

દા.ત. 'મૃષ્' → મર્ષયિવીષ્ટ ।

પરોક્ષભૂતકાળ

પરસ્મૈ

(અ)	વ	મ
(થ)	અથુસ્	અ
(અ)	અતુસ્	ઉસ્

આત્મને

ए	वहे	महे
से	आधे	ध्वे
ए	आते	ईरे

• વર્તુળ○ માં આપેલા ત્રણ પ્રત્યયો વિકારક છે બાકીના પંદર અવિકારક છે.

નિયમો :- ૧ પરસ્મૈપદના...

I પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં વિકલ્પે અંત્ય કોઈપણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય અની વૃદ્ધિ થાય. અને વિકલ્પે અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વર નો ગુણ થાય.

દા.ત. 'ક' → ચકાર-ચકર ।

II દ્વિતીયપુરુષ એકવચનમાં અંત્ય કોઈપણ અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય.

દા.ત. 'ક' → ચકર્થ ।

III તૃતીયપુરુષ એકવચનમાં અંત્ય કોઈપણ સ્વરની અને ઉપાંત્ય અની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય. તથા ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો ગુણ થાય. દા.ત. 'વુષ્' → વુવોષ ।

૨. ત્રીજા ગણની જેમ દ્વિરુક્તિના નિયમ લાગે.

દા.ત. 'ક' → ચકાર । ← અહીં દ્વિરુક્ત કનો ચ થયો.

૩. વ્યંજન થી શરુ થતા પ્રત્યયની પહેલા સેટ તથા અનિટ્ ધાતુને અવશ્ય 'ઈ' લાગે.

વેટ્ ધાતુને વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

દા.ત. 'વુષ્' → વુવુષ્ + ઈ + વ = વુવુધિવ ।

વુવુષ્ + ઈ + થ = વુવોધિથ ।

વેટ્ ધાતુમાં 'મુહ્' → મુમુહ્ + ઈ + વ = મુમુહિવ મુમુહ્ ।

અપવાદ:-

I કૃ, સૃ, મૃ, વૃ, સ્તુ, ઢુ, સુ, શ્રુ આ ધાતુઓને 'ઈ' ન લાગે. દા.ત. ચકૃવ ।

II હ્રસ્વ ઋકારાંત અનિટ્ ધાતુને થ પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈ' ન લાગે.

દા.ત. 'મૃ' → મમર્થ । 'સ્તૃ' → તસ્તર્થ ।

III સ્વરાંત અનિટ્, વચ્ચે અ વાળા વ્યંજનાન્ત અનિટ્, તથા સૃજ્-દૃશ્ માં
થ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે ફલાગે.

દા.ત. 'ની' → નિનયિથ - નિનેથ । 'શક્' → શેકિથ - શશકથ ।
'સૃજ્' → સસર્જિથ - સમ્પ્રજ્ઠ ।

IV સ્વ, સૂ (૨,૪ ગણ) ધૂ (૫,૬ ગણ) વેટ ઊંવા છતાં થ પૂર્વે જ વિકલ્પે 'ઈ' લાગે
અન્યત્ર નિત્ય ફલાગે. દા.ત. 'સ્વ' → સસ્વરિથ-સસ્વર્થ । સસ્વરિવ ।

'ધૂ' → દુધવિથ-દુધોથ । દુધુવિવ ।

V ઋ, યે, અદ્, ઘસ, વે, સમ્ + કૃ આટલા ધાતુને થ પ્રત્યય પૂર્વે 'ઈ'
લાગે. દા.ત. ઋ → આરિથ ।

• 'વૃ' ધાતુને થ પૂર્વે વિકલ્પે લાગે. દા.ત. વૃ → વવરિથ-વવર્થ ।

જ. દ્વિરુક્તિ વગેરેમાં થતા ફેરફાર

I દ્વિરુક્ત ઇ,ઉ + વિજ્ઞાતીય સ્વર = ઇય્, ઉવ્ + વિજ્ઞાતીય સ્વર

દા.ત. 'ઈ' → ઇઈ + અ = ઇએ + અ = ઇય્ + એ + અ = ઇયાય ।

II દ્વિરુક્ત ઇ,ઉ + સજ્ઞાતીય સ્વર

= બંને મળીને દીર્ઘ ઈ ઋ દા.ત. 'ઈય્' → ઈયિવ ।

III ઇ (જવું) માં સ્વરાદિ અવિં પૂર્વે દ્વિરુક્ત ઇ દીર્ઘ થાય. દા.ત. ઈયિવ ।

IV ધાતુને અંતે અસંયુક્ત વ્યં પર ઇ કેઈ + સેટ્નો ઇ + અવિં પ્રત્યય
= ય્ + સેટ્નો ઇ + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. 'ઈ' → ઇ + ઇ + વ = ઇઈ + ઇવ

= ઈય્ (નિયમ III થી દીર્ઘ થયો) + ઇવ = ઈયિવ ।

'ની' → નિની + ઇવ = નિનિવ ।

પ.૧ આ કારાંત ધાતુને પ્રથમા અને તૂં પું એં વં ના અને બદલ ઔ પ્રત્યય લાગે

B 'આ' કારાંત ધાતુ + સેટ્ કે સ્વરાદિ પ્રત્યય = આનો લોપ

દા.ત. 'દા' → દદા + અ = દદા + ઔ = દદૌ દદિવ, દદુ. ।

'ઘા' → દઘૌ ।

૬. I દીર્ઘ ઋ કારાંત, સંયુક્ત પર ઋસ્ય ઋ કારાંત, તથા ઋચ્છ અને જાગ
આટલા ધાતુઓને બધા પ્રત્યયો પર ગુણ થાય.

દા.ત. 'કૃ' → કૃ + ઇવ = ચકરિવ । 'ઋ' → આરિવ ।

'ઋચ્છ' → આનર્ચિવ । 'જાગ' → જજાગરિવ । 'સ્વ' → સસ્વરિવ ।

II પરન્તુ શૂ દૃ પૂ આ ત્રણ ધાતુમાં અવિઠ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે ગુણ ન થાય.
અને ત્યારે દીર્ઘ 'ઋ'નો હ્રસ્વ 'ઋ' થાય.

દા.ત. શૂ → શશૂ + અથુસ્ = શશૂ + અથુસ્ = શશ્રથુ ।

ગુણ થાય ત્યારે શશ્રથુ । વ્યંજન પ્રત્યય પર શશૂ + વ = શશ્રિવ
અને શશ્રિવ ।

૭. ધાતુના આદેશ ધયેલા અંગ.

- ખૂ નું વખૂવ દા.ત. વખૂવ વખૂવિવ... ।
  - જિ નું જિગિ દા.ત. જિગાય-જિગય ।
  - હિ નું જિધિ દા.ત. જિઘાય-જિઘય ।
  - ચિ નું ચિચિ } દા.ત. ચિચાય-ચિચય ।
ચિકિ } દા.ત. ચિકાય-ચિકય ।
  - અધિ + ઈ નું અધિજગા દા.ત. અધિજગે ।
  - ઋણું નું ઋણુ ઋણાવ-ઋણવ ।
  - દી નું દીય્ દા.ત. દિદીયે ।
  - દે નું દિગિ દા.ત. દિગ્યે ।
  - દ્યુત્ નું દિદ્યુત્ દા.ત. દિદ્યુતે ।
  - પ્યે નું પિપી દા.ત. પિપ્યે ।
  - અદ્ નું અદ્ } દા.ત. આદ ।
ઘસ્ } જઘાસ - જઘસ ।
- થ પ્રત્યય પર નિત્ય ઇ લાગે દા.ત. જઘસિથ ।

૮. ગમ્, હન્, જન્, ખન્, ઘસ્ + સ્વરાદિ અવિકારક

તથા સેટનો ઇ + વ્યંઠ અવિઠ પ્રત્યય = ધાતુનો અ લોપાય.

દા.ત. ધાતુ	અંગ	વ્યં પ્રઠ રૂપ	સ્વર પ્રઠ રૂપ
ગમ્ →	જગ્મ્	જગ્મિવ ।	જગ્મુ ।
જન્ →	જજ્	જજિવહે ।	જજિરે ।
ખન્ →	ચખ્	ચખિવ ।	ચખુ. ।
ઘસ્ →	જક્ષ્	જક્ષિવ ।	જક્ષુ. ।
હન્ →	જઘન્	જઘ્નિવ ।	જઘ્નુ ।

૯. ધાતુ અંતે મ્ + વકે મ } ઇ.ત. ક્ષમ્ ચક્ષમ્ + વ = ચક્ષવ્ ।
 = ણ્ + વકે મ } ડ લાગે ત્યારે ચક્ષમિવ ।

एत्व थवाना नियमो

૧. બે સાદા (= અસંયુક્ત) વ્યંજની વચ્ચે અ હોય અને દ્વિરુક્તિમાં જો વ્યંજન બદલાય નહિ તો, તેવા ધાતુના અ નો અવિકારક પ્રત્યય તેમજ ઇય પ્રત્યય પૂર્વે ઇ થાય. અને ત્યારે દ્વિરુક્તિ ન થાય.

ઇ.ત. 'પચ્' → પ્ + એ + ચ્ + ઇ + વ = પેચિવ ।

પ્ + એ + ચ્ + ઇ + થ = પેચિથ - પપક્થ ।

૨. તૃ ફલ્, ભજ્, ત્રપ્, રાઘ્ ધાતુમાં પાણ 'એ' થાય છે.

ઇ.ત. તૃ → તતાર-તતર, તેરિવ, । ફલ્ → ફેલિવ ।

ત્રપ્ → ત્રેપિવ, ત્રેપિમ ।

૩. જૃ ભ્રમ્, ત્રસ્, ફળ્, રાજ્, બ્રાજ્, બ્રાશ્, મ્લાશ્, સ્યમ્, સ્વમ્, સ્વન્, આટલા ધાતુઓમાં વિકલ્પે ઇ થાય છે.

ઇ.ત. 'જૃ' → જજરિવ - જેરિવ । ભ્રમ્ → વભ્રમિવ - બ્રેમિવ ।

૪. શ્રન્, ગ્રન્, ઢમ્ આ ધાતુમાં બધાય પ્રત્યયો પૂર્વે વિકલ્પે ઇ થાય. અને ત્યારે અનુનાસિક હોવાય ઇ.ત. શ્રન્ → શ્રેથ - શશ્રન્થ । શ્રેથિવ - શશ્રન્થિવ ।

૫. શસ્, દ્વ્ અને વ થી શરુ થતા ધાતુમાં 'એ' ન થાય

ઇ.ત. 'શસ્' → શશાસ / શશસ, શશસિવ... । વ્ → વવામ ।

संप्रसारण नियम

* કર્મણિની જેમ પરોક્ષમાં પાણ સંપ્રસારણ થાય છે.

विशेष नियमो

૧। વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે ધાતુની દ્વિરુક્તિ થયા પછી દ્વિરુક્તિમાં સંપ્રસારણ થાય. સંયુક્ત વ્યંજ હોય તો આખા સંયુક્ત વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ કરી પછી સંપ્રસારણ કરવું.

ઇ.ત. યજ્ → યયજ્ + અ = ઇયાજ કે ઇયજ । સ્વપ્ → સુષ્વાપ કે સુષ્વપ ।

II અવિકારક પ્રત્યયો પર સંપ્રસારણ થયા પછી દ્વિરુક્તિ થાય .

ઇ.ત. સ્વપ્ → સુપ્ - સુપુપ્ = સુપુપિવ સુપુપિમ ।

૨. પ્રચ્છ, પ્રસજ્ઞ, વ્રજ, આ ત્રણ ધાતુમાં સંપ્રસારણ ન થાય.

દા.ત. 'પ્રચ્છ' → પપ્રચ્છ, પપ્રચ્છવ, પપ્રચ્છમ ।

૩. વ્યજ્-વ્યધ્ ધાતુમાં 'વિ' ની દ્વિરુક્તિ થાય.

દા.ત. વ્યજ્ → વિવ્યાજ-વિવ્યજ । વિવિચિવ-વિવિચિમ ।

વ્યધ્ → વિવ્યાધ-વિવ્યધ, વિવિધિવ, વિવિધિમ ।

જહે ધાતુ + તમામ પ્રત્યય = હૂ + તમામ પ્રત્યય

દા.ત. હે → જુહુ + અ = જુહાવ કે જુહવ ।

પશ્વિ નો વિકલ્પે શુ થાય.

દા.ત. શુશાવ - શુશવ, કે શિશવાય - શિશવય ।

૬. 'વે' ધાતુનો વિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ઉવય્

અને અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ઋય્, ઋવ્ કરીને રૂપો કરવા.

દા.ત. વે → વે + અ = ઉવય્ + અ = ઉવાય, ઉવય ।

વે + વ = ઋય્ + વ = ઋયિવ ।

અથવા ઋવ્ + વ = ઋવિવ ।

અથવા તો 'વે' નો બધાય પ્રત્યયો પર 'વા' કરીને રૂપ કરવા

દા.ત. વે → વે + અ = વા + અ = વવા + અ

= વવા + ઔ = વવૌ । વે + વ = વવા + ઇ + વ

= વવ્ + ઇ + વ = વવિવ ।

૭. I વ્યે + વિકારક પ્રત્યય

= વિવ્યા + વિકારક પ્રત્યય

દા.ત. વ્યે → વિવ્યાય ।

II વ્યે + અવિકારક પ્રત્યય

= વિલી + અવિકારક પ્રત્યય

દા.ત. વ્યે → વિવ્યિવ, વિવ્યિમ ।

ન આગમ થવાના નિયમો

૧. I અ ધી શરુ થતા અને અતે સંયુક્ત વ્યંજનવાળા ધાતુમાં,

II 'ઋ' ધી શરુ થતા ધાતુમાં, અને III 'અશ્' (પ ગ. આ.) ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી ન્ લાગે છે. તેમજ દ્વિરુક્તિ માં અ હોય તો આ થાય છે.

દા.ત. 'અર્દ' → અઅર્દ = અ + ન્ + અર્દ + અ

= આ + ન્ + અર્દ + અ = આનર્દ ।

ઋજ્ → અઋજ્ = અ + ન્ + ઋજ્ + એ
 = આ + ન્ + ઋજ્ + એ = આનૃજે ।

'અશ્' → અઅશ્ નું આનશે ।

૨ રઘ્, રમ્ + સ્વરાદિ પ્રત્યય } ઇ.ત. રઘ્ → રરન્ધ ।
 = વચ્ચે 'ન્' લાગે + સ્વરાદિ પ્રત્યય } જમ્ → જજમ્મે ।

અપવાદ 'રઘ્' માં અઘતનમાં 'ઈ' લાગે ત્યાં 'ન્' ન લાગે.
 પરન્તુ પરોક્ષમાં લાગે. ઇ.ત. રરન્ધિવ ।

આમ્ યુક્ત પરોક્ષ .....

I દ્વિરુક્તિ ન થાય. II આમ્ વિકારક છે. III ધાતુના અંત્ય કોઈપણ અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ. પરન્તુ દસમાં ગણના ધાતુને ગુણ/વૃદ્ધિ પૂર્વક 'અય્' લાગે પછી 'આમ્' લાગે. IV 'આમ્' લાગ્યા પછી . કૃ, મૂ, અસ્ ના પરોક્ષ રૂપ લાગે.

આમ્ નીચેના ધાતુઓને લાગે

૧. અ-આ સિવાયના દીર્ઘ સ્વરથી શરુ થતા ધાતુને

ઇ.ત. ઈશ્ → ઈશ્ + આમ્ + ચક્રે = ઈશાઞ્ચક્રે ।

૨. 'ઋચ્છ્' સિવાયના અંતે સંયુક્ત વ્યંજનવાળા અ સિવાયના હ્રસ્વસ્વરથી શરુ થતા ધાતુને. ઇ.ત. 'ઇન્ધ્' → ઇન્ધ્ + આમ્ + ચક્રે = ઇન્ધાઞ્ચક્રે ।

૩. I દશમા ગણના ધાતુને II પ્રેરક ધાતુને III ઈચ્છાદર્શક ધાતુને

IV નામ સાધિત ધાતુને અને.. V. અનેક સ્વરી ધાતુને આમ્ લાગે છે.

ઇ.ત. I 'કથ' → કથયાચકાર । II 'દાપ્' (દાપયતિ) 'દાપયાચકાર ।

III 'જિજ્ઞાસ્' → જિજ્ઞાસાઞ્ચકાર । IV પુત્રીય → (પુત્રીયતિ)-પુત્રીયાઞ્ચકાર ।
 પુત્રીયાવભૂવ । V 'ચકાસ્' → ચકાસાઞ્ચકાર ।

૪. દય્, અય્, આસ્, કાસ્, ધાતુમાં 'આમ્' અવશ્ય લાગે.

ઇ.ત. દય્ → દયાચક્રે । 'અય્' → અયાઞ્ચક્રે ।

'આસ્' → આસાઞ્ચક્રે । 'કાસ્' → કાસાઞ્ચક્રે ।

૫. કમ્ ધાતુને વિકલ્પે લાગે. ઇ.ત. કામયામ્વભૂવ - ચકમે ।

૬. ઉષ્, વિદ્, જાગ્, ઋત્, દરિદ્રા આટલા ધાતુમાં વિકલ્પે લાગે.

પરન્તુ વિદ્ માં ગુણ ન થાય.

દા.ત. 'उप्' → ओपाचकार । उवोष ।

विद् → विदाञ्चकार । विवेद । जागृ → जागरामास, जजागार, जजागर ।
ऋत् → आनर्त । दरिद्रा → ददरिद्रौ - दरिद्राञ्चकार ।

૭. गुप्, धुप्, विच्छ, पण्, पन् धાતુમાં 'आय' લાગે ત્યારે આમ્ યુક્ત થાય.

દા.ત. ગુप् → गोपायामास - जुगोप ।

૮. भी, ह्री, भू, हु આટલા ત્રીજા ગણના ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ થાય પછી

આમ્ વિકલ્પે લાગે. દા.ત. 'भी' → विभयाचकार विभाय-विभय ।

'ह्री' → जिहयाचकार । जिहाय-जिहय ।

'भू' → विभराचकार-वभार । 'हु' → जुहवाचकार । जुहाव-जुहव ।

૯. 'ऊर्णु' મા આમ્ ન લાગે. દા.ત. ऊर्णुनाव - ऊर्णुनव ।

૧૦. 'अस्' ના સામાન્ય રીતે રૂપ થતા નથી. ધૂ ના થાય છે. આમ્ યુક્ત પરોક્ષમાં
લગાડવા માટે 'अस्' ના નીચે મુજબ રૂપ થાય છે.

आस	॥	आसिव	॥	आसिम ।
आसिथ		आसतु		आस ।
आस		आसतु		आसु ।

૧૧. પરસ્મૈપદી ધાતુને કૃ, भू, अस् ના પરોક્ષ પરસ્મૈપદ રૂપ લાગે.

અને આત્મનેપદી ધાતુને 'कृ' ના આત્મનેપદ ના રૂપો લાગે.

'भू', 'अस्' ના પરસ્મૈપદ ના રૂપો લાગે.

કર્મણિ પરોક્ષ • ઉપરોક્ત બધા નિયમ લાગ્યા પછી આત્મને પદના
પ્રત્યયો લગાડવા. દા.ત. 'पच्' → पेचे ।

અઘતન ભૂતકાળ

• ૨૪ કલાકની અંદરના ભૂતકાળ માટે વપરાય.

• અઘતનમાં તમામ ધાતુઓ સાત પ્રકારમાં વિભાજિત થયેલ છે.

(૧) ૧.લો પ્રકાર - આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદ છે કે (गा), स्था, पा, भू,
दा, घा (दा घा अंगवाणा दे, दो, घे वगैरे पाश्) આ ધાતુઓ અવશ્ય
તથા घ्रा, घे, शो, सो, छो વિકલ્પે પ્રથમ પ્રકારમાં આવે.

(૨) ૨જો પ્રકાર - ધ્યાતીર્યતી વાળી કારિકાના પરસ્મૈ, આત્મને કે ઉભયપદી
ધાતુઓ અવશ્ય આવે. તથા 'श्चयति जीर्यति' કારિકાના ધાતુઓ વિકલ્પે આવે.

અને વિકલ્પે જથા/ પમાં માં જાય. તથા 'રુચિર્ઘૃટિરુટિ' કારિકાના આત્મનેપદી (૨૫) ધાતુઓ આ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે.

(૩) ૩જો પ્રકાર- દશમાં ગણના ધાતુ, અનેક સ્વરી ધાતુ, કેટલાક સાધિત ધાતુ, અને... કમ્, શ્રિ, દ્વ, સ્ત્ર ધાતુ અવશ્ય આવે.

તથા... ઘે, શિવ આ બે ધાતુ વિકલ્પે આવે.

(૪) ૪જો પ્રકાર- ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારમાં નહિ આવેલા આ કરાંત ધાતુ, તથા ચમ્, રમ્ (વિ. આ પરિ ઉપસર્ગ સહિત) અને નમ્ ધાતુ આવે. આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદી છે.

NOTE : ચમ્ ધાતુ ઉપ કે ઉદ્ ઉપસર્ગ યુક્ત હોય તો જથા પ્રકારમાં આવે.

(૫) ૫મો પ્રકાર- 'દૃશ્' ધાતુને છોડીને શ્, સ્, ષ્ અને હ અંતમા હોય, અને અ-આ સિવાયનો સ્વર ઉપાંત્યે હોય તેવા અનિદ્ ધાતુ આ પ્રકારમાં આવે. I 'દૃશ્' ધાતુ ચોથા પ્રકારમાં અવે છે. II મૃશ્, સ્પૃશ્, કૃષ્ (૧૫./૨૬.) વિકલ્પે આવે.

(૬) ૬જો પ્રકાર- ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા તમામ અનિદ્ ધાતુઓ આવે.

(૭) ૭મો પ્રકાર- ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા તમામ સેટ્ ધાતુઓ આવે.

પ્રથમ પ્રકાર

પ્રત્યય

(૧) આ પ્રકારના ધાતુના આત્મને પદી	અમ્	વ	મ
રૂપ ચોથા યા પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે થાય.	સ	તમ્	ત
(૨) મૂ ધાતુના કર્મણિ રૂપ પાંચમાં પ્રકાર પ્રમાણે થાય.	ત્	તામ્	ઉસ્

(૩) વા, ઘા, સ્થા અને અધિ + ઇ ના રૂપ ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે.

(૪) 'ઉસ્' પ્રત્યય પૂર્વે ધાતુના આ નો લોપ થાય. સ્થા → અસ્થુ ।

(૫) મૂ ધાતુમાં 'ઉસ્' ના બદલે 'અન્' લાગે છે. અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પૂર્વે

'વ્' ઉમેરાય છે. દા.ત. 'મૂ' → અ + મૂ + વ્ + અન્ = અમૂવન્ ।

(૬) 'ઈ' ધાતુનો 'ગા' આદેશ થાય છે. દા.ત. 'ઈ' અગાત્ ।

પરસ્મૈ

આત્મને

દ્વિતીય
પ્રકાર

અમ્	વ	મ	ઈ	વહિ	મહિ
સ્	તમ્	ત	થા:	ઇથામ્	ઘ્વમ્
ત્	તામ્	અન્	ત	ઇતામ્	અન્ત

૧. ૧. દરેક ધાતુ પર અ લાગ્યા બાદ પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. ક્રુષ ➔ અ + ક્રુષ્ + અ + ત્ = અક્રુષત્ ।

૨. 'અ' થી શરુ થતાં પ્રત્યય પર આ 'અ' લોપાય.

દા.ત. 'ક્રુષ' ➔ અ + ક્રુષ્ + અ + અમ્ = અક્રુષમ્ ।

૩. 'વ' અને 'મ' પ્રત્યય પર 'અ' નો 'આ' થાય છે.

દા.ત. ક્રુષ ➔ અક્રુષાવ । અક્રુષામ ।

૨.૧ ધાતુના સ્વરની ગુણ કે વૃદ્ધિ ન થાય. દા.ત. અક્રુષમ્ ।

પરન્તુ... II દીર્ઘ-હ્રસ્વ 'ઋ' કારાંત તથા 'દૃશ' ધાતુમાં ગુણ થાય છે.

દા.ત. 'ઋ' ➔ આરમ્ । 'સૃ' ➔ અસરત્ । 'દૃશ' ➔ અદર્શત્ ।

૩. ધાતુના ઉપાંત્ય અનુનાસિકનો લોપ થાય છે. દા.ત. પ્રશ્ ➔ અપ્રશત્ ।

૪. ધાતુનાં યતા ઓદેશ

ધાતુ	ઓદેશ	ઉદાહરણ
• અસ્(૪ ગાણ) ➔	અસ્ય્	આસ્યત્ ।
• ણ્યા ➔	ણ્ય	અણ્યત્ ।
• પત્ ➔	પપ્ત	અપપ્તત્ ।
• વચ્ ➔	વોચ્	અવોચત્ ।
• શાસ્ ➔	શિષ્	અશિષત્ ।
• શિવ ➔	રવ	અશવત્ ।
• હે ➔	હ	અહત્-ત ।

૫. ધાતુના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારમાં યતા રૂપ.

• લિપ્, સિચ્, હે આત્મનેપદી ધાતુના રૂપ બીજા/ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે થાય.

દા.ત. લિપ્ ➔ અલિપત - અલિપ્ત ।

• શક્ આત્મનેપદી રૂપ ચોથા/પાંચમા પ્રકાર જેવા થાય.

દા.ત. અશકિષ્ટ । અશક્ત ।

• વિદ્ આત્મનેપદી રૂપ ચોથા/પાંચમા પ્રકાર જેવા થાય.

દા.ત. અવેદિષ્ટ । અવિત્ત ।

• વિષ્ આત્મનેપદી રૂપ સાતમાં પ્રકાર જેવા થાય. દા.ત. અવિક્ષત ।

• લુપ્ આત્મનેપદી રૂપ ચોથા પ્રકાર જેવા થાય. દા.ત. અલુપ્ત ।

ख्याતીર્યતી કારિકાના ધાતુઓ

• ળ્યા, ઋઃ, સૃઃ, હેઃ, શક્, ડચ્, મુચ્, વચ્, સિચ્, લુટ્, પત્,
ક્લિદ્, ક્લિવદ્, મદ્, વિદ્, શદ્, સદ્, સ્વિદ્, ઋઘ્, ક્રુઘ્, ક્ષુઘ્, ગૃઘ્,
રઘ્, શુઘ્, સિઘ્, આપ્, કુપ્, ગુપ્, દિપ્, યુપ્-રુપ્, લિપ્, લુપ્, સૃપ્,
ક્ષુમ્, તુમ્, નમ્, લમ્, ક્તમ્, ક્ષમ્, ગમ્, તમ્, દમ્, ભ્રમ્, શમ્,
શ્રમ્, સમ્, કૃશ્, નશ્, ભૃશ્, પ્રશ્, વૃશ્, તુષ્, તૃષ્, ડુષ્, વિષ્, પુષ્,
પ્લુષ્, રિષ્, રુષ્, વિષ્, વુષ્, વ્યુષ્, શિષ્, શુષ્, હપ્, અમ્, કુસ્,
ઘસ્, જસ્, તસ્, દસ્, વસ્, વિસ્, વ્યુસ્, નસ્, મુસ્, યસ્, વસ્,
વિસ્, વુસ્, શાસ્, દ્રહ્, મુહ્, સ્નિહ્, સ્તુહ્ ।

• કુલ (૯૭) ધાતુઓ છે. • અવશ્ય દ્વિતીય પ્રકારમાં આવે છે.

શ્વયતીર્જીર્યતી કારિકાના ધાતુઓ

• શિવ, જૃઃ, યૃચ્, ગ્લુચ્, ગ્લુઞ્ચ, મ્રચ્, મ્લુચ્, રિચ્, વિચ્, શુચ્,
નિજ્, યુજ્, વિજ્, સ્ફુટ્, ષુત્, ચ્યુત્, મૃત્, રચુત્, રચ્યુત્, ક્ષુદ્,
છિદ્, છદ્, તૃદ્, વુન્દ્, મિદ્, રુદ્, સ્કન્દ્, વુષ્, રુઘ્, તૃપ્ દૃપ્,
સ્તમ્, દૃશ્, શિલ્પ્, ષુપ્, ઊહ્, તુહ્, દુહ્, વૃહ્ ।

• કુલ ૩૯ ધાતુઓ છે. • વિકલ્પે દ્વિતીય પ્રકારમાં આવે છે.

રુચિ-ષ્ટિ કારિકાના ધાતુઓ

• રુચ્, ષુટ્, રુદ્, લુટ્, લુઠ્, ઘૃત્, વૃત્, શિવત્, શિવદ્, સ્વન્દ્,
મિદ્, સ્વિદ્, વૃઘ્, શૃઘ્, ક્લૃપ્, ક્ષુમ્, તુમ્, નમ્, શુમ્, સ્રમ્, પ્રશ્,
પ્રંશ્, ધ્વંસ્, પ્રંસ્, સંસ્ ।

• કુલ (૨૫) ધાતુઓ છે. • બીજા પ્રકારમાં પરસ્મે પદમાં આવે છે.

તૃતીય પ્રકાર

• પ્રત્યયો બીજા પ્રકાર મુજબ.

I I દ્વિરુક્તિ ધાય. II ધાતુને અલાગે.

III ધાતુના અંત્ય ઙ, ણ નો ક્રમશઃ ઇય્, ઊય્, ધાય છે.

દા.ત. શ્રિ → અશિશ્રિયમ્ ।

IV ધાતુના અંત્ય ઓ નો લોપ ધાય છે. દા.ત. દ્રુ → અદુદ્રુવમ્ ।

૨ ૧. ઇશમાં ગણના તથા પ્રેરક ધાતુના અંગમાંથી અય નો લોપ ધાય છે.

દા.ત. 'ધૂ' → ભાવયતિ = ભાવ્ બને.

2 દીર્ઘ સ્વર ડ્રસ્ય ધાય. દા.ત. ભવ્ = ભવ્ જો એમાં ઇ, ઇ હોય તો 'ઈ' ધાય. અને... ઓ ઓ હોય તો ડ ધાય. પછી દ્વિરુક્તિ ધાય.

દા.ત. 'ચુર્' → ચોરય - ચોર્ - ચુર્ - ચુચુર્

3. અભ્યાસ પછીનો વાર્ણ લઘુ હોય તો અભ્યાસના અ નો ડ ધાય. (લઘુ=પોતે ડ્રસ્ય સ્વર હોય અને પછી સંયુક્ત વ્યંજન ન હોય તો ગુરુ-પોતે દીર્ઘ હોય અથવા પછીનો વ્યંજન સંયુક્ત હોય તો ડ્રસ્ય પાડુ ગુરુ બને.)

દા.ત. ભવ્ → વભવ્ વિભવ્ ।

4 અભ્યાસની આગળ કે પાછળ ગુરુ સ્વર ન હોય અથવા અભ્યાસનો સ્વર ગુરુ ન હોય તો અભ્યાસનો સ્વર દીર્ઘ ધાય. દા.ત. વિભવ - વીભવ - અવીભવત્ ।

પરંતુ 'एज्' → एजज्-ऐजिजत् અહિં દીર્ઘ ન ધાય

'स्यन्द्' → पस्यन्द् अपस्यन्दत् અહીં પછીનો સ્વર ગુરુ હોવાથી નિયમ ત્રણ અને પોતે ગુરુ હોવાથી નિયમ ચોથો લાગશે નહિં.

स्खल् = चस्खल = अचिस्खलत् ।

5 સ્વરાદિ ધાતુમાં પછીના વ્યંજનની સ્વર સહિત દ્વિરુક્તિ કરવી.

દા.ત. 'अट्' → आटिटत् ।

તે સ્વરાદિ ધાતુમાં સ્વર પછીનો વ્યંજન સંયુક્ત હોય અને તેમાં પ્રથમ વાર્ણ

न, द, र, व હોય તો તેની દ્વિરુક્તિ ન કરતા પાછળના વ્યંજન ની

દ્વિરુક્તિ કરવી. દા.ત. 'अर्ह' → अर्हह् अर्जह् अर्जिह् = आर्जिहत् ।

'उव्ज्' → औव्जिजत् । 'उन्द्' → उन्दद्-उन्दिद् = औन्दिदत् ।

6 ડ્રસ્ય/દીર્ઘ 'उ' અંતે હોય તેવા ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી અ કે આ અંતે હોય તેવા ઔષધ, અંતસ્થ કે જ્ વ્યંજન હોય તો અભ્યાસનો 'उ' ન થતા ડ ધાય. એ સિવાયના ડ કારાંત ધાતુમાં અભ્યાસનો સ્વર 'उ' ધાય.

દા.ત. 'कु' → कावय-काव-कव-चकव = अचूकवत् ।

'नू' → अनूनवत् । परन्तु 'भू' → अवीभवत् ।

'पू' → अपोपवत् । 'लू' → अलीलवत् ।

અપવાદ શુ, शु, ह, पृ, प्लु, च्यુ ધાતુમાં વિકલ્પે ડ કે ડ ધાય છે.

દા.ત. 'सृ' → असिस्रवत् । असुस्रवत् ।

'श्रु' → श्राव्-श्रव्-शश्रव् = अशिश्रवत् । अशुश्रवत् ।

7. અનો 'ઈ' થવાના અપવાદો

I કથ્, વર્, શઠ્, રચ્, સ્પૃહ્, સૂચ્, મૃગ્, ધ્વન્, અર્થ્, પાર્, ગદ્, વળ્, શપ્
આટલા ધાતુઓમાં અનો ઇ વગેરે ફેરફાર ન થાય.

દા.ત. 'કથ્' → અચકથત્ । 'ધ્વન્' → અદધ્વનત્ । 'વર્' → અવવર્ત્

II સ્મ્, દ્, ત્વર્, પ્રથ્, મ્રદ્, સ્ત્, સ્પૃશ્ ધાતુના દ્વિરુક્તિમાં અ નો ઇ ન થાય.

તેમજ સ્વર દીર્ઘ પાણ ન થાય. દા.ત. 'સ્મ્' → અસસ્મરત્ ।

'દ્' → અદદરત્ । 'મ્રદ્' → અમમ્રદત્ ।

III ગળ્ ધાતુમાં વિકલ્પે ફેરફાર થાય. દા.ત. અજીગળત્ । અજગળત્ ।

IV વેષ્ટ્, ચેષ્ટ્ ધાતુમાં વિકલ્પે 'ઈ' લાગે.

દા.ત. 'વેષ્ટ્' → અવવેષ્ટત્ - અવિવેષ્ટત્ ।

8 બ્રાજ્, ભાષ્, ખાસ્, દીપ્, જીવ્, મીલ્, પીઢ્, કળ્, ચળ્, રળ્, વળ્, બળ્, શ્રળ્, હઠ્, હે, લુપ્, લુટ્, લુઠ્, વગેરે ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. દા.ત. 'બ્રાજ્' → અવિબ્રજત્ । અવબ્રાજત્ ।

9. શાસ્, ણ્જ્, કાશ્, ક્રોઢ્, ક્ષીવ્, ખાદ્, ખેલ્, ઢૌક્, તાય્, દાશ્, દેવ્, નાથ્, પ્રોદ્, વાષ્, યાચ્, યોષ્, રાષ્, રાજ્, લાષ્, લેપ્, લોક્, લોચ્, વેપ્, વેલ્, શ્તાષ્, શ્લોક્, સેક્, સેવ્, હેપ્, સેવ્, સાર્, વાસ્, નિવાસ્, વગેરે ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'શાસ્' → અશશાસત્ । ણ્જ્ → ણ્જિજત્ ।

10 હે, સ્વપ્ માં સંપ્રસારણ થાય. 'શિવ' માં વિકલ્પે સંપ્રસારણ થાય.

દા.ત. અશિશ્વયત્ । અશૂશવત્ । અજૂવવત્-અજુહાવત્ ।

11 ધાતુના ઉપાંત્ય હ્રસ્વ 'ઋ' નો ગુણ વિકલ્પે ન થાય. અર્થાત્ હ્રસ્વ 'ઋ' વિકલ્પે કાયમ રહે. અને દીર્ઘ ઋ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

દા.ત. 'વૃત્' → વર્તય્ = વર્ત કે વૃત્ ।

દ્વિરુક્તિ થતા વવર્ત્ કે વૃવૃત્ થાય. વવર્ત્ અવવર્તત્ । વૃવૃત્ વવૃત્ વિવૃત્ = અવોવૃતત્ । 'કૃત્' → કીર્ત્ અચિકીર્તત્ । કે કૃત્ અચીકૃતત્ ।

12 આદેશ થઈને થતા ઇપો

°પાનું અપીપ્યત્ । °સ્થાનું પ્રેરક સ્થાપય થઈને અતિષ્ઠિપત્ ।

°ઘ્રા નું અજિઘ્રપત્ । અજિઘ્રિપત્ ।

°અધિ + ઇ (ભાણું) નું અધ્યાયિપત્ । અધ્યજીગપત્ ।

- અધિ + ઙ (યાદ રાખવું) નું અધ્યજીગમત્ । • ઇર્ષ્ય નું રેર્ષિવ્યત્-રેર્ષિયત્ ।
- ઋર્ણુ નું ઔર્ણૂનવત્ । • ચકાસ્ નું અચીચકાસત્ - અચચકાસત્ ।
- દ્યુત નું અદુદ્યુતત્ । • સ્ફુર્ નું અપુસ્ફુરત્ ।

ચતુર્થ પ્રકાર

પ્રત્યયો

પરસ્મૈ			આત્મને		
સમ્	સ્વ	સ્મ	સિ	સ્વહિ	સ્મહિ
સી	સ્તમ્	સ્ત	સ્થા	સાધામ્	ધ્વમ્
સીત	સ્તામ્	સુ	સ્ત	સાતામ્	સત

પાંચમ પ્રકાર

પ્રત્યયો

પરસ્મૈ			આત્મને		
ઇપમ્	ઇપ્વ	ઇપ્મ	ઇપિ	ઇપ્વહિ	ઇપ્મહિ
ઈ	ઇપ્ટમ્	ઇપ્ટ	ઇપ્ઠા	ઇપાયામ્	ઇધ્વમ્
ઈત્	ઇપ્ટામ્	ઇપુ ।	ઇપ્ટ	ઇપાતામ્	ઇપત

ચતુર્થ / પાંચમ પ્રકારના સામાન્ય નિયમ

- (૧) અન્ય પાંચ પ્રકારમાં ન આવેલા વેદ ધાતુઓ વિકલ્પે અહીં આવે.
  - (૨) સંયુક્ત વ્યંજન પર ઉચ્ચ/દીર્ઘ ઋ કારાંત વૃ, ધૂ ધાતુ વિકલ્પે આવે.
  - (૩) વૃષ્-ઢૃષ્ દ્વિતીય પ્રકારમાં પાણ આવે.
  - (૪) દા, ઘા, સ્થા આત્મનેપદમાં ચોથા પ્રકારમાં અને પરસ્મૈપદમાં પાંચમા પ્રકારમાં.
  - (૫) 'હન્' પરસ્મૈપદી, આ + હન્ આત્મનેપદી અહીં આવે.
- NOTE :- પરસ્મૈપદ પાંચમાં પ્રકારમાં હન્ નો આદેશ 'વઘ્' અને આત્મનેપદમાં વિકલ્પે 'વઘ્' ધાય છે.
- (૬) સ્તુ, ક્રમ્ આત્મનેપદી ચોથા પ્રકારમાં આવે.
  - (૭) સ્તુ, સૂ, ધૂ, અઙ્, ઘાતુ ધાતુ પરસ્મૈપદમાં પાંચમા પ્રકારમાં આવે.

પરસ્પૃષ્ટી

(૧) ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. 'કૃ' → અકાર્ષીત્ । 'ની' → અનેષીત્ । 'રજ્' → અરાક્ષીત્ ।

(૨) ૨૪ અને ૬૨ સ્વર પછી 'સ્ત', 'સ્થ' થી શરુ થતા પ્રત્યયનો 'સ્' લોપાય.

દા.ત. અહન્ + સ્તમ્ = અહતમ્ । અહન્ + સ્થા = અહસ્થા.

(૩) 'હન્' નો અનુનાસિક લોપાય. અહત (આત્મનેપદ)

(૪) કૃપ + સીત્ = અકાર્ષીત્ - અક્રાક્ષીત્ રૂપ થાય.

આત્મનેપદી

૧. ધાતુના અંત્ય ૬૨/૬૧ થી 'ઈ'-'ઉ'નો ગુણ થાય. એ સિવાય ક્યાંય ગુણ ન થાય. અંત્ય ૬૧ થી 'ઈ' નો 'ઈર્' 'ઉર્' થાય છે.

દા.ત. ચિ → ચિ + સ્ત = અચેષ્ટ । સ્તૃ → સ્તૃ + સ્ત = અસ્તીર્ષ્ટ ।

૨. દા, ઘા અંગવાળા ધાતુ તથા 'સ્થા' ધાતુના અંત્ય સ્વરનો (=આનો) 'ઈ' થાય અને ગુણ ન થાય.

દા.ત. સમ + સ્થા = સમસ્થિપિ । ઘા → અધિપિ । દા → અદિત ।
ઉગ્મ્ તથા ઉપ + યમ્ માં વિકલ્પે અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. સમ + ગમ્ = સમગસ્ત/સમગત । ઉપ + યમ્ = ઉપાયત/ઉપાયસ્ત
પરન્તુ ઉદ્ + યમ્ માં અવશ્ય લોપાય. ઉદ્ + યમ્ → ઉદાયત / ઉપાયસ્ત ।

૪. ૬૨ સ્વર, અનુનાસિક કે ર્ પછી 'સ્ત' અને 'સ્થા' પ્રત્યયનો 'સ્' લોપાય.

દા.ત. દા → અદિત ।

૫. ધાતુના અંત્ય ૬૨ થી તથા ઉપાંત્ય સ્વરનો ગુણ ન થાય.

દા.ત. 'મૃ' → અમૃષ્ટ । મિદ્ → અમિત્ ।

૬. લૌ, જન્, બુધ્, પુર, તાપ્, પ્યાપ્ ને વિકલ્પે અને પદ્ ને નિત્ય તૃતીયપુરુષ એકવચનમાં 'સ્ત' ના બદલે 'ઈ' લાગે. ત્યારે વૃદ્ધિનો નિયમ લાગે.

દા.ત. બુધ્ → અવોધિ । પદ્ → અપાદિ ।

પંચમ પ્રકારના નિયમ

પરસ્પૃષ્ટી ૧. ધાતુના અંત્ય સ્વરની અને 'વદ્, વ્રજ્' તથા 'ર્' 'લ્' અંતવાળા ધાતુના ઉપાંત્ય અની વૃદ્ધિ થાય છે. દા.ત. લૂ → અલૌ + ર્ + ર્ = અલાવીત્ ।

વદ્ → અવાદિત્ । ચર્ → અચારીત્ ।

૨. ઉપાંત્ય ઉચ્ચ સ્વરનો ગુણ થાય છે. જાગૃ-શિવ માં અંત્ય પાણ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

જાગૃ → અજાગરીત્ । કૃત્ → અકર્તાત્ । વુધ્ → અવોધીત્ ।

૩. રૂ, લ્ સિવાયના વ્યંજનાન્ત વ્યંજનાદિ ધાતુના ઉપાંત્ય અની વિકલ્પે વૃદ્ધિ.

ઘ.ત્. ગદ્ → અગદીત્ - અગાદીત્ ।

અપવાદ - I હ, મ્, ય્ અંતવાળા તથા ક્ષણ, વધ્, જન્, શ્વસ્, કુટ્,

હસ્, ચટ્, ચત્, ચદ્, પથ્, મથ્, હ્રસ્, લગ્, આટલા ધાતુમાં

વૃદ્ધિ ન થાય. વધ્ → અવધીત્ ।

૪. ઋર્ણ માં વિકલ્પે સ્વર ફેરફાર ન થાય. વિકલ્પે ગુણ/વૃદ્ધિ થાય.

ઘ.ત્. ઔર્ણવિપમ્, ઔર્ણાવિપમ્, ઔર્ણિવિપમ્ ।

આત્મનેપદી

૧. અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય ઉચ્ચ સ્વર નો ગુણ થાય

'લૂ' → અલવિષ્ટ । 'મુદ્' → અમોદિષ્ટ ।

૨. 'દરિદ્રા' નો આ વિકલ્પે લોપાય. અદરિદ્રીત્ । અદરિદ્રાસીત્ ।

૩. દીપ્, જન્, પૂર્, પ્યાય, તાઃ ધાતુને વિકલ્પે ઉચ્ચ ૩ લાગે. ત્યારે વૃદ્ધિના

નિયમ લાગે. ઘ.ત્. દીપ્ → અદીપિ-અદીપિષ્ટ ।

૪. તન્, મન્, વન્, સન્, ક્ષણ, ક્ષિણ, ઋણ, ઘૃણ, તૃણ, (૮ માં ગણનાન્, ણ

કારાંત) ધાતુઓનો અનુનાસિક દ્વિતીય/તૃતીય પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પૂર્વે

વિકલ્પે લોપાય. અને... તે 'ઇષ્ટા', 'ઇષ્ટ' પ્રત્યયના સ્થાને ક્રમશઃ 'થાસ્' - 'ત'

પ્રત્યય લાગે છે. ઘ.ત્. તન્ → અતનિષ્ટા । અતથા /અતનિષિષ્ટ / અતત ।

૫. ઋર્ણ માં વિકલ્પે ગુણ થાય. ઔર્ણવિપિ કે ઔર્ણિવિપિ ।

પ્રત્યય

■ ■ ■ ■ ■
■ ષષ્ઠ પ્રકાર ■
■ ■ ■ ■ ■

આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદી છે.

કેટલાક ધાતુના રૂપો

સિપમ્	સિષ્વ	સિષ્મ
સી	સિષ્ટમ્	સિષ્ટ
સીત્	સિષ્ટામ્	સિષુ

- યમ્ → અયસિપમ્, અયસિષ્વ - મ.. ।
- નમ્ → અનસિપમ્, અનસિષ્વ - મ.. ।
- વિ + રમ્ → વ્યરસિપમ્ સિષ્વ મ.... ।
- મિ /મી → અમાસિપમ્ સિષ્વ .. મ... ।

- લી → અલાસિપમ્ સિષ્વ મ .. ।
- શો → અશાસિપમ્ સિષ્વ ..મ... ।

સાતમપ્રકાર

પરસ્પૃષ્ટ

સમ્	સાવ	સામ
સ	સતમ્	સત
સત્	સતામ્	સન્

આત્મનેપઠ

સિ	સાવહિ	સામહિ
સથા	સાથામ્	સધ્વમ્
સત	સાતામ્	સન્ત

1. દિહ - દ્રુહ - લિહ - ગુહ આત્મનેપઠમાં હોય ત્યારે

- (A) પ્રથમ પુરુષ દ્વિવચન (B) દ્વિતીય પુરુષ એકવચન / બહુવચન અને
(C) તૃતીય પુરુષ એક વચનના પ્રત્યયોમાંથી 'સ' નો વિકલ્પે લોપ થાય.

દા.ત. 'દિહ' → અધિક્ષાવહિ અથવા અદિક્ષહિ । અધિક્ષથા । અદિગ્ધા ।
અદિક્ષધ્વમ્ / અધિગ્ધ્વમ્ । અધિક્ષત / અદિગ્ધ ।

અઘતન કર્મણિ

૧. તમામ ધાતુના રૂપો માત્ર ચોથા પાંચમાં અને સાતમાં પ્રકારમાં થાય.

સાતમાં પ્રકારના ધાતુ માટે સાતમો પ્રકાર . બાકીના અનિટ્ ધાતુ માટે ચોથો પ્રકાર અને સેટ્ ધાતુ માટે પાંચમો પ્રકાર . આ બધામાં આત્મનેપઠ રૂપ એ જ અઘતન કર્મણિ રૂપ .

૨. તૃતીય પુરુષ એક વચનમાં માત્ર 'ઈ' પ્રત્યયો લાગે ત્યારે [A] ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય અને અંત્ય સ્વર તથા ઉપાંત્ય 'અ' ની વૃદ્ધિ થાય.

દા.ત. 'તુદ્' → અતોદિ । પઠ્ → અપાઠિ ।

અપવાદ કમ્, ચમ્, આ + ચમ્, રમ્, નમ્, ગમ્ વમ્ આટલા ધાતુને છોડીને 'અમ્' અંતવાળા તથા વઘ્, જન્ ધાતુમાં ગુણ વૃદ્ધિ ન થાય.

દા.ત. 'કમ્' નું → અકામિ । જન્ → અજનિ । ક્ષમ્ → અક્ષમિ ।

[B] આ કારણત અંગવાળા ધાતુમાં 'ય' ઉમેરાય દા.ત. પા → અપાયિ ।

[C] દસમાં ગણમાં ગુણ વૃદ્ધિ થાય પણ ગણની નિશાની ન લાગે

દા.ત. ચુર્ → અચોરિ । પીઢ્ → અપીઢિ ।

૩. કેટલાક ધાતુના રૂપો.

ગુપ્ → અગોપિ / અગોપાયિ । મૃજ્ → અમાર્જિ । 'ઈ' → અગાયિ ।

'અધિ + ઈ' → અધ્યાયિ / અધ્યગાયિ । હન્ → અઘાનિ ।

સંખ્યા વાચક શબ્દ

1 એક થી નવદશન્ સુધીના સંખ્યા વાચક શબ્દો વિશેષણ બને. અને વચન/વિભક્તિ વિશેષ્ય પ્રમાણે લાગે.

એક થી ચતુર્ શબ્દમાં લિંગ પાણ વિશેષ્ય પ્રમાણે થાય.

દા.ત. • ચત્વારો ઘટા, તિસ્ર. સ્ત્રિય । • ચત્વારિ કુલાનિ ।

2 પચ્ચન્ થી નવદશન્ સુધીના સંખ્યા વાચક શબ્દોના રૂપ ત્રણેય લિંગમાં એક સરખા થાય છે.

3 એકોનવિશતિ વગેરે સંખ્યા વાચક શબ્દો યા તો વિશેષણ બને યા તો સ્વયં વિશેષ્ય બને, અને જે વસ્તુની એ સંખ્યા હોય, તે વસ્તુને ધષ્ટી વિભક્તિ બહુવચન લાગે. દા.ત. વિશતિ ઘટા । અથવા ઘટાના વિશતિ. ।

4 વિશતિ થી પછીના બધાય સંખ્યા વાચક શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં છે. અને એક વચનમાં રૂપ થાય. પરન્તુ... જ્યારે વિશના બે-ત્રણ વગેરે જોડકા હોય ત્યારે દ્વિવચન કે બહુ વચન પાણ લાગે.

દા.ત. • બ્રાહ્મણાના દ્વે વિશતી । • બ્રાહ્મણાના તિસ્ર વિશતય ।

5 (A) વિશતિ, ષષ્ટિ, સપ્તતિ, અશીતિ, નવતિ, કોટિના રૂપ મતિ પ્રમાણે થાય.

દા.ત. વિશતિ, વિશતિમ્, વિશત્યા ઈત્યાદિ... કોટિ: કોટિમ્ .. વગેરે.

(B) ત્રિશત્. ચત્વારિશત્, પચ્ચાશત્ ના રૂપો સરિત્ સ્ત્રીલિંગ પ્રમાણે થાય છે.

દા.ત. • ત્રિશત્, ત્રિશતૌ, ત્રિશત ।

(C) શત, સહસ્ર, લક્ષ વગેરે શબ્દોના રૂપો વન (નપુસક) પ્રમાણે થાય

દા.ત. • શતમ્ । • સહસ્રમ્ । • લક્ષમ્ ।

6 એક, દ્વિ, વગેરે સંખ્યા વિશતિ વગેરે શબ્દની પહેલા લખવાથી ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરે સંખ્યા બને છે. દા.ત. • એકવિશતિ. = ૨૧ • એકત્રિશત્ = ૩૧

પરન્તુ દ્વિ નો દ્વા, ત્રિ નો ત્રયસ્ અને અષ્ટન્ નો અષ્ટા આદેશ થાય છે.

આ આદેશ ૧ વિશતિ અને ત્રિશત્ શબ્દ પર અવશ્ય થાય..

દા.ત. • દ્વાવિશતિ । • ત્રયોવિશતિ: । • અષ્ટાવિશતિ: ।

૨ ચત્વારિશત્ થી નવતિ સુધી વિકલ્પે થાય.

દા.ત. • દ્વાચત્વારિશત્ - દ્વિચત્વારિશત્ । • ત્રયશ્ચત્વારિશત્ - ત્રિચત્વારિશત્ ।

૩ તથા.. અશીતિ અને શત વગેરે પર ન થાય.

દા.ત. • દ્વયશીતિ । • ત્રયશીતિ. । • દ્વિશતમ્ । • ત્રિશતમ્ ।

१ एक	६ षष्	११ एकादशन्	१६ षोडशन् ।
२ द्वि	७ सप्तन्	१२ द्वादशन् ।	१७ सप्तदशन् ।
३ त्रि	८ अष्टन्	१३ त्रयोदशन्	१८ अष्टादशन् ।
४ चतुर्	९ नवन्	१४ चतुर्दशन् ।	१९ नवदशन् एकोनविंशति ।
५ पञ्चन्	१० दशन्	१५ पञ्चदशन् ।	२० विंशति ।

एक, द्वि, त्रि वगैरेणा श्पो

पुं०	स्त्री०	पुं०	स्त्री०	पुं०
एक ।	एका ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रयः ।
एकम् ।	एकाम् ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रीन् ।
एकेन ।	एकया ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम् ।	त्रिभिः ।
एकस्मै ।	एकस्ये ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम् ।	त्रिभ्यः ।
एकस्मात् ।	एकस्याः ।	द्वाभ्याम् ।	द्वाभ्याम् ।	त्रिभ्यः ।
एकस्य ।	एकस्याः ।	द्वयोः ।	द्वयोः ।	त्रयाणाम् ।
एकस्मिन् ।	एकस्याम् ।	द्वयोः ।	द्वयोः ।	त्रिषु ।
एक ।	एके ।	द्वौ ।	द्वे ।	त्रयः ।

स्त्री०	पुं०	स्त्री०	नपुंसकभां श्पो		
तिस्रः ।	चत्वारः ।	चतस्रः ।	एकम्	द्वे ।	त्रीणि ।
तिस्रः ।	चतुर ।	चतस्रः ।	एकम्	द्वे ।	त्रीणि ।
तिसृभिः ।	चतुर्भिः ।	चतसृभिः ।	संशोधन → त्रीणि ।		
तिसृभ्यः ।	चतुर्भ्यः ।	चतसृभ्यः ।	चतुर् → चत्वारि	एक वगैरेणा	
तिसृभ्यः ।	चतुर्भ्यः ।	चतसृभ्यः ।		आकीना श्पो	
तिसृणाम् ।	चतुर्णाम् ।	चतसृणाः ।	पुंलिंग		
तिसृषु ।	चतुर्षु ।	चतसृषु ।	प्रमाणे कृत्वा		
तिस्रः ।	चत्वारः ।	चतस्रः ।			

પઞ્ચન્ ↓	પપ્ ↓	અપ્ટન્ (અપ્ટા) ↓ ↓	દશન્ ↓
પઞ્ચ ।	પટ્ ।	અપ્ટ - અપ્ટૌ ।	દશ ।
પઞ્ચ ।	પટ્ ।	અપ્ટ - અપ્ટૌ ।	દશ ।
પઞ્ચભિ ।	પટ્ભિ ।	અપ્ટભિ-અપ્ટાભિ ।	દશભિ ।
પઞ્ચમ્ય ।	પટ્મ્ય ।	અપ્ટમ્ય-અપ્ટામ્ય ।	દશમ્ય ।
પઞ્ચમ્ય ।	પટ્મ્ય ।	અપ્ટમ્ય-અપ્ટામ્ય ।	દશમ્ય ।
પઞ્ચાનામ્ ।	પટ્ણામ્ ।	અપ્ટાનામ્ ।	દશાનામ્ ।
પઞ્ચસુ ।	પટ્સુ ।	અપ્ટસુ - અપ્ટાસુ ।	દશસુ ।
પઞ્ચ ।	પટ્ ।	અપ્ટ - અપ્ટૌ ।	દશ ।

Note - a સપ્તન્, નવન્ ના રૂપ પઞ્ચન્ પ્રમાણે કરવા.

b દશન્ પ્રમાણે એકાદશન્ થી નવદશન્ સુધીના રૂપો કરવા.

સંખ્યા પૂરક

- એક, બે, વગેરે સંખ્યાવાચક કહેવાય
- પહેલો, બીજો, વગેરે સંખ્યાપૂરક કહેવાય

સંખ્યાવાચક

સંખ્યાપૂરક

Note

↓	↓	↓ A
<div style="border: 1px dashed black; padding: 5px;"> <p> એક દ્વિ, ત્રિ ચતુર્ પઞ્ચન્-પપ્ </p> </div>	<div style="border: 1px dashed black; padding: 5px;"> <p> પ્રથમ, અગ્રિમ, આદિમ । દ્વિતીય, તૃતીય । ચતુર્થ, તુર્ય, તુરીય । પઞ્ચમ, પષ્ઠ । </p> </div>	<p>સપ્તન્ થી દશન્ સુધીના શબ્દમાં ન્ નો લોપ કરી મ લગાડવાથી સંખ્યાપૂરક બને.</p>

દા.ત. સપ્તન્ → સપ્તમઃ ।

B એકાદશન્ થી નવદશન્ માં ન્ લોપ કરવાથી સંખ્યાપૂરક બને.

દા.ત. એકાદશન્ એકાદશ ।

C 1 વિશતિ થી ઊપરની સંખ્યામાં 'તમ' પ્રત્યય લગાડવાથી સંખ્યાપૂરક બને. દા.ત. વિશતિતમઃ । ત્રિશત્તમ । એકત્રિશત્તમ ।

2. વિશતિ વગેરે શબ્દો સામાસિક પદમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે અંત્ય તિ કે ત્ નો લોપ કરી અ લગાડવાથી સંખ્યા પૂરક બને.તથા.. વિશતિ વગેરેનો અસમાસમાં પણ વિકલ્પે આ રીતે થાય.

६१.त. एकविंशति । ६२. एकविंशति । ६३. एकविंशति ।

द्विचत्वारिंशत् । ॥ द्विचत्वारिंश. - द्विचत्वारिंशत्तम. ।

विश., त्रिश, चत्वारिश पञ्चाश ।

3. पष्टि थी मांडी तमाम संख्यापूरकमां नित्य तम प्रत्यय लागे.

☞ पण्डितम् । शततम् ।

4. સંખ્યા પૂરક વિશેષાણુ બને છે. તેથી..પુંલિંગ માં દેવ પ્રમાણે રૂપો ધાય.

नपुंसक भां वन प्रमाणे इपो थाय.

Note:-१ प्रथमा विभक्ति भट्ट वचन पुंलिङ्गमां प्रथमः / प्रथमे इय थाय.

૨. દ્વિતીય/તૃતીય ના ગ્રણે લિંગમાં વિકલ્પે સર્વ (સર્વનામ) પ્રમાણે રૂપ થાય છે.

(આ વિકલ્પ માત્ર ૪ થી ૭ વિભક્તિના એક વચનમાં છે.)

દ્વિતીય ના પુંઠ રૂપો માત્ર એકવચનમાં થાય છે.

પુંલિંગ રૂપો

સ્ત્રીલિંગ રૂપ

द्वितीयाय }	द्वितीयस्य }	■	द्वितीयायै, }	द्वितीयाया. }
द्वितीयस्मै }	द्वितीयस्य }	■	द्वितीयस्यै, }	द्वितीयस्याः }
द्वितीयात् }	द्वितीये }	■	द्वितीयाया- }	द्वितीयायाम् }
द्वितीयस्मात् }	द्वितीयस्मिन् }	■	द्वितीयस्या. }	द्वितीयस्याम् }

5 स्त्रीलिंग उप

૧. પ્રથમ થી તૃતીય સુધીના તથા તુર્ય,તુરીય (ચતુર્થના પચાર્થયવાચી શબ્દો) સંખ્યાપૂરક શબ્દને આ લગાડીને માતા પ્રમાણે રૂપ કરવા

६१.८. प्रथमा, प्रथमे, प्रथमा. । द्वितीया, द्वितीये, द्वितीया. ।

૨. ચતુર્થી, થી માંડી ઉપરના સંખ્યા પૂરક શબ્દમાં દીર્ઘ ઇંલગાડી નવો પ્રમાણે રૂપો કરવા. દા.ત. ચતુર્થી, પચ્ચમી ।

વાર અર્થ

૧. વાર અર્થ A. એકવાર. બેવાર બહુવાર.

B. સંસ્કૃત ભાષામાં આ અર્થ જાણાવવા માટે સંખ્યાવાચક શબ્દ પર કૃત્વસ્ પ્રત્યય લગાડાય છે. શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ કરવો. આ ક્રિયા વિશેષાણુ અવ્યય બને છે. દા.ત. પાંચવાર = પચ્ચકૃત્વ ।

C. એક થી ચતુર્ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષાણુ બને.

દા.ત. • એક ૪૧ સકૃત્ । • દ્વિ ૪૨ દ્વિઃ ।

• ત્રિ ૪૩ ત્રિઃ । • ચતુર્ ૪૪ ચતુઃ

૨. • યદ્ ૪૫ યાવત્ = જેટલું.	}	આ યાવત્ વગેરે વિશેષાણુ પાણુ બને છે. માટે ત્રણે લિંગમાં એના રૂપો થાય છે. ભગવત્ જેવા રૂપો જાણવા
• તદ્ ૪૬ તાવત્ = તેટલું.		
• એતદ્ ૪૭ એતાવત્ = આટલું.		
• કિ ૪૮ કિયત્ = કેટલું.		

પુંલિંગમાં ૪૯ યાવાન્ યાવન્તૌ યાવન્ત. ।

સ્ત્રીલિંગમાં ૫૦ યાવતી યાવત્યૌ યાવત્ય ।

નપુંસકમાં ૫૧ યાવત્ યાવતી યાવન્તિ । ઈત્યાદિ રૂપો કરવા.

યાવત્ વગેરેને કૃત્વસ્ લગાડવાથી જેટલી વાર, તેટલીવાર વગેરે અર્થમાં ક્રિયા વિશેષાણુ બને છે. • યદ્ ૫૨ યાવત્કૃત્વ = જેટલીવાર..

• તદ્ ૫૩ તાવત્કૃત્વ = તેટલીવાર

• એતદ્ ૫૪ એતાવત્કૃત્વ = આટલીવાર

• કિ ૫૫ કિયત્કૃત્વ = કેટલીવાર

અનિયમિત નામના રૂપ

* પ્રત્યયો વ્યંજનાન્તનામ પ્રમાણે

ગોપા પુંલિંગ ગોપાળ	૪ ગોપે ગોપામ્યામ્ ગોપામ્યઃ ।
૧ ગોપા ગોપૌ ગોપાઃ ।	૫ ગોપ ગોપામ્યામ્ ગોપામ્યઃ ।
૨ ગોપામ્ ગોપૌ ગોપ ।	૬ ગોપઃ ગોપો ગોપામ્ ।
૩ ગોપા ગોપામ્યામ્ ગોપાભિઃ ।	૭ ગોપિ ગોપોઃ ગોપાસુ । સં૦ ગોપાઃ ।

ગોપા શબ્દની જેમ વિશ્વપા, ધૂમ્પા, શઙ્ખધ્મા, સોમપા, વલદા,

વગેરે આ ક્રમાંત પુંલિંગના રૂપો કરવા.

૨. માત્ર અસમાસિત પતિ શબ્દના રૂપ

પતિ - સ્વામી. પુંલિંગ.

૧ પતિ.	પતી	પતયઃ ।
૨ પતિમ્	પતી	પતીન્ ।
૩ પત્યા	પતિમ્યામ્	પતિભિઃ ।
૪ પત્યે	પતિમ્યામ્	પતિમ્યઃ ।
૫ પત્યુ	પતિમ્યામ્	પતિમ્યઃ ।
૬ પત્યુ.	પત્યો.	પતીનામ્ ।
૭ પત્યૌ	પત્યો.	પતિષુ ।
સં૦ પતે !		

૩. શ્રી → લક્ષ્મી. સ્ત્રી૦

૧. શ્રીઃ	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ ।
૨. શ્રિયમ્	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ ।
૩. શ્રિયા	શ્રીમ્યામ્	શ્રીભિઃ ।
૪. શ્રિયે-શ્રિયૈ	શ્રીમ્યામ્	શ્રીમ્યઃ ।
૫. શ્રિય-શ્રિયા.	શ્રીમ્યામ્	શ્રીમ્યઃ ।
૬. શ્રિય. શ્રિયા.	શ્રિયોઃ	શ્રિયામ્-શ્રીણામ્
૭. શ્રિયિ-શ્રિયામ્	શ્રિયોઃ	શ્રીષુ ।
સં૦ શ્રિ !		

આ પ્રમાણે ઘી, ધૂ વગેરે ધાતુ સાધિત સ્ત્રીલિંગ

નામના તથા સુધી, (સ્ત્રીલિંગ) ના રૂપ કરવા.

૪. સખિ ના પહેલાં છ રૂપ ।

સખા, સખાયૌ, સખાયઃ ।

સખાયમ્, સખાયૌ, સખીન્ ।

બાકીના રૂપ પતિ શબ્દ પ્રમાણે.

૫. સ્ત્રી ના રૂપ

૧ સ્ત્રી	સ્ત્રિયૌ	સ્ત્રિયઃ ।
૨ સ્ત્રિયમ્-સ્ત્રીમ્	સ્ત્રિયૌ	સ્ત્રિયઃ / સ્ત્રીઃ ।
૩ સ્ત્રિયા	સ્ત્રીમ્યામ્	સ્ત્રીભિઃ ।
૪ સ્ત્રિયૈ	સ્ત્રીમ્યામ્	સ્ત્રીમ્યઃ ।
૫ સ્ત્રિયા.	સ્ત્રીમ્યામ્	સ્ત્રીમ્યઃ ।
૬ સ્ત્રિયા.	સ્ત્રિયો.	સ્ત્રીણામ્ ।
૭ સ્ત્રિયામ્	સ્ત્રિયો.	સ્ત્રીષુ ।
સ્ત્રિ !		

૬. અવી, તરી, તન્ત્રી,
લક્ષ્મી, તથા પ્રધી વગેરે
દીર્ઘ ઈ કારાંત શબ્દોને
પ્રથમા એકવચનમાં સ્
નિત્ય લાગે. અર્થાત્ વિસર્ગ
કાયમ રહે. બાકીના રૂપો
નદી પ્રમાણે થાય.
અવીઃ। અવ્યૌ, અવ્યઃ ।
ઈ-ત્યાદિ...

૭ સુધી પું૦ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળો

૧ સુધી.	સુધિયૌ	સુધિયઃ ।
૨ સુધીમ્	સુધિયૌ	સુધિયઃ ।
૩ સુધિયા	સુધીમ્યામ્	સુધીભિઃ ।

૪ સુધિયે	સુધીમ્યામ્	સુધીમ્યઃ ।
૫ સુધિય.	સુધીમ્યામ્	સુધીમ્યઃ ।
૬ સુધિય.	સુધિયો.	સુધિયામ્ ।
૭ સુધિયિ	સુધિયો.	સુધીષુ ।
સુધિ - સુધી !		

નપુંઠ લિંગમાં સુધિ (પ્રસ્ત) થઈ ગરિ જેવા રૂપ થાય.

દા.ત. સુધિ, સુધિની, સુધીનિ ।

તૃતીય વિઠ એઠ વઠી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર વિકલ્પે પુંલિંગ જેવા રૂપ થાય.

દા.ત. સુધિના કે સુધિયા ।

૮.૧ પ્રથમાન્ત સિવાયની વિભક્તિથી જેનો વિગ્રહ થઈ શકે તેવા સમાસ થયેલા,

તથા ૧૧ પૂર્વપદમાં નામ કે ઉપસર્ગ હોય ૧૧૧ ઉત્તરપદ ધાતુ સાધિત નામહોય અને

૧૧૧૧ તે શબ્દ અસંયુક્ત પર ર, ર્ કે ડ, ડ કારાન્ત હોય તો... સ્વરાદિ પ્રત્યયો

પર તે ર, ર્ કે ડ, ડ નો ક્રમશઃ ચ, ચ થાય. દા.ત. પ્રધી, પ્રધ્યી પ્રધ્ય ।

સ્ત્રીલિંગમાં નદીવત્ થાય. પ્રઠ વિઠ એઠ વઠી માં વિસર્ગ થાય દા.ત. પ્રધી ।

જો ઉપરોક્ત મુજબ સામાસિક પદ ન હોય અથવા સંયુક્ત પર ર, ર્ કે ડ, ડ

કારાન્ત શબ્દ હોય તો...ર, ર્ નો રૂપ, ડ, ડ નો રૂપ થાય.

તથા... વર્ષામ્, પુનર્મ્ ને છોડીને મ્ અંતવાળા શબ્દોમાં પાડાઉં થાય છે.

દા.ત. અસામાસિક પદમાં → નો નિર્ણય, નિર્ણય ।

સંયુક્ત પર → સુક્રો, સુક્રિવો, સુક્રિય ।

વર્ષામ્ - દેડકો પુંલિંગ

૧. વર્ષામ્ વર્ષામ્વો વર્ષામ્વ
૨. વર્ષામ્વમ્ વર્ષામ્વો વર્ષામ્વ
૩. વર્ષામ્વા વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્ભિ
૪. વર્ષામ્વે વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્ભ્ય
૫. વર્ષામ્વ વર્ષામ્ભ્યામ્ વર્ષામ્ભ્ય
૬. વર્ષામ્વ વર્ષામ્વો વર્ષામ્વામ્
૭. વર્ષામ્વામ્ વર્ષામ્વો વર્ષામ્ભુપુ
૮. વર્ષામ્ !

૯. સ્વયમ્ - પુઠ

સ્વયમ્	સ્વયમ્ભુવો	સ્વયમ્ભુવઃ ।
સ્વયમ્ભુવ	સ્વયમ્ભુવો	સ્વયમ્ભુવઃ ।
સ્વયમ્ભુવા	સ્વયમ્ભૂમ્યામ્	સ્વયમ્ભૂમિઃ ।
સ્વયમ્ભુવે	સ્વયમ્ભૂમ્યામ્	સ્વયમ્ભૂમ્ય ।
સ્વયમ્ભુવ	સ્વયમ્ભૂમ્યામ્	સ્વયમ્ભૂમ્ય ।
સ્વયમ્ભુવ	સ્વયમ્ભુવો	સ્વયમ્ભુવા ।
સ્વયમ્ભુવિ	સ્વયમ્ભુવોઃ	સ્વયમ્ભુપુ ।
સ્વયમ્		સ્વયમ્ !

૧૦. પપી - સૂર્ય પુંલિંગ.

પપી	પપ્યો	પપ્ય
પપીમ્	પપ્યો	પપીન્
પપ્યા	પપીમ્યામ્	પપીમિ

પપ્યે	પપીમ્યામ્	પપીમ્ય
પપ્ય	પપીમ્યામ્	પપીમ્ય.
પપ્ય	પપ્યો	પપ્યામ્
પપ્યિ	પપ્યોઃ	પપીપુ
પપી!		

આ રીતે ચવી વગેરે દીર્ઘ ર્ કારાન્તના રૂપ કરવા

૧૧. ક્રોષ્ટુ શિયાળ પું

૧. ક્રોષ્ટા	ક્રોષ્ટારૌ	ક્રોષ્ટારઃ
૨. ક્રોષ્ટારમ્	ક્રોષ્ટારૌ	ક્રોષ્ટૂન્
૩. ક્રોષ્ટ્રા-ક્રોષ્ટુના	ક્રોષ્ટુમ્યામ્	ક્રોષ્ટુભિ.
૪. ક્રોષ્ટ્રે-ક્રોષ્ટ્રવે	ક્રોષ્ટુમ્યામ્	ક્રોષ્ટુમ્ય
૫. ક્રોષ્ટ્રઃ- ક્રોષ્ટ્રોઃ	ક્રોષ્ટુમ્યામ્	ક્રોષ્ટુમ્યઃ
૬. ક્રોષ્ટ્રઃ- ક્રોષ્ટ્રોઃ	ક્રોષ્ટ્રોઃ ક્રોષ્ટ્રવોઃ	ક્રોષ્ટ્રૂનામ્
૭. ક્રોષ્ટ્રરિ-ક્રોષ્ટ્રૌ	ક્રોષ્ટ્રોઃ ક્રોષ્ટ્રવોઃ	ક્રોષ્ટ્રુપુ
ક્રોષ્ટ્ર - ક્રોષ્ટ્રો !		

તા.ક. સંબોધન
દ્વિવચન અને
બહુ વચન સર્વત્ર
પ્રથમ વિભક્તિ
દ્વિવચન અને
બહુવચન
તુલ્ય હોય છે.

૧૨ ગ્રામણી પું નેતા.

ગ્રામણી	ગ્રામણ્યૌ	ગ્રામણ્ય ।
ગ્રામણ્યમ્	ગ્રામણ્યૌ	ગ્રામણ્યઃ ।
ગ્રામણ્યા	ગ્રામણીમ્યા	ગ્રામણીભિ. ।
ગ્રામણ્યે	ગ્રામણીમ્યા	ગ્રામણીમ્યઃ ।
ગ્રામણ્ય.	ગ્રામણીમ્યા	ગ્રામણીમ્યઃ ।
ગ્રામણ્ય.	ગ્રામણ્યો.	ગ્રામણ્યામ્ ।
ગ્રામણ્યામ્	ગ્રામણ્યોઃ	ગ્રામણીપુ ।
ગ્રામણી !		

ઓ કારાંત નામ

૧૩. ગો—ગાય ,બળદ (પું ૦ સ્ત્રી ૦)

ગૌ	ગાવૌ	ગાવઃ ।
ગામ્	ગાવૌ	ગાઃ ।
ગવા	ગોમ્યામ્	ગોભિ. ।
ગવે	ગોમ્યામ્	ગોમ્ય. ।
ગૌ.	ગોમ્યામ્	ગોમ્યઃ ।
ગૌ.	ગવો.	ગવામ્ ।
ગવિ	ગવો.	ગોપુ ।
ગૌ !		

આ પ્રમાણે સેનાની વગેરે ની
અંતવાળાના રૂપ કરવા.

આ પ્રમાણે દો વગેરે તમામ
ઓ કારાંત નામના રૂપ કરવા.

૧૪. ઔ કરાંત નામ

ગ્લૌ - ચંદ્રમા પું

ગ્લૌ.	ગ્લાવૌ	ગ્લાવ ।
ગ્લાવમ્	ગ્લાવૌ	ગ્લાવ ।
ગ્લાવા	ગ્લૌમ્યામ્	ગ્લૌભિ ।

ગ્લાવે	ગ્લૌમ્યામ્	ગ્લૌમ્ય ।
ગ્લાવઃ	ગ્લૌમ્યામ્	ગ્લૌમ્ય ।
ગ્લાવ.	ગ્લાવો	ગ્લાવામ્ ।
ગ્લાવિ	ગ્લાવોઃ	ગ્લૌપુ ।
ગ્લૌ !		

આ રીતે નૌ વગેરે ઔ કારાંત નામના રૂપ કરવા.

૧૫. એ કારાંત નામ

૧ - સંપત્તિ. સ્ત્રી૦

રા. રાયી રાય. ।

રાયમ્ રાયી રાય. ।

રાયા રામ્યામ્ રામિ. ।

રાયે રામ્યામ્ રામ્યઃ ।

રાય. રામ્યામ્ રામ્ય. ।

રાય રાયો. રાયામ્ ।

રાયિ રાયો. રાસુ ।

રા ।

આ પ્રમાણે એ કારાંત

શબ્દના રૂપો કરવા.

૧૬. અસ્થિ - લોકકું. નપું.

અસ્થિ અસ્થિની અસ્થીનિ

અસ્થિ અસ્થિની અસ્થીનિ

અસ્થ્યા અસ્થિમ્યામ્ અસ્થિમિ.

અસ્થ્યે અસ્થિમ્યામ્ અસ્થિમ્ય

અસ્થ્ય. અસ્થિમ્યામ્ અસ્થિમ્ય

અસ્થ્યન અસ્થ્યો. અસ્થ્યામ્

અસ્થ્યન અસ્થ્યો. અસ્થિપુ

અસ્થિ/અસ્થે ।

આ પ્રમાણે દધિ સકિય

વગેરેના રૂપ કરવા.

૧૭ તૃતીયા એક વચન થી સ્વરાદિ પ્રત્યય પર

• અસ્થિ ॥ અસ્થ્યન્

• સકિય ॥ સક્યન્

• દધિ ॥ દધન્

• અક્ષિ ॥ અક્ષન્

આદેશ થાય છે. અને રાજન્ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૧૮. અનડુહ - બળદ. પુંલિંગ

અનડ્વાન્ અનડ્વાહી અનડ્વાહ.

અનડ્વાહમ્ અનડ્વાહી અનડુહ

અનડુહા અનડુદમ્યામ્ અનડુદમિ.

અનડુહે અનડુદમ્યામ્ અનડુદમ્ય.

અનડુહ. અનડુદમ્યામ્ અનડુદમ્ય.

અનડુહ. અનડુહો. અનડુહામ્

અનડુહિ અનડુહો. અનડુત્સુ

અનડ્વન્ ।

૧૯. દિવ્ દિવસ/સ્વર્ગ. સ્ત્રી૦

દ્યૌ દિવૌ દિવઃ

દિવમ્ દિવૌ દિવઃ

દિવા દ્યુમ્યામ્ દ્યુમિ

દિવે દ્યુમ્યામ્ દ્યુમ્ય.

દિવઃ દ્યુમ્યામ્ દ્યુમ્ય.

દિવઃ દિવોઃ દિવામ્

દિવિ દિવો દ્યુપુ

દ્યૌ. ।

Note દિવ્ નો સ્તથા બીજા વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર દ્યુ આદેશ થાય.

દ્વિત. દ્યૌ, દ્યુમ્યામ્, દ્યુમિઃ ।

૨૦. અર્ચમન્ - સૂર્ય. પું.

અર્ચમા અર્ચમનૌ અર્ચમનઃ
અર્ચમનમ્ અર્ચમનૌ અર્ચમ્નઃ

બાકીના ઇપો રાજન્ જેવા થાય છે

પૂષન્, વૃત્રહન્ વગેરે હ અંતવાળા શબ્દોમાં પણ આ પ્રમાણે સમજવું.

૧ વૃત્રહન્ માં અ ન લોપાય ત્યારે ન નોળ્ થાય. દા.ત વૃત્રહન્ + ઇ = વૃત્રહણિ ।

૨ અ લોપાય ત્યારે હ નો ઘ્ન થાય. દા.ત વૃત્રહન્ + અસ્ = વૃત્રઘ્નઃ ।

૨૧. શવન્, યુવન્, અને મઘવન્ નો દ્વિં વિં બહુવં થી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર ક્રમશઃ શુન્, યૂન્, અને મઘોન્ આદેશ થાય.

દા.ત તૃતીયા થી સપ્તમી સુધીના એક વચનના ઇપ.

શુના, શુને શુનઃ શુનઃ શુનિ

યૂના, યૂને યૂનઃ યૂનઃ યૂનિ

મઘોના, મઘોને મઘોનઃ મઘોનઃ મઘોનિ

શવન્ - કૂતરો. પું.

શવા શવાનૌ શવાનઃ

શવાનમ્ શવાનૌ શુનઃ

શુના શવમ્યામ્ શવમિઃ

શુને શવમ્યામ્ શવમ્યઃ

શુનઃ શવમ્યામ્ શવમ્યઃ

શુનઃ શુનો. શુનામ્

શુનિ શુનોઃ શવસુ

શવન્ !

૨૨ પન્થાન્ - માર્ગ. પું.

પન્થાઃ પન્થાનૌ પન્થાનઃ

પન્થાનમ્ પન્થાનૌ પથઃ

પથા પથિમ્યામ્ પથિમિઃ

પથે પથિમ્યામ્ પથિમ્યઃ

પથઃ પથિમ્યામ્ પથિમ્યઃ

પથઃ પથો. પથામ્

પથિ પથોઃ પથિસુ

પન્થા !

મથિન્, ઋષુક્ષિન્ ના ઇપો પણ પન્થાન્ પ્રમાણે કરવા પરન્તુ ઋષુક્ષિન્ માં પ્રથમ

પાંચ પ્રત્યયમાં ન ઉમેરાય નહીં. દા.ત ઋષુક્ષા ઋષુક્ષાણૌ ઋષુક્ષાણ

ઋષુક્ષાણમ્ ઋષુક્ષાણૌ .....

૨૩. પ્રાચ્ ના પહેલા પાંચ ઇપ આ પ્રમાણે.. પ્રાઙ્ પ્રાજ્ઞૌ પ્રાજ્ઞઃ

પ્રાજ્ઞમ્ પ્રાજ્ઞૌ ।

આ પ્રમાણે પ્રત્યચ્, ઉદચ્, અવાચ્, સમ્યચ્, તિર્યચ્, વગેરેના ઇપો સમજવા.

ભાટીના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર પ્રત્યચ્ → પ્રતીચ્ ઉદચ્ → ઉદીચ્
સમ્યચ્ → સમીચ્ તિર્યચ્ → તિરચ્ આદેશ યાય.

દા.ત. દ્વિતીયા વિભક્તિ બહુવચન પ્રત્યચ્ + અસ્ = પ્રતીચ ।

આ જ પ્રમાણે ઉદીચ ઇત્યાદિ...

સ્ત્રીલિંગમાં રૂપો.

- પ્રાચ્ → પ્રાચી • સમ્યચ્ → સમીચી. • અવાચ્ → અવાચી
  - પ્રત્યચ્ → પ્રતીચી • તિર્યચ્ → તિરચી • ઉદચ્ → ઉદીચી
- નદી જેવા રૂપો કરવા

Note : પ્રાચ્ શબ્દ પૂર્ણર્થક હોય તો બીજા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર પાડા જ લાગે

દા.ત. પ્રાચ્ + અસ્ = પ્રાચ્ + અસ્ = પ્રાચ્ ।

નપુંઠ માં રૂપ

પ્રાક્ / પ્રાગ્ પ્રાચી પ્રાજિચ્ }
પ્રાક્ / પ્રાગ્ પ્રાચી પ્રાજિચ્ }

૨૪. પુસ્ - પુસ્ત્. પુંઠ

પુમાન્	પુમાસી	પુમાસ
પુમાસમ્	પુમાસો	પુસ
પુસા	પુમ્પ્યામ્	પુમ્મિ
પુસે	પુમ્પ્યામ્	પુમ્મ્ય
પુસ	પુમ્પ્યામ્	પુમ્મ્ય
પુસ	પુસો.	પુસામ્
પુસિ	પુસો	પુસુ
પુમન્ !		

ભાટીના રૂપ પુંઠ પ્રમાણે. આ જ પ્રમાણે તિર્યચ્ વગેરેમાં રૂપ કરવા.

૨૫. ગિર્ વાણી, ભાષા સ્ત્રીઠ

ગી	ગિરૌ	ગિર.	આ પ્રમાણે ધુરુ પુરુ વગેરે રૂ અંતવાળા તથા. આશિષ્
ગિરમ્	ગિરૌ	ગિર.	
ગિરા	ગિર્મ્યામ્	ગિર્મિ	
ગિરે	ગિર્મ્યામ્	ગિર્મ્ય	
ગિર	ગિર્મ્યામ્	ગિર્મ્ય	
ગિર	ગિરૌ	ગિરામ્	
ગિરિ	ગિરૌ	ગિર્પુ	
ગી.			

શબ્દો ના રૂપ કરવા

૨૬. આપ્ પાણી સ્ત્રીઠ આ રૂપો માત્ર બહુવચનમાં યાય છે.

આપ્ અપ્ અદ્દિ અદ્દચ અદ્દમ્ય અપામ્ અપ્મ આપ્ ।

૨૭ અહન્ દિવસ (નપુંઠ)

અહ.	અહી/અહની	અહાનિ
અહ	અહી/અહની	અહાનિ
અહા	અહોમ્યામ્	અહોમિ
અહે	અહોમ્યામ્	અહોમ્ય

અહ	અહોમ્યામ્	અહોમ્ય
અહ	અહો	અહામ્
અહિ	અહનિ અહો.	અહસ્તુ
અહઃ ।		

૨૭. દીર્ઘાહન્ (ઉનાળો) પુંલિંગ પહેલા છ રૂપ

દીર્ઘાહા; દીર્ઘાહ્ણૌ દીર્ઘાહ્ણઃ દીર્ઘાહ્ણમ્ દીર્ઘાહ્ણૌ દીર્ઘાહ્ણઃ ।

શેષ રૂપો અહન્.જેવા કરવા દ્વ.ત્. દીર્ઘાહ્ણા ઈત્યાદિ

૨૮. પૂર્વ, અપર, અવર, દક્ષિણ, પર, ઉત્તર, અઘર, સ્વ સર્વનામ તરીકે આવે છે.

દ્વ.ત્. પૂર્વસ્મે, અપરસ્મિન્ ।

પરંતુ... ઉપરોક્ત શબ્દો જ્યારે કાલ, દિશા, સ્થાન કે પુરુષનો સંબંધ બતાવતા હોય,

તથા...અન્તર્નો અર્થ અંદરનું (અગોવાસ) હોય ત્યારે વિકલ્પે સર્વનામ તરીકે આવે છે.

દ્વ.ત્. પૂર્વે- પૂર્વસ્મિન્ । અપરે - અપરસ્મિન્ ।

પૂર્વ ના રૂપો

પૂર્વ	પૂર્વો	પૂર્વા.-પૂર્વે
પૂર્વમ્	પૂર્વો	પૂર્વાન્
પૂર્વેળ	પૂર્વામ્યામ્	પૂર્વેઃ
પૂર્વાય - પૂર્વસ્મે	પૂર્વામ્યામ્	પૂર્વેમ્ય
પૂર્વાત્ - પૂર્વસ્માત્	પૂર્વામ્યામ્	પૂર્વેમ્યઃ
પૂર્વસ્ય	પૂર્વયો.	પૂર્વેષામ્ પૂર્વાનામ્
પૂર્વે - પૂર્વસ્મિન્	પૂર્વયો.	પૂર્વેષુ

આ રીતે

અપર વગેરેના

રૂપ કરવા.

૩૦. અન્ય, અન્યતર, કતર-કતમ, ચતર-ચતમ, તતર-તતમ, એકતર-એકતમ, .

વગેરે તર-તમ અંતવાળા શબ્દો સંખ્યાવાચી સર્વનામ બને.

અને.... ત્યારે નપુંસક પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ એકવચનમાં અંતે ત્, દ્

આવે. દ્વ.ત્. અન્યત્ - દ્ । અન્યતરત્ - દ્ ।

૩૧. ચરમ, અલ્પ, કતિપય અને અર્ધ શબ્દના પ્ર૦ વિ૦ બ૦ વ૦ માં વિકલ્પે

સર્વનામ પ્રમાણે રૂપ થાય છે. દ્વ.ત્. ચરમા.- ચરમે । અલ્પા- અલ્પે ।

૩૨. નેમ શબ્દ સર્વનામ છે. પરંતુ પ્ર૦ વિ૦ બહુવચનમાં વિકલ્પે રામ જેવા રૂપ

થાય. દ્વ.ત્. નેમે - નેમા. ।

૩૩. વાહ અંતવાળા નામોમાં દ્વિ૦ વિ૦ બહુવ૦ થી સ્વરાદિ પ્ર૦ પૂર્વે વાહ નો

પૂર્વના અ સાથે મળી 'ઔહ' આદેશ થાય.

દ્વ.ત્. વિશ્વૌહે, વિશ્વૌહઃ..... ઇત્યાદિ ।

વિશ્વવાહ ના રૂપ

વિશ્વવાટ્-ઢ	વિશ્વવાહી	વિશ્વવાહ
વિશ્વવાહમ્	વિશ્વવાહી	વિશ્વવૌહ
વિશ્વવૌહા	વિશ્વવાહમ્યામ્	વિશ્વવાહમ્
વિશ્વવૌહે	વિશ્વવાહમ્યામ્	વિશ્વવાહમ્
વિશ્વવૌહ	વિશ્વવાહમ્યામ્	વિશ્વવાહમ્
વિશ્વવૌહ	વિશ્વવૌહો	વિશ્વવૌહામ્
વિશ્વવૌહિ	વિશ્વવૌહો.	વિશ્વવાટ્પુ
વિશ્વવાટ્-ઢ		!

આ પ્રમાણે વાહ
અંતવાળાના
રૂપો કરવા.

૩૪. ડશનસ્ - શુકાચાર્ય પું
આ શબ્દના રૂપ ચન્દ્રમસ્ પ્રમાણે
ધાય. પરન્તુ પ્ર૦ વિ૦ એ૦ વ૦ માં
વિસર્ગ ન લાગે.
દ્વ.ત. ડશના ।

૩૫. તુરાસાહ + વ્યંજનાદિ પ્રત્યય }
= તુરાપાટ્-ઢ + વ્યંજનાદિ પ્રત્યય }
૩૬. જરા, નિર્જર + સ્વરાદિ પ્રત્યય }
= જરસ્, નિર્જરસ્ + સ્વરાદિ પ્રત્યય }

દ્વ.ત. તુરાપાદધિ, ...મ્
ધ્યાદિ.

દ્વ.ત. જરા → જરસા/જરયા ।

શેષ પ્રત્યય પર જરા ના શાલા પ્રમાણે રૂપ ધાય
નિર્જર ના રામ પ્રમાણે રૂપ ધાય

૩૭. અર્વન્ - ધોડો પું

અર્વા	અર્વન્તી	અર્વન્ત
અર્વન્તમ્	અર્વન્તી	અર્વન્ત
અર્વન્તા	અર્વદમ્યામ્	અર્વન્દ્ર
અર્વન્તે	અર્વદમ્યામ્	અર્વન્દ્રચ
અર્વન્ત	અર્વદમ્યામ્	અર્વન્દ્રચ
અર્વન્ત	અર્વન્તોઃ	અર્વન્તામ્
અર્વન્તિ	અર્વન્તો	અર્વન્તુ
અર્વન્		!

૩૮. નીચેના શબ્દોમાં
પ્રથમ પાંચ પ્રત્યય
છોડીને શેષ સ્વરાદિ
પ્રત્યય પર વિકલ્પે
આદેશ ધાય છે.

- સાનુ (પુ.નપું.) → સ્તુ । રૂપ પું. માં ગુરુ જેવા ધાય.
નપું. માં. મણુ જેવા ધાય.

- ❖ દન્ત (પું) દત્ત્વ ઇપ મરુત્વ જેવા થાય.
- ❖ પૃતના (સ્ત્રી) પૃત્વ ઇપ સરિત્વ જેવા થાય.
- ❖ પાદ (પું) પદ્વ ઇપ વિદ્વ જેવા થાય.
- ❖ અસૃજ્ (નપું) અસન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.
- ❖ આસ્ય (નપું) આસન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.
- ❖ ઉદક (નપું) ઉદન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.
- ❖ દોસ્ (પું) દોષન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.

પું ઇપ રાજન્ જેવા થાય.

- ❖ શકૃત્ (નપું) શકન્ ઇપ નામન્ જેવા થાય.
- ❖ નિશા (સ્ત્રી) નિશ્વ ઇપ વિશ્વ જેવા થાય.
- ❖ માસ (પું) માસ્વ ઇપ ચન્દ્રમસ્વ જેવા થાય.
- ❖ માસ (નપું) માન્સ્વ ઇપ પયસ્વ જેવા થાય.
- ❖ નાસિકા (સ્ત્રી) નસ્વ ઇપ મનસ્વ જેવા થાય.
- ❖ હૃદય (નપું) હૃદ્વ ઇપ વિદ્વ જેવા થાય.

૩૯. માસ્, માન્સ્, શબ્દનો સ્વયંજન પ્રત્યય પર લોપાય પરન્તુ સુ પ્રત્યય પર લોપ ન થાય. માસ્ → માધ્યામ્ ।

સુ → મા.સુ-માસ્સુ । માન્સ્ → માન્ધ્યામ્ । માન્સુ

સ્વામિત્ય દર્શક પ્રત્યય

(૧) સ્વામિત્ય દર્શક (વાળા) અર્થમાં શબ્દને મત્ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત ઘી (ભુદિ) → ઘીમત્ = ભુદિવાળો

પરન્તુ શબ્દનો અંત્ય કે ઉપાંત્ય વાર્ગ મ્ કાર... લોચ અથવા શબ્દને અંતે કે ઉપાંત્યે અ કે આ હોય તોમત્ ના સ્થાને પ્રાયઃ વત્ લાગે છે.

દા.ત લક્ષ્મી → લક્ષ્મીવત્ । (લક્ષ્મીવાળો)

માસ્ + વત્ = માસ્વત્ (= કિરાણીવાળો) ધન + વત્ = ધનવત્ ।

(૨) ભૂમિ શબ્દમાં મત્ લાગે. દા.ત. ભૂમિમત્ (= ભૂમિવાળો)

સ્વામિત્ય અર્થમાં અ કારાંત શબ્દને ઇન્ પ્રત્યય પણ લાગે.

અને... ત્યારે અંત્ય અ લોપાય.

દા.ત. ઘન + ઇન્ = ઘનિન્ ।

શશ + ઇન્ = શશિન્ । દણ્ડ + ઇન્ = દણ્ડિન્ ।

માયા, મેઘા તથા અસ્ અંતવાળા શબ્દોને આ અર્થમાં વિન્ પ્રત્યય લાગે છે.

- તપસ્ + વિન્ = તપસ્વિન્ - તપસ્વી ।
- મનસ્ + વિન્ = મનસ્વિન્ - મનસ્વી ।
- યશસ્ + વિન્ = યશસ્વિન્ - યશસ્વી ।
- માયા + વિન્ = માયાવિન્ - માયાવી ।

ના જેવું = સદૃશ અર્થ.

આ અર્થમાં તદ્ વગેરે સર્વનામને ત્રણ પ્રત્યયો લાગે.

	1 દૃશ	2 દૃશ્	3 દૃક્ષ
• તેવું →	તાદૃશ,	તાદૃશ્,	તાદૃક્ષ
• તારા જેવું →	ત્વાદૃશ	ત્વાદૃશ્,	ત્વાદૃક્ષ
• કેવું →	કીદૃશ,	કીદૃશ્,	કીદૃક્ષ
• મારા જેવું →	માદૃશ,	માદૃશ્,	માદૃક્ષ
• આવું →	ઈદૃશ,	ઈદૃશ્,	ઈદૃક્ષ

ચ્વિ પ્રત્યય

• અભૂતતદ્ભાવ

1 જે પહેલા તેવું હતું નહિ તે તેવું અથવા તેના જેવું થયું એવો અર્થ જણાવવા માટે શબ્દને ચ્વિ પ્રત્યય લાગે છે.

2 આમાં શબ્દને ઈ લાગે. પછી જો શબ્દ કર્મ રૂપ હોય તો કૃ અને કર્તા રૂપ હોય તો भૂ અને ક્યારેક અસ્ધાતુના રૂપો લાગે.

દા.ત. (ન ગડ્ગા) અગડ્ગા ગડ્ગા ઈવ ભવતિ = ગડ્ગીભવતિ ।

(ન સ્વ) અસ્વ સ્વ કરોતિ-સ્વીકરોતિ ।

ઈ લાગતા થતા ફેરફાર

૧. અવ્યય સિવાયના અ કારાંત તથા આ કારાંત શબ્દના અ - આ નો લોપ થાય. (તેના સ્થાને દીર્ઘ ઈ લાગે) દા.ત. ધનીભવતિ । ગમીભવતિ ।

૨. અંત્ય સ્વર ઇ કે ઊ હોય તો દીર્ઘ થાય. ઈ ન લાગે.

દા.ત. શુચિ → શુચીભવતિ । પટુ → પટૂભવતિ ।

૩. અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઋ હોય તો રી થાય ફે ન લાગે. દા.ત. માતૃ → માત્રીકરોતિ ।
 ૪. ન્ કારાંત તથા મનસ્, અરુષ્ ચક્ષુષ્, ચેતસ્, રહસ્, રજસ્ શબ્દના અંત્ય
 વ્યંજનનો લોપ થાય. દા.ત. રાજન્ → રાજીભવતિ । ચેતસ્ → ચેતીભવતિ ।

અધિક્તા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શક વિશેષાણ

અધિક્તા - બે વસ્તુમાંથી એકમાં બીજા કરતા અધિક પાણું- વધુપાણું બતાવવું
 હોય તે અર્થમાં તર પ્રત્યય લાગે છે. દા.ત. દ્વામ્યા અધિકતર ।

શ્રેષ્ઠતા - તેવા પ્રકારની બધીય વસ્તુમાં તેની શ્રેષ્ઠતા બતાવવી હોય
 (સર્વાધિકપાણું બતાવવું હોય) તો... તમ પ્રત્યય પાણું લાગે છે.

દા.ત. સર્વેષુ અધિકતમ ।

તર અર્થમાં ફેયસ્ અને..તમ અર્થમાં ઇષ્ઠ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત. મહત્ → મહીયસ્ મહિષ્ઠ । લઘુ → લઘીયસ્ લઘિષ્ઠ ।

આને તર - તમભાવકહેવાય છે.

નિયમ

૧. ફેયસ્-ઇષ્ઠ પ્રત્યય લાગતા પહેલાં શબ્દના અંત્યસ્વરનો અથવા અંત્ય વ્યંજન
 સહિત ઉપાંત્ય સ્વરનો લોપ થાય છે દા.ત. લઘુ + ફેયસ્ = લઘ્ +

ફેયસ્ = લઘીયસ્ । લઘુ + ઇષ્ઠ = લઘ્ + ઇષ્ઠ = લઘિષ્ઠ ।

મહત્ + ફેયસ્ = મહ્ + ફેયસ્ = મહીયસ્ ।

મહત્ + ઇષ્ઠ = મહ્ + ઇષ્ઠ == મહિષ્ઠ ।

૨. ફેયસ્ - ઇષ્ઠ પ્રત્યય ગુણવાચી વિશેષાણને લાગે છે. ધાતુ સાધિત
 વિશેષાણને લાગતા નથી. તર-તમ પ્રત્યય બધાયને લાગે છે.

દા.ત. પૃથુ → પ્રથીયસ્, પ્રથિષ્ઠ । પાચકતર પાચકતમ ।

૩. પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ, પરિવૃઢ શબ્દના ઋ નોર થાય છે.

દા.ત. પૃથુ → પ્રથીયસ્ - પ્રથિષ્ઠ । મૃદુ → મ્રદીયસ્ - મ્રદિષ્ઠ ।

૪ સ્થૂલ, દૂર, હસ્વ, ક્ષિપ્ર, ક્ષુદ્ર માં A. અંત્ય સ્વર સહિત વ્યંજન લોપાય
 તથા યુવન્ શબ્દમાં વન્નો લોપ થાય અને....B. લોપ થાય પછી અંત્ય
 સ્વરનો અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

દા.ત. સ્થૂલ → સ્થૂલ સ્થો = સ્થવીયસ્-સ્થવિષ્ઠ ।

દૂર → દૂર - દો = દવીયસ્ - દવિષ્ઠ ।

હસ્વ → હસ્ = હસીયસ્ - હસિષ્ઠ ।

યુવન્ → યુ-યો = યવીયસ્ -યવિષ્ઠ ।

૫. મૂળ શબ્દોને પ્રત્યય લાગી વિશેષગુ બન્યા હોય તો ઈયસ્ - ઇષ્ઠ પ્રત્યય લાગતા પહેલા તે પ્રત્યયો લોપાય. દા.ત. વલવત્ અહીં વત્ લોપાય તેથી.. વલ + ઈયસ્ = વલીયસ્ । વલ + ઇષ્ઠ = વલિષ્ઠ ।

કેટલાક શબ્દના અનિયમિત રીતે ઈયસ્ - ઇષ્ઠ લાગીને બનેલા વિશેષગુ

૧. પ્રશસ્ય → શ્રેયસ્ શ્રેષ્ઠ । ૨. અતિક → નેદીયસ્ - નેદિષ્ઠ ।

૩. વૃદ્ધ → વર્ષીયસ્ વર્ષિષ્ઠ । જ્યાયસ્ જ્યેષ્ઠ ।

૪. યુવન્ → યવીયસ્ યવિષ્ઠ । કનીયસ્ કનિષ્ઠ ।

૫. અલ્પ → કનીયસ્ કનિષ્ઠ । અલ્પીયસ્ - અલ્પિષ્ઠ ।

૬. વાદ → સાધીયસ્ - સાધિષ્ઠ । ૭. પ્રિય → પ્રેયસ્-પ્રેષ્ઠ ।

૮. સ્થિર → સ્થેયસ્ - સ્થેષ્ઠ । ૯. સ્ફિર → સ્ફેયસ્-સ્ફેષ્ઠ ।

૧૦. ગુરુ → ગરીયસ્ ગરિષ્ઠ । ૧૧. ઠરુ → વરીયસ્ વરિષ્ઠ ।

૧૨. વહુલ → વહીયસ્ વહિષ્ઠ । ૧૩. વહુ → ભૂયસ્ ભૂયિષ્ઠ ।

૧૪. દીર્ઘ → દ્રાઘીયસ્ દ્રાઘિષ્ઠ ।

પુંલિંગ / નપુંસક લિંગ રૂપ

● ઈયસ્ અંતવાળાના રૂપ શ્રેયસ્ શબ્દ જેવા થાય.

● ઇષ્ઠ અંતવાળાના પું. રૂપ દેવ અને નપું. રૂપ વન પ્રમાણે છે.

સ્ત્રી લિંગ રૂપ

● ઈયસ્ ને દીર્ઘ ઈ લાગી નદી જેવા રૂપ થાય. દા.ત. શ્રેયસી ।

● ઇષ્ઠ ને આ લાગી માલા જેવા રૂપ થાય. દા.ત. શ્રેષ્ઠા

તર-તમ પ્રત્યય

(તર) → અધિક્તા દર્શક પ્રત્યય.

(તમ) → શ્રેષ્ઠતા દર્શક પ્રત્યય.

આ બંને પ્રત્યયો વિશેષગુને, ક્રિયાપદના રૂપને., તથા કેટલાક અવ્યયને લાગે.

● લઘુતર - લઘુતમ । ● પાચકતર તમ । ● ઉચ્ચૈસ્તર-ઉચ્ચૈસ્તમ ।

★ ધાતુમાં તથા કેટલાક અવ્યયોમાં અધિક્તા-શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે કેટલીક વાર તર-તમ પ્રત્યયના સ્થાને તરામ્-તમામ્ પ્રત્યય લાગે છે.

દા.ત. ● પચતિતરામ્ - પચતિતમામ્ ● ઉચ્ચૈસ્તરામ્ - તમામ્

★ તર-તમ અંતવાળા નામને સ્ત્રી૦માં આ પ્રત્યય લાગી માલા જેવા રૂપ કરવા.

પ્રેરક રૂપના નિયમ

*દરેક ધાતુના પ્રેરક રૂપ થઈ શકે છે.

*પ્રેરક ધાતુના=બીજા પાસે (જડ કે ચેતન) ક્રિયા કરાવવી કે તે ક્રિયામાં બીજાને પ્રેરણા કરવી આવું જણાવવા થતો પ્રયોગ પ્રેરક કહેવાય છે.

દા.ત. 'મેં ખાધું' આ વાક્યમાં બોલનાર વ્યક્તિ સ્વયં ખાનાર છે. તેથી અહીં પ્રેરકભેદ નથી. પરંતુ.. 'મને ખવડાવ્યું' અહીં તેને ખાવાની ક્રિયા કરવામાં બીજા તરફથી પ્રેરણા મળે છે. માટે પ્રેરક કહેવાય.

ગમ્ → એટલે જવું. ગમય → એટલે મોકલવું.

કરોતિ = તે કરે છે. કારયતિ = તે કરાવે છે.

૧. સામાન્ય વાક્ય નો કર્તા સામાન્યકર્તા કે પ્રયોજ્ય કર્તા કહેવાય.

અને તે જ ક્રિયામાં જે પ્રેરક બને તે પ્રયોજક કર્તા કહેવાય છે.

દા.ત. રામઃ ગચ્છતિ = રામ જાય છે. અહીં રામ કર્તા છે.

દશરથ રામ ગમયતિ = દશરથ રામને મોકલે છે. અહીં દશરથ પ્રેરક છે. રામ પ્રયોજ્યકર્તા છે.

૨. પ્રેરક બનાવવા માટે ધાતુ પર દસમા ગણની જેમ ગુણ-વૃદ્ધિના નિયમ

તથા અવલાગે. દશમા ગણના ધાતુનું મૂળ રૂપ જ પ્રેરક રૂપ બને છે.

આ પ્રેરક રૂપો ઉભયપદી છે.

દા.ત. ગણ્ → ગણયતિ - ગણયતે ।

૩. ધાતુના અંત્ય એ એ ઓ ઔ નો આ થાય છે. દા.ત. ઘે → ઘાયયતિ ।

૪. • અમ્ → જવું • કમ્ → ચાહવું

• ચમ્ → ખાવું • યમ્ → દમન કરવું

આ સિવાયના અમ્ અંતવાળા અને નીચેના ધાતુમાં વૃદ્ધિ ન થાય.

અક્, સ્તક્, ચક્, કલ્, કળ્, અળ્, હળ્, લળ્, રળ્, સળ્, સ્તળ્,

ક્ષજ્ઞ્, રજ્ઞ્, ઘટ્, વટ્, ભટ્, નટ્, ગઢ્, લઢ્, હેઢ્, ફળ્, કળ્,

રળ્, શળ્, શ્રળ્, ક્વથ્, ક્રથ્, પ્રથ્, વ્યથ્, શ્રથ્, ક્લન્દ્, વ્લન્દ્, છન્દ્,

મદ્, સ્વદ્, મ્રદ્, ચન્, જન્, ધ્વન્, વન્, સ્વન્, લળ્, જ્વર્, ત્વર્,

જ્વલ્, હલ્, હલ્, ચલ્, દક્ષ્, કસ્, પ્રસ્, સ્મ્, ટ્, ન્, શ્રા, જ્ઞા (હણ્)

વગેરે. દા.ત. અક્ → અકયતિ । રજ્ઞ્ → રજ્ઞયતિ ।

અપસર્ગ વમ્, નમ્ વન્ જ્વલ્, હલ્, હલ્, ધાતુમાં વિકલ્પે
વૃદ્ધિ ધાય. ઉપસર્ગ હોય તો ન ધાય. દા.ત. નમ્ નમયતિ - નામયતિ ।

પ્ર + નમ્ → પ્રણમયતિ ।

૫ I. પા (૧ ગણ પીવું) પા (૨ ગણ રણાણ કરવું) આ બે ધાતુ સિવાયના
આ કારાંત ધાતુ, તથા II વૈ (હવાવવું) વ્યે, હે, ગો, છો સો સિવાયના
૧ ૧ ઐ કારાંત ધાતુ, III તથા ઋ, હી, રી, વ્હી ધાતુમાં અય ના બદલે
પય લાગે. દા.ત. • દા, દે, દો → દાપયતિ । ધે → ધાપયતિ । ગે
ગાપયતિ. ઋ (૯ ગણ જવું, ૪ ગણ વહેવું) અર્પયતિ રો → રેપયતિ ।

પરન્તુ શો → શાયયતિ । હે → હાયયતિ ।

૬. મિ, મી, દી, જિ, ક્રી ધાતુમાં અંત્ય સ્વરનો આ ધાય. પછી પય
લાગે છે. દા.ત. મિ (ફેંકવું) મી નાશ કરવો → માપયતિ ।

જિ → જાપયતિ । ક્રી → ક્રાપયતિ ।

૭. ક્ષે, શ્રા, શ્રે, જ્ઞા ધાતુમાં સ્વર હ્રસ્વ ધાય. તેમજ અનુપસર્ગ
સ્ના ગ્લે ધાતુમાં વિકલ્પે હ્રસ્વ ધાય છે. ઉપસર્ગ હોય ત્યારે દીર્ઘ જ રહે.

દા.ત. ક્ષે → ક્ષપયતિ । શ્રે → શ્રપયતિ । જ્ઞા → જ્ઞપયતિ

(જ્ઞા જ્ઞાણવું હોય તો જ્ઞાપયતિ ધાય) સ્ના → સ્નપયતિ સ્નાપયતિ

ગ્લે → ગ્લપયતિ ગ્લાપયતિ ઉપસર્ગ હોય ત્યારે-ઉપસ્નાપયતિ પ્રગ્લાપયતિ

૮. જમ્, રધ્, રમ્, લમ્ ધાતુમાં અનુનાસિક ઉમેરાય.

દા.ત. જમ્ → જમ્મયતિ । રધ્ → રન્ધયતિ ।

૯. ગુપ્ વગેરે પાંચ ધાતુના પ્રેરક રૂપ બે પ્રકારે ધાય. ૧ મૂળધાતુ પર અય
લગાવીને. દા.ત. ગુપ્ + અય + તિ = ગોપયતિ । ૨ આય ઉમેરી
ઉપર અય લગાવીને. દા.ત. ગુપ્-આય + અય + તિ = ગોપાયયતિ ।

૧૦. દીઘી, વેવી, દરિદ્રા ધાતુનો અંત્ય સ્વર લોપાય અને અય લાગે.

દા.ત. દીઘી દીઘયતિ । વેવી વેવયતિ । દરિદ્રા દરિદ્રયતિ ।

૧૧ (નીચેના ધાતુઓના રૂપના આકેશ)

ધાતુ : અર્થ | રૂપ | ધાતુ : અર્થ | રૂપ

હ : જપ્. | ગમયતિ । અધિ + હ : સ્મરણકરવું | અધિગમયતિ ।
અધિ+હ : ભણવું. | અધ્યાપયતિ । પ્રતિ + હ : પ્રતીતિ કરવી | પ્રત્યાયયતિ ।

धातु	अर्थ	રૂપ	ધાતુ	અર્થ	રૂપ
ક્વ-	અવાજ કરવો.	ક્વોપયતિ	રુહ	ઉગવું	રોહયતિ-રોપયતિ
ક્ષમાય	ધ્રુજવું	ક્ષમાપયતિ	લા	લાલન કરવું	લાલયતિ ।
ગૂહ	છુપાવવું	ગૂહયતિ	લી	લય થવો.	લીનયતિ-લાપયતિ
જાગૃ	જાગવું	જાગરયતિ	વિ+લી	વિલય થવો	વિલાપયતિ
દુષ્	પાપ કરવું	દૂષયતિ	વી	જવું	વાપયતિ-વાયયતિ ।
દુષ્	દોષિત કરવું	દૂષયતિ-	વે	કંપવું	વાયયતિ ।
		દોષયતિ	વા	વીઝવું	વાપયતિ-વાજયતિ
ધૂ	ધ્રુજવું	ધૂનયતિ	વિ+સ્મિ	હસવું	વિસ્માયયતિ ।
પ્રી	ખુશ કરવું	પ્રીણયતિ	વિ+સ્મિ	આશ્ચર્ય	
ભી	ભય	ભાયયતિ,		પામવું	વિસ્માપયતિ ।
	પામવો	ભાપયતિ	શદ્	નાશ પામવું	શાતયતિ ।
		ભીષયતિ	શદ્	જવું	શાદયતિ ।
મૂજ્	સાફ કરવું	માર્જયતિ	સિઘ્	તૈયાર કરવું	સાઘયતિ ।
રજ્	શિકાર કરવો	રજ્જયતિ-	સિઘ્	પૂર્ણ કરવું	સેઘયતિ ।
		રજયતિ	સ્ફાય્	સોજો આવવો	સ્ફાવયતિ ।
ચિ	ભેગું કરવું	ચાયયતિ-	સ્ફુર્	ધ્રુજવું	સ્ફોરયતિ-
		ચાપયતિ		ચમકવું	સ્ફારયતિ
ભ્રસ્જ્	તળવું	ભ્રજ્જયતિ	હન્	હણવું	ઘાતયતિ ।
		ભર્જયતિ			

૧૨ પ્રેરક કર્મણિ

- 1 ચાર કાળ માં અય લોપાય. દા.ત. વુષ્ ॥ વોષ્યતે ।
- 2 બંને ભવિષ્યકાળ/ સકેતાર્થમાં વિકલ્પે અય લોપાય.
દા.ત. વુષ્ ॥ વોધિતા વોધયિતા । વોધિષ્યતે-વોધયિષ્યતે ।
અવોધિષ્યત-અવોધયિષ્યત ।

૪ પરોક્ષકાળમાં આમ્ યુક્ત પરોક્ષ કર્મણિ થાય દા.ત. વોધયાચક્રે ।

- 4 અદ્યતન પાંચમા પ્રકારમાં વિકલ્પે અય લોપાય. દા.ત. અવોધિ-અવોધાયિ

૧૩. પ્રેરક ક્રુદન્ત

ક્રુદન્ત માટે દશમા ગાણની જેમ નિયમો સમજવા.

વિશેષ - ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરવાળા સોપસર્ગ ધાતુને સંબંધક ભૂતકૃદન્તમાં ય પ્રત્યય લાગતા પહેલાં અય ના અ નો લોપ થાય.

દા.ત. પ્રણમય + ય = પ્રણમય્ય ।

પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ વિભક્તિવિધાન

૧) સામાન્ય રીતે તૃતીયા વિભક્તિ લાગે. દા.ત. વિરાગી સસાર ત્યજતિ
= ગુરુઃ વિરાગિણા સસાર ત્યાજયતિ ।

અપવાદ

નીચેના પ્રયોગોમાં પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ દ્વિ. વિભ. આવે છે.

- ૧ ગત્યર્થક ધાતુઓ ॥ મુનિઃ ગ્રામ ગચ્છતિ = શ્રાવકઃ મુનિઃ ગ્રામ ગમયતિ ।
- ૨ બોધાર્થક ધાતુઓ-શિષ્ય શાસ્ત્ર વોધતે = ગુરુઃ શિષ્ય શાસ્ત્ર વોધયતિ ।
- ૩ આહારાર્થક ધાતુઓ-વાલોઽન્ન ખુદ્ધતે = માતા બાલ અન્ન ભોજયતિ ।
- ૪ શબ્દકર્મક ધાતુઓ-ક્ષુલ્લકઃ વ્યાકરણ પઠતિ = ગુરુઃ ક્ષુલ્લક વ્યાકરણ પાઠયતિ ।
- ૫ અકર્મક ધાતુઓ-સૈનિકા શેરતે = સેનાપતિઃ સૈનિકાન્ શાયયતિ ।

* અપવાદમાં અપવાદ

૧. ની, વહ, ખાદ, ક્રન્દ, શબ્દાય આટલા ધાતુના યોગમાં પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ તૃતીયા વિભક્તિ આવે. દા.ત. કિકરુઃ ભાર વહતિ = કિકરેણ ભાર વાહયતિ ।
૨. દૃશ ધાતુના પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ દ્વિ. વિભ. લાગે. દા.ત. વાલઃ જિન પશ્યતિ ।
= જનની વાલઃ જિન દર્શયતિ ।

૩ હ કૃ ધાતુના પ્રયોજ્યક્ત્ત્વિનિ દ્વિ. /તૃ. વિભક્તિ લાગે.

દા.ત. = ચૌરો ધન હરતિ = નાયકઃ ચૌર ચૌરેણ વા ધન હારયતિ ।

શ્રાવકઃ સામાયિક કરોતિ = ગુરુઃ શ્રાવક શ્રાવકેણ વા સામાયિક કારયતિ

૪. સકર્મક ધાતુના કર્મની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે દ્વિ. /તૃ. વિભ. લાગે

દા.ત. રમેશ કરોતિ

= દિનેશ રમેશ / રમેશેન કારયતિ ।

ઈચ્છા દર્શક (સનન્ત)

ઈચ્છાદર્શક રૂપનો અર્થ ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા અથવા ક્રિયા કરવાની તૈયારી.
દા.ત. ગમ્ → જિગમિષ્ (ઈચ્છાદર્શક રૂપ) તેનો અર્થ જવાની ઈચ્છા અથવા
જવાની તૈયારી. મૃ મુમુર્ષુ = મરવાની તૈયારીવાળો અથવા મરવાની
આણી પર હોનાર.

અપવાદ →

૦ કેટલાક રૂપો ઈચ્છાદર્શકના ન હોવા છતાં તેવા લાગતા હોય છે.

૧. તેવા રૂપોનો અર્થ ઈચ્છાનો નહિ પરંતુ સાદો અર્થ કરવો.

૨. તેવા રૂપોને ઈચ્છાદર્શક બનાવવા દ્વિરુક્તિ કર્યા વિના ફરીથી ઈચ્છાદર્શક સ્
પ્રત્યય લાગે. દા.ત. જુગુપ્સ (ધ્રુગા કરવી) જુગુપ્સ + ઇ + પ્ + તિ =
જુગુપ્સિપતિ । જુગુપ્સા કરવા ઈચ્છે છે.

ઈચ્છાદર્શક બનાવવાના નિયમ

૧) ધાતુમાં આદ્યવ્યંજનની દ્વિરુક્તિ થાય. ગમ્ ગમ્ ।

પછી ત્રીજા ગણની જેમ દ્વિરુક્તિના નિયમો લાગે.

૨) ૧ સેદ્ ધાતુને ઇ લાગ્યા પછી સ્ લાગે

૨ અનિદ્માં ઇ ન લાગે તેથી સીધો સ્ લાગે.

૩ ગણકાર્ય કાળોમાં સ (અ સ્વર સહિતનો) લાગે. જિગમિષતિ

૩). સંધિના નિયમાનુસાર સ્નો ષ્ થાય. તે વખતે ધાતુના સ્ નો ષ્ ન
થાય. દા.ત. સૂ → સુસૂસ્ = સુસૂપ્ ।

૪). આત્મને પછી ધાતુના રૂપો આત્મને પદમાં થાય. દા.ત. મન્ → મિમસતે ।

૫) ચાર કાળમાં ધાતુના રૂપો છક્ષ ગણ મુજબ કરવા

દસ કાળમાં રૂપો

ગમ્ → ૧ જિગમિષતિ ૨ અજિગમિષત્ ૩ જિગમિષતુ ૪ જિગમિષેત્

૫ જિગમિષિતા ૬ જિગમિષિષ્યતિ ૭ જિગમિષાચકાર ૮ જિગમિષ્યાત્ ।

૯ અજિગમિષિષ્યત્ ૧૦ અજિગમિષિષત્ ।

સેદ્ નો ઇ લાગવાના નિયમ

૧. ગ્રહ, ગૂહ, ઇસ્ય ઋ તથા લૃ કારાંત અને ઁ-ઋ કારાંત ધાતુને ઇ ન લાગે.

દા.ત. ગ્રહ → જિઘૃક્ષતિ । ધૂ → બુધૂષતિ ।

અપવાદ ઋ (૧ પરસ્મૈ. જયું) દૃ (૬ આ. આદર કરવો)

ઘૃ (૬ આ. ધારણ કરવું) પૂ (૧ આ. પવિત્ર કરવું) આટલા ધાતુને ૩ લાગે છે.

દા.ત. ઋ → અરિરિપતિ । દૃ → દિદરિપતે ।

ઘૃ → દિઘરિપતે । પૂ → પિપવિપતે ।

૨. સ્મિ, અજ્ઞ, પ્રચ્છ, અશ્ ધાતુને નિત્ય ૩ લાગે

દા.ત. અજ્ઞ → અજ્ઞિજિપતે । સ્મિ → સિસ્મયિપતે ।

૩. ક્લૃપ્, વૃત્, વૃધ્, શૃષ્, સ્યન્દ આટલા ધાતુને પરસ્મૈપદમાં ૩ ન લાગે.

દા.ત. ક્લૃપ્ → ચિક્લૃપ્સતિ । વૃત્ → નિવૃત્સતિ - વિવર્તિપતે ।

૪. ક્લૃપ્ અને સ્યન્દ ધાતુને આત્મનેપદમાં વિકલ્પે ૩ લાગે છે.

દા.ત. ક્લૃપ્ → ચિકલ્પિપતે - ચિકલૃપ્સતે ।

સ્યન્દ → સિસ્યન્દિપતે - સિસ્યન્તસતે ।

૫. દીર્ઘ ઋ કારાંત ધાતુ, ઇવ્ અંતવાળા ધાતુ તથા દરિદ્રા, શ્રિ, ઝર્ણુ, યુ,

ઋ, વૃ, સ્વૃ, ઋઘ્, દમ્પ્, ભ્રસ્જ્, જપ્, તન્, પત્, કૃત્, ચૃત્, છૃત્, વૃદ્

અને નૃત્ ધાતુમાં વિકલ્પે ૩ લાગે દા.ત. દિવ્ → દુઘૃપતિ-દિદેવિપતિ ।

દરિદ્રા → દિદરિદ્રાસતિ - દિદરિદ્રિપતિ । શ્રિ → શિશ્રીપતિ - શિશ્રયિપતિ ।

અપવાદ જૃ, પૃ વગેરે દીર્ઘ ઋ કારાંતમાં વિકલ્પે દીર્ઘ ૩ લાગે છે.

દા.ત. જૃ → જિજરીપતિ । ૩ લાગી

જિજરિપતિ । ૩ લાગી

જિજીર્ષતિ । ૩ લાગી નહી

૨ કૃ (વિરયુ) ગૃ (ગળવું) આ બે ધાતુમાં ૩ લાગે.

દા.ત. કૃ → ચિકરિપતિ । ગૃ → જિગરિપતિ ।

ગૃ (લગણ) → • જિગરિપતિ । • જિગરીપતિ । • જિગીર્ષતિ ।

આમ ત્રણ રૂપ થાય છે.

૬ ક્રમ્, ગમ્, સ્વૃ ધાતુને પરસ્મૈપદમાં ૩ લાગે પરન્તુ આત્મનેપદમાં ન લાગે.

દા.ત. ગમ્ → જિગમિપતિ - સજિગસતે ।

ક્રમ્ → ચિક્રમિપતિ - ચિક્રસતે । સ્વૃ → સિસ્વરિપતિ - સુસૂર્ષતિ ।

ગુણ કરવા અંગેના નિયમ

સામાન્યથી ગુણના નિયમ લાગે. • ઇ + સ્ પ્રત્યય વિકારક છે. દા.ત.
વૃત્ → વિવર્તિષતિ વિવૃત્સતિ । દિવ્ → દિદેવિષતિ । દુઘૃષતિ ।
એકલો પ્રત્યય અવિકારક છે.

દા.ત. ની → નિની + સ્ + અ + તિ = નિનીષતિ ।

૧.ય, વ્ સિવાયના વ્યંજનાંત વ્યંજનાદિ ધાતુમાં ઉપાંત્યે રહેલ ઉચ્ચ
ઇ- ડ નો ઇ + ષ્ લાગે ત્યારે વિકલ્પે ગુણ થાય છે.

દા.ત. યુત્ → દિદ્યુતિષતે - દિદ્યોતિષતે ।

ક્લિદ્ → ચિક્લિદિષતિ, ચિક્લોદિષતિ, ચિક્લિત્સતિ ।

૨.રુદ્ વિદ્, મુષ્ ધાતુમાં ગુણ ન થાય. દા.ત. વિદ્ → વિવિદિષતિ ।

મુષ્ → મુમુષિષતિ ।

સામાન્ય નિયમ

૧ ગ્રહ, પ્રચ્છ, સ્વપ્, ધાતુમાં સંપ્રસારણ થાય છે.

દા.ત. ગ્રહ → જિઘૃક્ષતિ । પ્રચ્છ → પિપૃચ્છિષતિ । સ્વપ્ → સુષુપ્સતિ ।

રેઃ ઇ નો ગમ્ થાય. અભ્યાસના સ્વર પછીના જ્ નો ગ્ હ નો ષ્
થાય (હન્ - ઘન્) ચિ નો ચિ કેકિ થાય છે.

૩. ધાતુના અંત્ય ઉચ્ચ ઇ - ડ લંબાય છે અધિ + ઇ ના આદેશ અધિ +
ગમ્ નો તેમજ હન્ નો સ્વર લંબાય છે. દા.ત. દુઃ → દુદુષતિ ।

અધિ + ઇ અધિજિગાસતે। - જિઘાસતિ । અંત્ય ઉચ્ચ / દીર્ઘ ઋ - ઋ
નો ઈર્ થાય છે. દા.ત. કૃ → ચિકીર્ષતિ મૃ → મુમૂર્ષતિ તૃ → તિતીર્ષતિ ।

૪. મિ, મી, મા, દા, ઘા (તેવા અંગવાળા ધાતુ) શક્, પત્, પદ્, ધાતુમાં
A ધાતુના સ્વરનો ઇ થાય. B દ્વિરુક્તિ ન થાય C સ્વરાંત ધાતુને સ્ ને

બદલે ત્ષ લાગે દા.ત. દા → દિત્સતિ । રમ્ → રિપ્સતિ ।

૪. A. અનિયમિત રૂપ પ્રતિ + ઇ → પ્રતીષિષતિ ।

તન્ → તિતાસતિ, તિતસતિ, તિતનિષતિ ।

દમ્ → ધિપ્સતિ, ધીપ્સતિ, દિદમ્ભિષતિ ।

જાપ્ → જીપ્સતી, જીજ્ઞપયિષતિ । આપ્ → ઈપ્સતિ ।

પૂ → પિપવિષતે । ઋ → અરિરિષતિ । યુ → યિયવિષતિ ।

૫. પ્રેરક અને દસમાં ગણના અંગ ઉપરથી ઈચ્છાદર્શક રૂપ થાય.

દા.ત. ચુરુ → ચુચોરયિપતિ । વુધ્ → વુવોધયિપતિ ।

નોટ :- અઘતન ત્રીજા પ્રકારનો નિયમ છોડી લાગે.

દા.ત. ધૂ → ધાવય - વિભાવયિપતિ ।

૬. જા, શુ, સ્મૃ, દશ્, ધાતુના રૂપો આત્મનેપદમાં થાય.

દા.ત. જા → જિજ્ઞાસતે ।

૭. ઈચ્છાદર્શક અંગને ઠ (ઉચ્ચ) લગાડવાથી ઈચ્છાદર્શક નામ બને છે.

દા.ત. ચિકીર્ષુ. કટમ્ ।

૮. ઈચ્છાદર્શક અંગને આ લગાડવાથી ભાવવાચક નામ બને છે.

દા.ત. ચિકીર્ષા = કરવાની ઈચ્છા.

યડ્ પ્રત્યય

નવગણના કોઈપણ વ્યંજનાદિ એક્સવરી ધાતુના પુનરાવર્તનના અર્થમાં કે આધિક્યના અર્થમાં આ પ્રકાર ના રૂપો થાય.

અડ્ (જયું) અર્ (ખાયું) ઋ (જયું) ઋર્ણ (ઠાકયું)

અને.. સૂચિ સૂત્રિ મૂત્રિ ધાતુઓમાં પાડા....આ પ્રકારના રૂપો પાયા છે.

દા.ત. અડ્ = અટાટચતે ।

બધાય રૂપો આત્મનેપદમાં થાય.

આત્મનેપદી યડન્ત

૧. ધાતુમાં કર્મણિ પ્રયોગની જેમ બધા ફેરફાર થાય પછી પ્રત્યય લાગે.

દા.ત. દા → દોય । નો → નોય । સ્મૃ → સ્મર્ય પૃ → પૂર્ય ।

૨ ઘા - ઘા ધાતુના આનો ઈ થાય. અને ઉચ્ચ ઋ નો રી થાય

દા.ત. ઘા → ઘીય ઘા → ઘીય કૃ → ક્રીય

૩. કર્મણિ મુજબ સંપ્રસારણ થાય છે અને શાસ્ નુ શિષ્, પ્યાષ્ નું પી થાય છે. તથા ઉપાંત્ય ઈ, ઠ ઋ, લૃ વાળા રૂપો કારાંત ધાતુઓનો સ્વર દીર્ઘ થાય.

૪. સામાન્ય નિયમ મુજબ દ્વિરુક્તિ થાય. સ્વરાદિમાં પછીના વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ થાય. દ્વિરુક્તિના ઈ, ઋ નો ગુણ થાય અને. અ નો આ થાય.

પુન પુન ભવતિ અથવા અતિશયેન ભવતિ = વોધૂયતે ।

પુન. પુનઃ પચતિ = પાપચ્યતે । ઋ ➔ અચ્યતે । કૃ ➔ ચેક્રીચ્યતે ।
વ્યચ્ ➔ વિચ્ય, વિવિચ્ય-વેવિચ્યતે ।

પ. અન્, અન્ અંતયાળા ધાતુમાં દ્વિરુક્તિના અ પછીન્ લાગે છે. અને અ નો આ થતો નથી.

દ્વિ.ત. યમ્ ➔ યમ્ય, યયમ્ય, યયમ્યતે । જન્ ➔ જજન્યતે-જજન્યતે ।

૬. ચર્, ફલ્, જપ્, જમ્, દહ, દશ્, મજ્, યશ્, ધાતુમાં પાણ નિયમ (પ) લાગે. ચર્ ➔ ચચૂચ્યતે - ચચૂચ્યતે । જપ્ ➔ જજપ્યતે / જજ્જપ્યતે

૭. વજ્, સ્સ, ધ્વસ, ભ્રસ, કસ, પત્, પદ્, સ્કન્દ ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ પછી નો લાગે છે. અને અ નો આ ન થાય.

દ્વિ.ત. વજ્ ➔ વનીવચ્યતે પત્ ➔ પનીપત્યતે

૮. ઉપાંત્યે ઋ, લૃ (મૂળધાતુ કે સંપ્રસારણથી) યાળા ધાતુઓમાં દ્વિરુક્તિ પછી રી લાગે છે. અ નો આ થતો નથી

દ્વિ.ત. ગ્રહ્ ➔ જરીગૃહ્યતે । વૃત્ ➔ વવૃત્ય, વરીવૃત્યતે ।

૯. આ પ્રત્યય પર રૂપો થોથો ગણ આત્મનેપદ પ્રમાણે થાય છે.

દ્વિ.ત. વુષ્ ➔ વોતુધ્યતે, અવોવુધ્યત, વોવુધ્યતામ્, વોવુધ્યેત, વોવુધાચક્રે, અવોવુધિષ્ટ, વોવુધિતા, વોવુધિષ્યતે, અવોવુધિષ્યત, વોવુધિષીષ્ટ ।

યડ્લુવન્ત (પરસ્મૈ)

ધાતુ વારય પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સામાન્ય નિયમ મુજબ દ્વિરુક્તિ થાય છે.

દ્વિરુક્તિ, ઈ, ઊ નો ગુણ અને અ નો આ થાય છે. દ્વિ.ત. દા ➔ દાદા ।

મૂ ➔ વોમૂ નિયમ (પ) (૭) અહીં લાગે.

વિશેષ નિયમ- ૧ ઉપાંત્યે ઈસ્ય ઋ કારાંત ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ અ પછી રુ, રિ, કે રી લાગે. દ્વિ.ત. વૃત્ ➔ વર્વત્, વરિવૃત્ વરીવૃત્ ।

૨ ઉપાંત્યે, ઈસ્ય લૃ કારાંત ધાતુમાં દ્વિરુક્તિ અ પછી લ્ લિ કે લી લાગે છે.

દ્વિ.ત. ક્લૃપ્ ➔ ચલ્ક્લૃપ્, ચલિત્ક્લૃપ્, ચલીત્ક્લૃપ્ ।

૩ આના રૂપ ત્રીજો ગણ પરસ્મૈપદ પ્રમાણે .

મૂ ➔ વોમોતિ-વોમવીતિ । અવોમોત્ । અવોમવીત । વોમોતુ-વોમવીતુ । વોમૂયાત્ । વોમવિતા । વોમવિષ્યતિ । અવોમવિષ્યત્ । વોમૂયાત્ ।

વોમાવ / વોમવાચ્ચકાર । અવોમાવીત્ / અવોમવીત્ અવોમોત્ / અવોમૂત્ ।

સમાસ પ્રકરણ

સમાસ લક્ષણ → બે કે તેથી વધારે પદોને જોડી એકપદ બનાવવું તે સમાસ
સમાસ ના ઉપયોગી મુદ્દાઓ (સમાસ સુબોધિકામાંથી લીધેલા)

* સમાસમાં વપરાયેલ છેલ્લા નામ સિવાયનું નામ જે સ્વરાંત હોય તો મૂળ શબ્દ કાયમ રહે છે. જેમકે હરિગોવિન્દો । અને જે વ્યંજનાં હોય તો મ્યામ્ પ્રત્યય પૂર્વે જે અંગ હોય એ અંગ લેવાય છે. દા.ત. વિદ્વજ્જન ।

અર્થવાક - કર્મધારય અને બહુગ્રીહિ સમાસનું પ્રથમ પદ જે મહત્ હોય તો તેનું મહા ધાય છે. દા.ત. મહાપુરુષ. । અને જે પ્રથમ પદ સર્વનામ હોય તો મૂળ શબ્દ આવે છે. દા.ત. તસ્ય પુસ્તક = તત્પુસ્તકમ્ । અસ્માક ગૃહ = અસ્મદગૃહમ્ । પરન્તુ... અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ પૂર્વપદ તરીકે એક વચનમાં હોય તો ક્રમશઃ મત્ અને ત્વત્ ધાય. જેમકે મમ પિતા = મત્પિતા । તવ માતા = ત્વન્માતા ।
 * સમાસના અર્થ પ્રમાણે દરેક પદોને વિભક્તિ લગાડી છૂટાં પાડવા અથવા અર્થ અનુસાર જરૂર પ્રમાણે શબ્દો ઉમેરીને પણ છૂટા પાડવા તે સમાસનો વિગ્રહ કહેવાય છે. દા.ત. રાજપુરુષ = રાજ પુરુષ ।

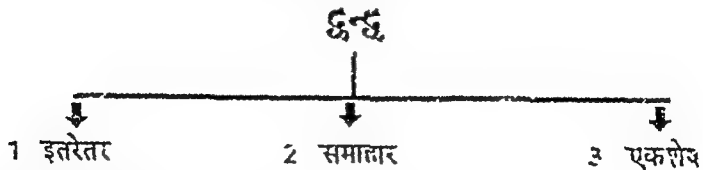
દ્વન્દ્વાદિ સમાસ લક્ષણ કપરિકા ચકારવહુલો દ્વન્દ્વ, સ ચાસી કર્મધારય ।
 यस્ય યેષાં વહુર્બ્રાહ્મિઃ શેષસ્તત્પુરુષ સ્મૃત ॥

સમાસ પ્રકાર

(૧) દ્વન્દ્વ (૨) તત્પુરુષ (૩) બહુગ્રીહિ (૪) અવ્યયીભાવ (૫) સુપ્રસુપ

(૧) દ્વન્દ્વ સમાસ લક્ષણ

જ્યારે બે અથવા તેથી વધારે પદો ચ (= અને) વી યુક્ત હોય ત્યારે ચ નો લોપ કરી તે પદોને જોડવા તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે.

1 इतरेतरे-જે સમાસના તમામ પદ મુખ્ય હોય તે.

૧) આ સમાસમાં બે વસ્તુનો સમુચ્ચય હોય તો ક્રિયચન અને તેથી વધારે વસ્તુ ઓનો હોય તો બહુવચન ધાય. અને સમસ્ત સમાસનું લિંગ અંતિમ શબ્દ.

પ્રમાણે આવે દા.ત. રામશ્ચ ભરતશ્ચ = રામભરતી ।

જનકશ્ચ પુત્રી ચ = જનકપુત્રાઃ । રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ
= રામલક્ષ્મણભરતા । સર્પશ્ચ કુકુટશ્ચ મયૂરી ચ=સર્પકુકુટમયૂર્ચ. રમા. ।

અપવાદ ૧ અશ્વશ્ચ વડવા ચં અશ્વવડવૌ અહીં અંતિમ વડવા શબ્દ
સ્ત્રીલિંગ છતાં સમસ્ત સમાસનું લિંગ પું. થાય છે.

૨ અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ = અહોરાત્રઃ અહીં રાત્રિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છતાં અંતે પું.
એક વચનનો પ્રયોગ થાય છે.

૨) પરસ્પર યોનિનો સંબંધ ધરાવનાર અથવા...

વિદ્વાનો સંબંધ ધરાવનાર ઋ કારાંત નામ અને હોય તો છેલ્લા શબ્દની પૂર્વના
શબ્દના ઋ નો આ થાય છે. દા.ત. હોતા ચ પોતા ચ નેષ્ટા ચ =
હોતૃપોતાનેષ્ટારઃ । માતા ચ પિતા ચ = માતાપિતૃૈ ।

સમાસમાં જો પુત્ર શબ્દ હોય તો પાણી આ નિયમ લાગે.

દા.ત. પિતા ચ પુત્રશ્ચ = પિતાપુત્રી

દેવતા દ્વન્દ્વસમાસ - વેદમાં પ્રસિદ્ધ દેવતા વાચક શબ્દ વપરાયેલા હોય ત્યારે
આ સમાસ થાય છે.

A વાયુ સિવાયના પ્રસિદ્ધ સાહ્યર્થો સંબંધ ધરાવનાર દેવોના દ્વન્દ્વસમાસ કરતાં
પહેલા પૂર્વવર્તી શબ્દના અંત્ય સ્વરનો આ કરવો.

દા.ત. સૂર્યશ્ચ ચન્દ્રમાશ્ચ = સૂર્યાચન્દ્રમસૌ । અગ્નિશ્ચ મરુચ્ચ = અગ્નામરુતૌ ।

પરન્તુ અગ્નિશ્ચ વાયુશ્ચ = અગ્નીવાયૂ કે વાય્વગ્ની ।

નોટ :- અગ્નિ શબ્દ પછી સોમ કે વરુણ શબ્દ આવે તો અગ્નિ નો ઇદીર્ઘ થાય.

અગ્નિશ્ચ સોમશ્ચ = અગ્નીસોમૌ । વરુણશ્ચ = અગ્નીવરુણૌ ।

સમાહાર દ્વન્દ્વ - આ સમાસ, સમાસમાં આવેલા પદોના વાક્યોના

સમુદાયને પ્રધાન કરે છે. (૧) સમાસના વિગ્રહમાં અનેક પદ હોવા છતાં સમાસ
થવા પછી રૂપ ન પુંસક એકવચનમાં જ આવે. દા.ત. આહારશ્ચ નિદ્રા ચ ભય
ચ = આહારનિદ્રાભયમ્ ।

નોટ :- સમૂહ અર્થ જાણવા માટે વિગ્રહમાં સમાસમાં આવેલ પદની સંખ્યા
પ્રમાણે एतद् सर्व नामના પછી વિભક્તિના રૂપને સમાહાર શબ્દ સાથે
જોડવામાં આવે છે. દા.ત. આહારશ્ચ નિદ્રા ચ ભય ચ (એતેષા સમાહાર)

= આહારનિદ્રાભયમ્ ।

૨) સમાસમાં દ્વન્દ્વ નીચેના સ્થાનોમાં ધાય.

૧. શરીરના અંગ → હસ્તો ચ પાદો ચ (એતેષા સમાહાર) = હસ્તપાદમ્ ।

૨. જન્મજાત નૈસર્ગિક વૈરી પ્રાણી → સર્પનકુલમ્ ।

૩. વાજ્રના સાધન → વેણુશ્ચ મૃદઙ્ગ ચ = વેણુમૃદઙ્ગમ્

૪. ગુણ સિવાયના જડપદાર્થ → શાકશ્ચ અપૂપશ્ચ = શાકાપૂપમ્
ગુણહોય તો → શબ્દશ્ચ સ્પર્શશ્ચ = શબ્દસ્પર્શો ।

૫. જીવજંતુ વાયક શબ્દ → યુકા ચ લિક્ષા ચ = યુકાલિક્ષમ્ ।

૬. ભિન્ન લિંગવાળાનદી કે દેશવાચી નામ → ગઙ્ગા ચ શોણશ્ચ = ગંગાશોણમ્ ।
કોસલાશ્ચ કુરુક્ષેત્ર ચ = કોસલકુરુક્ષેત્રમ્ ।

નોટ :- A સમાનલિંગ હોય તો ન ધાય.

દા.ત. ગઙ્ગા ચ યમુના = ગઙ્ગાયમુને ઇમે ।

B ભામ કે નગર વાયક શબ્દ હોય તો ન ધાય

દા.ત. સુરતશ્ચ ભરૂચશ્ચ = સુરતભરૂચૌ ।

૩) વિકલ્પે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ વૃક્ષ, મૃગ, તૃણ, ધાન્ય, મસાસા પશુવાચી
પંખી નામનો તથા પૂર્વ / અપર, અધર / ઉત્તર વડવા આ જોડકા નો વિકલ્પે
સમાહાર. દા.ત. વૃક્ષ → આમ્રશ્ચ નીવશ્ચ = આમ્રનીવૌ ।

મૃગ → રુરુકૃષ્ણસારમ્-રુરુકૃષ્ણસારા । તૃણ → કુશકાશમ્ કુશકાશા. ।

ધાન્ય → યવગોધૂમમ્ યવગોધૂમા । પક્ષી → શુકકપોતમ્ - શુકકપોતા ।

જોડકામાં → અશ્વવઢવમ્ - અશ્વવઢવૌ । પૂર્વાપરમ્ - પૂર્વાપરે ।

અધરોત્તરમ્ - અધરોત્તરે ।

૪) ઉપરના બે (૨/૩) નિયમ માટેના વિશેષ નિયમો

૧ છેલ્લા શબ્દના અંતે. તાલવ્ય દ, ઘ, કે હ હોય તો તેમાં અ ઉમેરાય.

દા.ત. વાક્ ચ ત્વક્ ચ = વાક્ત્વચમ્ ।

૨ અંત્ય દીર્ઘ સ્વર ઉચ્ચ ધાય. એ - એ નો ઇ અને ઔ-ઔ નો ઉ ધાય છે.

દા.ત. યુકા ચ લિક્ષા ચ = યુકાલિક્ષમ્ । ધાનાશ્ચ શક્ત્યશ્ચ = ધાનાશક્તિ ।

૫) ગુણવાચક શબ્દ પરસ્પર વિરોધી હોય તો વિકલ્પે સમાહાર ધાય.

દા.ત. સુખ ચ દુઃખ ચ = સુખદુઃખમ્ અથવા સુખદુઃખે ।

૬) નીચેના શબ્દો બહુવચનમાં હોય તો જ સમાહાર ધાય.

સેનાનાઅંગ → રથિકાશ્ચ અશ્વારોહાશ્ચ = રથિકાશ્વારોહમ્ ।

ફલ → વદરાણિ ચ આમલકાનિ ચ = વદરામલકમ્ ।

વનસ્પતિ વગેરે → પ્લક્ષાશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ = પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્ ।

પરંતુ વદર ચ આમલક ચ = વદરામલકે ।

રથિકશ્ચ અશ્વારોહશ્ચ = રથિકાશ્વારોહૌ ।

પ્લક્ષાશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચેતિ પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ ।

એકવચનમાં હોવાથી ઇતરેતર સમાસ થયો.

૭) અનિયમિત સમાહાર

- ગાવશ્ચ અશ્વાશ્ચ = ગવાશ્વમ્ । ● પુત્રાશ્ચ પૌત્રાશ્ચ = પુત્રપૌત્રમ્ ।
- સ્ત્રીકુમારમ્ । ● ઉષ્ટ્રચરમ્ । ● ઉષ્ટ્રશશમ્ । ● માસશોણિતમ્ ।
- દર્ભશરમ્ । ● દાસીદાસમ્ । ● તૃણોપલમ્ । ઈત્યાદિ...

૮) નિત્ય ઇતરેતર દ્વન્દ્વ

- દધિ ચ પયશ્ચ = દધિપયસી । ● સર્પિમધુની । ● ઋક્સામે ।
- શુક્લકૃષ્ણૌ । ● ઇધ્માર્વર્હિષી । ● અધ્યયનતપસી । ● આદ્યવસાને ।
- ઉલૂખલમૂસલે । ● વાઙ્મનસે (વિશેષ નિયમથી મનસ્ માં અઉમેરાયો) ।

૯) દ્વન્દ્વ સમાસમાં શબ્દમાં થતા ફેરફાર

- દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ = દ્યાવાપૃથિવ્યૌ । ● દ્યૌશ્ચ પૃથિવી ચ = રોદસી ।
- દ્યાવાભૂમી । દ્યાવાક્ષમે । ● ઉષશ્ચ સૂર્યશ્ચ = ઉપાસાસૂર્યમ્ ।
- જાયા ચ પતિશ્ચ = જાયાપતી, જમ્પતી, દમ્પતી ।
- અક્ષિણી ચ ભ્રુવૌ ચ = અક્ષિભ્રુવમ્ । ● સ્ત્રી ચ પુમાંશ્ચ = સ્ત્રીપુસૌ ।
- ધેનુશ્ચ અનડ્વાન્ ચ = ધેન્વડુહૌ । ● દારાશ્ચ ગાવશ્ચ = દારાગવમ્ ।
- ઊરુ ચ અષ્ટીવન્તૌ ચ = ઊર્વષ્ટીવમ્ । ● નક્ત ચ દિવા ચ = નક્તદિવમ્ ।
- રાત્રી ચ દિવા ચ = રાત્રિન્દિવમ્ । ● અહનિ ચ દિવા ચ = અહર્દિવમ્ ।

૩. એકશેષ દ્વન્દ્વ

લક્ષણ → એક જ શબ્દ બે વાર અથવા તેથી વધારે વાર સાથે આવે અથવા એક જ વર્ગના એક સ્ત્રીલિંગ અને એક પુંલિંગ એમ બે શબ્દો આવે તો તેનો સમાસમાં એક જ પદ રાખી શેષ પદનો લોપ કર્યો તે.

A એક શબ્દ બેકે વધુ વાર આવે ત્યારે એકવાર દ્વિવચન કે બહુવચનમાં લખાય

દા.ત. ● રામશ્ચ, રામશ્ચ, રામશ્ચ રામાઃ ।

B એક જ વર્ગના સ્ત્રી અને પુરુષ હોય તો પું. કાયમ રહે. અને જો નપુંસક હોય તો તે કાયમ રહે.

દા.ત. • માતા ચ પિતા ચ = પિતરી । બ્રાહ્મણચ વ્રાહ્મણી ચ = વ્રાહ્મણી ।

• ભાતા ચ સ્વસા ચ = ભાતરી । • તટ- તટી તટમ્ = તટાનિ ।

કે દ્વન્દ્વ સમાસમાં શબ્દોને ગોઠવવાનો ક્રમ કે

૧. ઇ, ઊ કારાંત શબ્દ પ્રથમ મૂકવો

દા.ત. શકુનિચ ભીમચ = શકુનિભીમૌ હરિચ હરચ = હરિહરી

પાણુ હરહરી ન થાય હરિહરગુરવ હરિગુરુહરા થાય.

૨. સ્વરાદિ શબ્દ પ્રથમ આવે છે.

દા.ત. અશ્વચ રથચંતિ = અશ્વરથો થાય પાણુ...રથાચ્ચૌ ન થાય.

૩. જ્યાં એકથી વધુ સ્વરાદિ શબ્દ હોય ત્યાં અ કારાન્ત શબ્દ પ્રથમ આવે

દા.ત. ઇન્દ્રચ અગ્નિચ = ઇન્દ્રાગ્ની પરન્તુ અગ્નીન્દ્રી ન થાય.

૪. અલ્પ સ્વર અને દ્વસ્વસ્વરવાળા પ્રથમ મૂકાય.

દા.ત. હરિચ ધનજયચ = હરિધનજયૌ પાણુ ધનજયહરી ન થાય.

કુશચ કાશચ = કુશકાશૌ ।

૫. ઋતુ અને નક્ષત્રના નામ ક્રમ પ્રમાણે. બાહ્યાશાદિ જાનિના, આશ્રમના, વેદના

નામ ઊંચતાના ક્રમે, અને પૂજ્યોના સમુદાયમાં વધુ પૂજનીય સૌ પ્રથમ મુકાય.

દા.ત. • હેમન્ત શિશિરવસન્તા. • કૃત્તિકારોહિણ્યૌ • યુધિષ્ઠિરભીમૌ ।

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિદ્-ગૃત્તા । • વ્રહ્મચર્યગાર્હસ્થ્યે । • ઋક્સામયજુપિ

• નમોઽર્હતિસદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુમ્ય ।

સત્પુરુષ સમાસ

૧. વિભક્તિ

૨. નજ્

૩. કર્મધારય.

૪. દ્વિગુ

સત્પુરુષ

૫. પ્રાદિ

૬. ગતિ

૭. ઉપપદ

- આ સમાસ ઉત્તરપદ પ્રધાન છે. ●ઉત્તરપદના લિંગ જાતિ લાગે.
- વિગ્રહ કરતી વખતે એને પ્રથમાવિભક્તિ લાગે.
- ઉત્તરપદ સ્ત્રી હોય અને આ, ફે, ઝ હોય તો તે ઇસ્ય ધાય છે. ગો નું ગુ ધાય છે.
- દા.ત. ● પ્રાપ્તઃ જીવિકા = પ્રાપ્તજીવિકઃ । ● વહુનાડિઃ । ● અતિમાલ. ।
- પચ્ચગુઃ । કલ્યાણપચ્ચમીક. આ સ્થાને એતેર્ફન હોવાથી ઇસ્ય ન ધાય જે શબ્દમાં સ્ત્રી પ્રત્યયના ફે કે ઝ ન હોય તે ઇસ્ય ન ધાય.
- દા.ત. ● સુષ્ટુ ઘોઃ સુધીઃ ।

૧. વિભક્તિ તત્પુરુષ

લક્ષણ → પ્રથમા વિભક્તિ સિવાયના છ વિભક્તિથી વિગ્રહ પામનારો તત્પુરુષ સમાસ એ વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ.આના દ્વિતીયા વિભક્તિ તત્પુરુષ તૃતીયા વિભક્તિ તત્પુરુષ વગેરે છ ભેદ છે.

૧. દ્વિતીયા વિભક્તિ

A. I દ્વિતીયા વિભક્તિ વાળા નામનો શ્રિત, અતીત, પતિત, ગત, અત્યસ્ત, પ્રાપ્ત, આપત્ર, ગમી વુમ્બુ વગેરે ઈચ્છાદર્શક નામ આદિ શબ્દો સાથે ધાય છે.

- દા.ત. ● કૃષ્ણ શ્રિતઃ = કૃષ્ણશ્રિત. । ● દુઃખ અતીતઃ = દુઃખાતીત. ।
- સુખાપત્ર. । ● અત્રવુમ્બુઃ । ● ગ્રામગતઃ । ● તરગાત્યસ્તઃ । ઇત્યાદિ.....

II પ્રાપ્ત, આપત્ર શબ્દ પ્રથમપદ તરીકે પણ આવે.

- દા.ત. ● પ્રાપ્તજીવિક, ● જીવિકાપ્રાપ્ત. । ● જીવિકાપત્ર. ।

B. કોઈ પણ કાર્ય અથવા સ્થિતિની સાથે પૂર્વપદમાં દ્વિતીયાન્ત કાલવાચી શબ્દ આવે ત્યારે ધાય. દા.ત. ● સવત્સર વાસઃ = સવત્સરવાસ. ।

- મુહૂર્ત સુખમ્ = મુહૂર્તસુખમ્ ।

C. **નિત્ય સમાસ** - ઘટ્વારૂઢ (મૂર્ખ) આવા સમાસનો વિગ્રહ ન ધાય. જો કરીએ તો અર્થ બદલાય જાય. દા.ત. ઘટ્વામ્ આરૂઢઃ (=પલંગ પર ચઢેલો)

૨ તૃતીયા વિભક્તિ

I તૃતીયાન્ત નામનો પૂર્વ, સદૃશ, સમ, ઝન, ઝન વાચી તથા કલહ, નિપુણ, મિત્ર, રક્ષણ, અવર વગેરે શબ્દો સાથે ધાય. દા.ત. માસેન પૂર્વ = માસપૂર્વ. ।

માત્રા સદૃશ = માતૃસદૃશ । મગિન્યા સમ. = મગિનીસમઃ । એકેન ઝન = એકોન. । માસેન વિકલ = માસવિકલ. । વાચા કલહ = વાક્કલહઃ ।

II પૂર્વપદ સાધન અને ઉત્તરપદ કાર્ય રૂપ હોય ત્યારે ધાય.

દા.ત. શકુલયા ખણ્ડ = શકુલાખણ્ડ । વઞ્જેણ વ્રણ = વઞ્જવ્રણ ।

III પૂર્વપદ ક્ત્વાકે સાધન ઉત્તરપદ ધાતુ સાધિત રૂપ હોય ત્યારે થાય.

દા.ત. હરિણા વ્રાત = હરિવ્રાત । નહૈ ભિત્રમ્ = નહિભિત્રમ્ ।

IV જ્યારે અર્થ નો અર્થ ધન હોય ત્યારે તૃતીયાન્તનો અર્થ શબ્દ સાથે થાય.

દા.ત. ધાન્યેન અર્થ = ધાન્યાર્થ ।

V ઉત્તરપદ ખાવાની વસ્તુ હોય અને પૂર્વપદ તેમાં મિશ્રણ કરવાની વસ્તુ હોય ત્યારે થાય. દા.ત. ગુડેન સહ ધાના ગુડધાના । દધ્ના ઓદન = દધ્યોદન. ।

VI તૃતીયા અલુક સમાસ

A. સરળતાથી કરેલું = અઙ્ગસાકૃતમ્ । જન્મથી અંધ = જનુપાન્ધ । વગેરે.

જ્યારે...સંજ્ઞાવાચક હોય ત્યારે મનસાગુપ્તા । મનસાજ્ઞાયા ।

નહિતર મનોગુપ્તા । મનોજ્ઞાયા ।

B. આત્મન્ શબ્દનો સંખ્યા પૂરક ઉત્તરપદ સાથે થાય.

દા.ત. આત્મના પઞ્ચમ ઇતિ આત્મનાપઞ્ચમ. ।

૩. ચતુર્થી વિભક્તિ

(૧) પૂર્વપદ વિકાર (પરિણામ) હોય ઉત્તરપદ વિકારી (પરિણામી) હોય ત્યારે થાય.

દા.ત. કુણ્ડલાય હિરણ્યમ્ = કુણ્ડલહિરણ્યમ્ ।

(૨) વલિ, હિત, સુખ, રક્ષિત, વગેરે શબ્દો સાથે ચતુર્થ્યન્ત નામનો સમાસ થાય.

દા.ત. ભૂતેભ્યો વલિ = ભૂતવલિ । ગવે હિત = ગોહિતમ્ ।

અર્થ (=પ્રયોજન) શબ્દાન્ત આ ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ જેનું વિશેષણ હોય તેના લિંગ અને વચનને અનુસરીને વિગ્રહમાં હ્રદ શબ્દનું રૂપ લેવું.

દા.ત. દ્વિજાય અય = દ્વિજાર્થ. ચરુ । દ્વિજાય ઇમે = દ્વિજાર્થે માલે ।

દ્વિજાય ઇમાનિ = દ્વિજાર્થાનિ પુસ્તકાનિ ।

(૩) ચતુર્થી અલુક સમાસ

પરસ્મૈભાષા, આત્મનેભાષા । પરસ્મૈપદમ્, આત્મનેપદમ્ ।

૪. પંચમી વિભક્તિ

I ભય, ભીત, ભીતિ, ધી વગેરે ભયવાચક તથા અપેત, અપોદ્ધ (=રહિત), મુક્ત, પતિત, અપવ્રસ્ત (નાસેલો) વગેરે શબ્દો સાથે પંચમ્યન્ત નામનો આ સમાસ થાય. દા.ત. ચૌરાદ્ ભય = ચૌરભયમ્ ।

સુખાદ્ અપેત = સુખાપેત । ચક્રાત્ મુક્ત. = ચક્રમુક્ત ।

સ્વર્ગાત્ પતિતઃ = સ્વર્ગપતિતઃ । તરગાત્ અપત્રસ્તઃ = તરગાપત્રસ્તઃ ।

II પંચમી અલુક્ સમાસ

પૂર્વપદમાં સ્તોક, અલ્પ, અન્તિક, (નજીક) દૂર તથા તેના અર્થવાળા કૃચ્છ
(=કઠિનાઈ) વગેરે શબ્દ હોય અને..ઉત્તરપદમાં ક્રુદ્ધ હોય તો અલુક્ સમાસ થાય.

સ્તોકાત્ મુક્તઃ = સ્તોકાનુમુક્તઃ । અલ્પાત્ મુક્તઃ = અલ્પાનુમુક્તઃ ।

અન્તિકાદાગતઃ । કૃચ્છ્રાદાગતઃ ।

5. પષ્ટી વિભક્તિ તત્પુરુષ

A. પષ્ટયન્ત નામનો બીજા નામ સાથે આ સમાસ થાય.

રાજઃ પુરુષઃ = રાજપુરુષઃ । પ્રતિક્રમણસ્ય વેલા = પ્રતિક્રમણવેલા ।

અપવાદ I કર્તા અર્થમાં તુ અને અક પ્રત્યય લાગેલા ધાતુ સાધિત નામ સાથે ન થાય. દા.ત. ઘટસ્ય કર્તા = ઘટકર્તા ।

ઓદનસ્ય પાચકઃ = ઓદનપાચકઃ । એમ સમાસ ન થાય. કેમકે કર્તા અર્થમાં તુ અને અક પ્રત્યય લાગેલા છે. ઇક્ષૂના ભક્ષણમ્ = ઇક્ષુભક્ષિકા અહીં અક પ્રત્યય કર્તા અર્થમાં નથી તેથી સમાસ થયો.

પ્રતિ અપવાદ

1. યાજક, પૂજક, પરિચારક, હોતૃ ભર્તૃ, (ધારણાઅર્થમાં ન હોય ત્યારે) સ્નાપક, અધ્યાપક, ઉત્સાદક (નષ્ટ કરનાર) પરિવેષક શબ્દ સાથે આ સમાસ થાય.

બ્રાહ્મણસ્ય યાજકઃ = બ્રાહ્મણયાજકઃ । જિનસ્ય પૂજકઃ = જિનપૂજકઃ ।

રાજઃ પરિચારકઃ = રાજપરિચારકઃ । ભુવ ભર્તા = ભૂભર્તા । ઈત્યાદિ.... પરન્તુ...વજ્રસ્ય ભર્તા અહીં સમાસ ન થાય. કેમકે ભર્તૃ શબ્દ ધારક અર્થમાં છે.

II એક જ ક્રુદ્ધતા કર્મને જ્યાં પષ્ટી વિભક્તિ આવે. અને .. ક્તનિ તૃતીયા વિભક્તિ આવે ત્યારે સમાસ ન થાય

દા.ત. આશ્ચર્યો ગવા દોહોઽગોપેન અહીં સમાસ ન થાય.

III. નિર્ધારણ પષ્ટી તથા સંખ્યાપૂરક સાથે સમાસ ન થાય

દા.ત. નૃણા દ્વિજ. શ્રેષ્ઠઃ । સતા ષષ્ઠઃ ।

IV ગુણના પેટા ભેદ રૂપ કોઈ પણ લૌકિક ગુણ વાચી શબ્દ સાથે સમાસ ન થાય

દા.ત. પટસ્ય શુક્લતા ।

પ્રતિ અપવાદ

1. દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, તુરીય, તુર્ય જ્યારે સમૂહના એક ભાગને

જાણાવવાના અર્થમાં હોય ત્યારે સંખ્યાપૂરક સાથે સમાસ થાય છે.

દા.ત. દ્વિતીય મિત્રાયા = દ્વિતીયામિત્રા, મિત્રાદ્વિતીયમ્ (મિત્રાનો અર્થો ભાગ)
પરંતુ... મિત્રુકસ્ય મિત્રાયા દ્વિતીય (=મિત્રુકની બીજી વારની મિત્રા) અહીં
સમાસ ન થાય કેમકે સમુહના ભાગ અર્થમાં નથી.

B. પૂર્વ, અપર, અધર, ઉત્તર અને અર્ધ (નપું) ની સાથે અવયવી વાચક
પાઠ્યન્ત નામનો થાય. અને ત્યારે પૂર્વ વગેરે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. કાયસ્ય પૂર્વ = પૂર્વકાય । (અપરકાય)

પિષ્પત્યા અર્ધ = અર્ધપિષ્પતી ।

પરંતુ ગ્રામસ્ય અર્ધ = ગ્રામાર્ધ થાય. કેમકે અર્ધ પુંલિંગ છે.

Note નિયમ B માં અવયવ/અવયવી સમાસ છે. તેથી વસ્તુ એકથી વધુ ન
હોવી જોઈએ. દા.ત. • પૂર્વ છાત્રાણામ્ । • અર્ધ પિષ્પતીનામ્ અહીં સમાસ
ન થાય. C કાલનો ભાગ દર્શાવતા શબ્દો સાથે તે કાળવાચી પાઠ્યન્ત શબ્દનો
થાય. અને... ભાગવાચી શબ્દ પ્રથમ આવે. દા.ત. અહ. મધ્યમ્ = મધ્યાહ્ન ।
D એક બનાવ બન્યા પછી અમૂક કાળ થઈ ગયો હોય તો કાળ દર્શક નામ સાથે
તે બનાવ સૂચવતા પાઠ્યન્ત શબ્દનો સમાસ થાય અને કાળદર્શક શબ્દ
પૂર્વપદમાં આવે. દા.ત. • સવત્સર દીક્ષિતસ્ય અસ્ય = સવત્સરદીક્ષિત ।

• માસ જાતાયા અસ્યા = માસજાતા ।

E પાછી અલુક્ સમાસ

૧) નિંદા અર્થમાં • ચૌરસ્યકુલમ્ । • દેવાનાપ્રિય । (=મૂર્ખ)

૨) નિંદા વાચક હોય એવા શબ્દના ઉત્તરપદમાં પુત્ર શબ્દ હોય ત્યારે વિકલ્પે
અલુક્ સમાસ થાય. દા.ત. • વાત્યાઃ પુત્ર = વાત્યા પુત્રઃ / વાસીપુત્રઃ
નિંદા ગમ્યમાન ન હોય તો માત્ર બ્રાહ્મણીપુત્ર એમ થાય.

૩) સગપણ કે વિદ્યા સંબંધ ધરાવતા ક્ર કારાંત નામોનો આ સમાસ થાય.

દા.ત. • હોતુ પુત્ર । • મિતુ જામાતા. । પરંતુ ઉત્તરપદમાં સ્વસૃ કે
પતિ શબ્દ હોય તો વિકલ્પે થાય અને માતૃ પિતૃ સાથે સ્વસૃ નો અલુક્ થયો હોય
ત્યારે સ્વસૃ ના સ્ નો વિકલ્પે પ્ થાય. અલુક્ ન થયો હોય ત્યાં નિત્ય પ્
થાય. દા.ત. માતૃપ્વસા । અલુક્ નથી. અલુક્ માં માતૃપ્વસા કે માતૃ સ્વસા ।
સ્વસુ પતિ = સ્વસુ.પતિ / સ્વમૃપતિ ।

૪) કેટલાક દેશોનો • વાચોયુક્તિ. । • દિવસ્પતિ: । • દિશોદણ્ડ:
 (= આકાશમાં દંડાકારે તારાનો દેખાવ) • વૃહસ્પતિ. (= વાણીપતિ- સુરગુરુ)
 • પશ્યતો હર (= સોની અથવા જે દેખતા ચોરી કરે)

૬ સપ્તમી વિભક્તિ તત્પુરુષ

૧ પૂર્વપદમાં સપ્તમ્યન્ત કોઈ પણનામ અને ઉત્તરપદમાં શૌણ્ડ, ધૂર્ત, કિતવ,
 પ્રવીણ, સવીત, અન્તર, અધીન, પદુ, પण्डित કુશલ, ચપલ, નિપુણ, સિદ્ધ,
 શુષ્ક, પક્વ, વચ્ચ વગેરે શબ્દ હોય તો આ સમાસ થાય.

દા.ત. • અક્ષે શૌણ્ડ : = અક્ષશૌણ્ડ: । • ચૌર્યે પ્રવીણ = ચૌર્યપ્રવીણ ।

• વાચિ પદુ: = વાક્પદુ: । • સમાયા પण्डित = સમાપण्डित ।

• કર્મણિ કુશલ: = કર્મકુશલ. । • વિનાયા નિપુણ. = વિણાનિપુણ: ।

૨ પૂર્વપદમાં દિવસ કે રાતના અવયવહોય અને ઉત્તરપદમાં કર્મણિભૂતક્રૂ
 હોય ત્યારે આ સમાસ થાય. દા.ત. પૂર્વાહ્ણે કૃતમ્ = પૂર્વાહ્ણકૃતમ્ ।

અવયવ રૂપ ન હોય તો ન થાય. દા.ત. અહનિ દૃષ્ટમ્ ।

૩ નિર્ધારણ પછીનો પછી તત્પુરુષ થતો નથી. એટલે એવા અર્થમાં જ્યાં
 સમાસ થયો હોય ત્યાં એ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

દા.ત. • પુરુષોત્તમ = પુરુષેષુ ઉત્તમ. । • નૃશ્વેષ્ઠ: = નૃપુશ્વેષ્ઠ. ।

પાણી.....* પુરુષાણાં ઉત્તમ. । • નૃણા શ્વેષ્ઠ: । આવો સમાસ ન થાય.

૪ નિન્દા અર્થમાં કાક વગેરે શબ્દ સાથે આ સમાસ થાય.

દા.ત. • તીર્થે કાક. = તીર્થકાક. । • નગરકાક. ।

• તીર્થે ધ્વાદક્ષ: ઇવ = તીર્થધ્વાદક્ષ. । • નગરવાયસ: ।

ઈત્યાદિ (દરેકનો અર્થ કાગડાની જેમ અતિલોભી)

• કૂપે મણ્ડૂક: ઇવ = કૂપમણ્ડૂક. ।

(= બહારની દુનિયાથી અજાત -ટૂંકીદંટીવાળો)

એજ અર્થમાં —

• કૂપકચ્છપ., • ઉદુમ્બરમશક. • ઉદપાનમણ્ડૂક. ।

૫. સપ્તમ્યન્ત નામનો 'સિહ' વગેરે શબ્દો સાથે પ્રશંસા ગમ્યમાન હોય તો થાય.

દા.ત. • સમરે સિહ: = સમરસિહ. । • ભૂમૌ વાસવ = ભૂમિવાસવ: ।

VIII સમ્પ્રત્યય + ઇન્ પ્રત્યયાંત, સિદ્ધ, વચ્ચ, સ્થ (વેદસિવાયમાં) શબ્દ આવે તો અલુક્ સમાસ ન થાય

દા.ત. • સ્થણ્ડિલશાયી । • સમસ્ય: । • વગેરે....

૨. નજ્ તત્પુરુષ ૧. પૂર્વપદમાં નજ્ નો ઉત્તરપદમાં બીજા શબ્દ સાથે નજ્ તત્પુરુષ સમાસ થાય.

Note: ➔ ઉત્તરપદ વ્યંજનાદિ હોય તો ન્ ના સ્થાને અ કરવો અને સ્વરાદિ હોય તો ન્ ના સ્થાને અન્ કરવો.

દા.ત. • ન બ્રાહ્મણ: = અબ્રાહ્મણ: । • ન અશ્વ: = અનશ્વ: ।

૨. ઉત્તરપદમાં અવ્યય હોય તો પાણ આ સમાસ થાય.

દા.ત. ન ઉચ્ચૈ: = અનુચ્ચૈ: ।

૩. નીચેના લખેલા સમાસોમાં ન જ કયમ રહે છે.

• નમ્રાદ્ (વાદળ) • નપાત્ (રક્ષા કરનાર) • નવેદા: ।

• નાક: = સ્વર્ગ (= ક સુખ, અક = દુઃખ

ન અક યત્ર = જ્યાં દુઃખ નથી તે)

• નાસત્ય: (ન અસત્ય = સત્ય) ।

• નકુલ: (=નોળિયો) નમુચિ । ઈત્યાદિ....

૪. નીચેના શબ્દો પ્રાણી ભિન્ન અર્થમાં હોય તો વિકલ્પે ન રહે છે.

નગ. કે અગ. (=પર્વત કે વૃક્ષ)

પ્રાણી હોય તો ➔ • વૃષલ. અગ. શીતેન ।

૫. અનિયમિત નજ્ તત્પુરુષ સમાસ

દા.ત. • ન પન્થા: = અપન્થા:, અપથમ્ ।

• ન પુમાન્ ન સ્ત્રી = નપુસક. । • ન મિત્રમ્ = અમિત્રમ્ ।

નોંધ → પહેલા બે સમાસમાં વિશેષતા

પહેલા સમાસમાં સાધારણ ધર્મ નો ખાસ ઉલ્લેખ છે. બીજામાં ઉલ્લેખ નથી. જો....

સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ હોય, તો તેની સાથે પ્રથમ સમાસ જ થાય

દા.ત. ઘનં ઇવ શ્યામઃ કૃષ્ણઃ અહીં ઘનશ્યામઃ કૃષ્ણ. એમ થાય

પરંતુ • કૃષ્ણઘન. એમ બીજો સમાસ ન થાય.

૩. વિશેષણ પૂર્વપદ

વિશેષણ પૂર્વપદનો ઉત્તરપદમાં વિશેષ સાથે આ સમાસ થાય.

દા.ત. • નીલ ચ તદ્ ઉત્પલ ચ = નીલોત્પલમ્ । • ગમીરનાદ ।

• મહતી ચ સા સતી ચ = મહાસતી ।

ગ્રાણેય લિંગમાં તદ્ ના રૂપોથી વિગ્રહ થાય છે. માત્ર પું. એકવચનમાં અસૌ થી

વિગ્રહ થાય છે. દા.ત. • ભક્તાશ્ચ તે અમરાશ્ચ = ભક્તામરાઃ ।

૪. વિશેષણોભયપદ

A બન્ને પદ વિશેષણ હોય ત્યારે થાય.

દા.ત. • શીત ચ તદ્ ડણ ચ = શીતોષ્ણમ્ ।

B એક જ વ્યક્તિએ કરેલ બે કાર્ય બતાવનાર રૂપાખ્યાન થાય તેવાં બે ક્રુદન્ત હોય, તેમાંથી પ્રથમ ક્રુદન્ત આગળની ક્રિયા બતાવે અને દ્વિતીય ક્રુદન્ત તેની પાછળ થયેલી ક્રિયા બતાવે ત્યારે થાય.

દા.ત. • આદૌ સ્નાત્ પશ્ચાત્ અનુલિપ્તઃ = સ્નાતાનુલિપ્તઃ ।

• આદૌ પીતમ્ પશ્ચાત્ ઉદ્ગીર્ણમ્ = પીતોદ્ગીર્ણમ્ ।

તેવી રીતે • ગૃહીતમુક્તઃ । ઈત્યાદિમાં સમજવું

C તે જ પ્રમાણે એક ભૂત ક્રુદન્ત અને તેના પછી તેનો જ નિષેધ બતાવનાર અ કે અન્ થી શરુ થતું ભૂતક્રુદન્ત આવે ત્યારે પણ આ સમાસ થાય.

દા.ત. • કૃતમ્ ચ તદ્ અકૃતમ્ ચ = કૃતાકૃતમ્ ।

D વિધ્યર્થક્રુદન્ત કે તુલ્ય અર્થવાળા શબ્દ સાથે જાતિવાચક શબ્દ સિવાયના શબ્દ આવે તો આ સમાસ થાય.

દા.ત. • ભોજ્યોષ્ણમ્ । • તુલ્યશ્વેતઃ ।

પરંતુ ભોજ્ય. ઓદનઃ અહીં ભોજ્યોદન. એમ સમાસ ન થાય

કેમકે ઓદન શબ્દ જાતિવાચક છે.

૫. વિશેષણોત્તરપદ

a નીચેના કર્મધારય સમાસ પૂર્વપદમાં વિશેષ્ય અને ઉત્તરપદમાં વિશેષણ આવે ત્યારે થાય. દા.ત. • ઇમયુવતિ (= હાથણી) ગોધેનુ (= કુધ દેતી ગાય) • અગ્નિસ્તોક. ।

b મતલ્લિકા, મચર્ચિકા, પ્રકાણ્ડમ્, ઉદ્ધ, તલ્લજ આ પાંચ શબ્દ પ્રશંસા-શ્રેષ્ઠ અર્થમાં ઉત્તરપદમાં આવે. અને પોતાના લિંગમાં જ રહે છે.

દા.ત. • બ્રાહ્મણમતલ્લિકા = શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ. • ગોમચર્ચિકા = શ્રેષ્ઠ ગાય.

• ગોતલ્લજ = શ્રેષ્ઠ ગાય. • ગવોદ્ધ = શ્રેષ્ઠ ગાય.

• ધર્મપ્રકાણ્ડમ્ = શ્રેષ્ઠ ધર્મ

c નિન્દનીય વસ્તુ અથવા વ્યક્તિના કર્મધારય સમાસમાં વિશેષણ ઉત્તરપદમાં આવે.

દા.ત. • વૈયાકરણખસૂચિ । • મીમાસકદુર્દુરુદ્ધ. ।

આખણિકા । પાણી..... આળક અને કિમ્ નિંદા અર્થમાં હોવા છતાં પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. • કુત્સિત રાજા = કિરાજા । • પાપનાપિત • આળકકુલાલ ।

d વૃન્દારક, નાગ, કુઝર શબ્દ સાથે પૂજ્ય વસ્તુ પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. • નૃપવૃન્દારક । • તાપસકુઝર. ।

e કડાર, ખઙ્ગ, ખોડ, ખલિત, કાળ, કુળ્લ, ગૌર, વૃદ્ધ, મિશ્નુક, પિંગ, પિંગલ, તનુ, જરઠ, વધિર, વર્વર વગેરે શબ્દ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં આવે છે.

દા.ત. • જૈમિનિકડાર / કડારજૈમિનિ (= જૈમિનિ મુનિ તપથી પીળા પડેલા) ।

f કતર અને કતમ શબ્દ જાતિવાચક શબ્દ સાથે પ્રશ્ન તરીકે હોય ત્યારે આ સમાસ થાય અને તે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે દા.ત. કતરકઠઃ? (બ્રાહ્મણ ક્યો છે ?)

પરન્તુ • કતર પુત્ર અહીં સમાસ ન થાય.

g એક, સર્વ, જરત્, પુરાણ, નવ, કેવલ, પૂર્વ, અપર, પ્રથમ, ચરમ, જઘન્ય, વીર, સમાન, મધ્ય, મધ્યમ, આટલા શબ્દ સાથે કર્મધારય સમાસ થાય છે.

અને આ શબ્દો પૂર્વપદમાં જ આવે છે. દા.ત. • એકનાથ. । • સર્વશૈલા ।

Note- જો અપર શબ્દ પછી અર્ધ શબ્દ આવે તો અપરનો પશ્ચ આદેશ થાય

દા.ત. • અપરશ્ચાસી અર્ધશ્ચ = પશ્ચાર્ધ. ।

h સત્, મહત્, પરમ ઉત્તમ, ઉત્કૃષ્ટ શબ્દ + પૂજ્ય વસ્તુ કે વ્યક્તિ આવે તો સત્ વગેરે શબ્દો નિયમા પૂર્વપદમાં આવે.

દા.ત. • સત્પુરુષ. । • મહાપુરુષ ।

૬ કુપૂર્વપદ

- 1 કુત્સિત અર્થમાં પણ કર્મધારય સમાસ થાય. ત્યારે કુત્સિત ના... સ્થાને કુ પૂર્વપદમાં આવે છે. ઇ.ત. • કુત્સિતઃ પુત્રઃ = કુપુત્ર. ।
- 2 કુ + સ્વરાદિ શબ્દત્રિ, રથ, વય, તથા જાતિવાચક તૃણ શબ્દ આવે તો કુ નો કત્ થાય છે. ઇ.ત. • કદશ્વઃ । કત્રયઃ । • કતૃણમ્ ।
3. કુ + પથિન, કે અક્ષ શબ્દ હોય અથવા કુ ઈપત્ અર્થમાં અભિપ્રેત હોય ત્યારે કુ નો કા થાય. ઇ.ત. • કાપધમ્ । • ઈપત્ જલ = કાજલમ્ ।
4. કુ + પુરુષ } ઇ.ત. કુત્સિતઃ પુરુષઃ
= વિકલ્પે કા + પુરુષ. } = કાપુરુષઃ / કુપુરુષ. ।
5. ઈપત્ અર્થમાં કુ + ઉણ્ } ઇ.ત. કવોણમ્ / કોણમ્ / કદુણમ્ ।
= કવ, કા, કત્ + ઉણ્ }
6. ઈપત્ + ક્રુદન્ત સિવાયના શબ્દ કે ગુણવાચક ક્રુદન્ત આવે તો આ સમાસ થાય. ઇ.ત. • ઈપત્પિફલ. । • ઈપદ્રક્તમ્ ।

૭ સુપૂર્વપદ

A શોભન, સાધુ, સુષ્ટુ, કેસમ્યન્ શબ્દોથી વિગ્રહ પામતો હોય, અને પ્રશંસા અર્થ સૂચિત થતો હોય, ત્યારે આ સમાસ થાય છે. અને ત્યારે સુ પૂર્વપદમાં આવે ઇ.ત. • શોભન. ધર્મ. = સુધર્મ । • સાધુ વચનમ્ = સુવચનમ્ ।

૮ મયૂર વ્યસકાદિ (અનિયમિત કર્મધારય સમાસ)

• આ સમાસમાં પહેલો સમાસ મયૂરવ્યસક હોવાથી વૈયાકરણો આને મયૂરવ્યસક કર્મધારય સમાસ કહે છે. આમાં વિશેષ્યનો પૂર્વનિપાત થાય.

• મયૂરશ્ચાસૌ વ્યસકશ્ચ = મયૂરવ્યસક ।

વ્યસકશ્ચાસૌ મયૂરશ્ચ = મયૂરવ્યસક । એવ... • છાત્રવ્યસક ।

• અધમઃ રાજા = રાજાધમઃ • વિશિષ્ટમ્ તેજઃ = તેજોવિશેષ. ।

• હતવાઃ દુર્યોધનઃ = દુર્યોધનહતકઃ । • અપસદઃ નરઃ = નરાપસદ

• કૃતકઃ પુત્રઃ = પુત્રકૃતકઃ • અન્ય રાજા = રાજાન્તરમ્ ।

• એવ...નગરાન્તરમ્ । • જન્માન્તરાણિ । • ગ્રામાન્તરાણિ ।

• ઉદક્ષ અવાક્ષ = ઉચ્ચાવચમ્ । એવ ઉચ્ચનીચમ્ ।

• નિશ્ચિત ચ પ્રચિત ચ = નિષ્પ્રચમ્ ।

• નાસ્તિ કિચન અસ્ય = અકિચન. ।

- નાસ્તિ કુતો ભય અસ્યઅકુતોભય । ● પચતભૃજ્જતા । ● છાદતમોદતા ।
- અશ્નીત પિવત ઇત્યેવ સતત યત્ર અભિધીયતે સા = અશ્નીતપિવતા ।
- અહ અહ ઇતિ યસ્યા ક્રિયાયામભિધીયતે સા = અહમહમિકા । અહપૂર્વિકા ।
- આહોપુરુષિકા । ● કાન્દિશીક ।

૬ મધ્યમપદ લોપી (શાક પાર્થિવ કર્મધારય સમાસ)

જેમાં પૂર્વપદ સામાસિકપદ હોય અને ઉત્તરપદ સાથે સમાસ થતી વખતે સામાસિકપૂર્વપદના છેલ્લા પદનો લોપ થાય છે.

- શાકપ્રિય પાર્થિવ = શાકપાર્થિવ । ● કસ્તુરીપ્રધાન મૃગ = કસ્તુરીમૃગ ।
- દેવપૂજકઃ બ્રાહ્મણ = દેવબ્રાહ્મણઃ ।
- મેરુનામા પર્વત = મેરુપર્વત । ● કલ્પપૂરક વૃક્ષ = કલ્પવૃક્ષ ।

૪. દ્વિગુત્તયુચ્ચ

જેમાં પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય, તથા સમાસમાં સમૂહની વિવક્ષા હોય તો આ સમાસ થાય અને નપુંસક એકવચનમાં આવે.

દા.ત. ● ત્રયાણા ભુવનાના સમાહારઃ = ત્રિભુવનમ્ ।

● પચ્ચાના પાત્રાણા સમાહાર = પચ્ચપાત્રમ્ ।

નિર્મુખ :- ૧ ઉત્તરપદમાં અંતે અ હોય તો ઈ થાય અને સ્ત્રીલિંગમાં આવે.

દા.ત. ત્રયાણા લોકાના સમાહાર = ત્રિલોકી । એવ .. અપ્તાધ્યાયી । પચ્ચવટી ।

પરન્તુ પાત્ર અને ભુવન શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો ઉપરોક્ત મુજબ જ થાય.

દા.ત. ● પચ્ચપાત્રમ્ ।

૨ ઉત્તરપદમાં અંતે આ, અક્ષ, અઙ્ગ હોય તો વિકલ્પે ઈ થાય.

દા.ત. ● પચ્ચાના ચત્વાના સમાહારઃ પચ્ચચત્વી / ચત્વમ્ ।

● પચ્ચતક્ષી / તક્ષમ્ । ● પચ્ચાઙ્ગી / પચ્ચાઙ્ગમ્ ।

૩. ઉત્તરપદમાં અંતે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તત્પુરુષના સામાન્ય નિયમથી ઉચ્ચ થાય.

દા.ત. ● સપ્તાના પૃથ્વીના સમાહાર ઇતિ સપ્તપૃથ્વી । ● પચ્ચગુ ।

નોટ:- પૂર્વપદ કોઈ દિશાવાચક કે સંખ્યા વાચક શબ્દ હોય અને આખો સમાસ કોઈ વિશેષ નામ થતું હોય નો દ્વિગુ સમાસ ન થાય, કર્મધારય જ થાય.

દા.ત. ● સપ્ત ચ તે ઋષયશ્ચ = સપ્તર્ષય ।

● પચ્ચ તે જનાશ્ચ = પચ્ચજના । ● ઉત્તરશ્ચાસૌ ધ્રુવશ્ચ = ઉત્તરધ્રુવ. ।

૫ પ્રાદિત્તપુરુષ

1 પૂર્વપદમાં પ્ર, અપ, સમ્, અનુ, તિરસુ, અવ, વિ, અતિ, પરિ, પ્રતિ, ઉપ, વગેરે.. ઉપસર્ગ હોય અને ઉત્તરપદ કોઈ નામ હોય ત્યારે પ્રાદિત્તપુરુષ સમાસ થાય અને તે વિશેષણ બને છે.

2 ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત વિશેષણ હોય, ત્યારે પ્રાયઃ પૂર્વપદ અવ્યય રૂપ સંભવે છે.

દા.ત. * અત્યન્ત તેજસ્વી = અતિતેજસ્વી ।

3 પૂર્વપદમાં ઈષત્ અવ્યયનો આ આદેશ થાય દા.ત. ઈષત્ રક્તમ્ = આરક્તમ્ ।

4 ઉપસર્ગમાં વિભક્તિ વર્ગકિરાણ

A પૂર્વપદમાં પ્ર તથા અત્યન્ત અતિશય અર્થમાં અતિ ઉપસર્ગ હોય, તો પ્રાયઃ ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત સંભવે છે. દા.ત. પ્રકૃષ્ટઃ આચાર્ય = પ્રાચાર્ય. ।

• પ્રકૃષ્ટા ગતિ = પ્રગતિઃ । • અતિશયેન માની = અતિમાની ।

B ઉલ્લંઘન અર્થમાં અતિ પૂર્વપદમાં હોય, તો પ્રાયઃ વિગ્રહમાં ઉત્તરપદને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે. દા.ત. • અતિક્રાન્તઃ માલામ્ = અતિમાલ. ।

• અતિક્રાન્તઃ મર્યાદામ્ = અતિમર્યાદઃ ।

C પ્રાયઃ અવ અને સમ્ ઉપસર્ગ હોય તો વિગ્રહ તૃતીયાથી થાય.

દા.ત. • અવકૃષ્ટઃ કોકિલયા = અવકોકિલ ।

• અર્થેન સગત / સગતઃ અર્થઃ = સમર્થઃ ।

D પરિ, અલમ્ નો ચતુર્થીથી વિગ્રહ થાય.

દા.ત. પર્યધ્યયન = પરિગ્લાન અધ્યયનાય । અલકુમારિ = અલમ્ કુમાર્યે ।

E વિ, નિસુ, નિર્ , ઉત્, અને અપ નો પંચમીથી વિગ્રહ થાય.

દા.ત. • નિર્વનમ્ = નિર્ગતમ્ વનાત્ । • વ્યર્થ = વિગત. અર્થાત્ ।

• નિર્મર્યાદઃ = નિષ્ક્રાન્તઃ મર્યાદાયા. ।

જો નિસુ ઉપસર્ગ નિશ્ચિત કે નિઃશેષ અર્થમાં હોય તો ઉત્તરપદ પ્રથમાન્ત હોય

દા.ત. નિશ્ચેય = નિશ્ચિત શ્રેય. । • નિશ્ચેય = નિશેષેણ શ્રેય. ।

• અપસિદ્ધાન્ત = અપક્રાન્ત સિદ્ધાન્તાત્ ।

F અઘસ્ અને યઘા માં ૫ઠ્ઠીથી વિગ્રહ થાય દા.ત. • અઘોજાનુ = અઘઃ જાનુન. ।

• યઘાર્થ. = અર્થસ્ય યોગ્ય । એવ યથાર્હઃ ।

5 ઉપયોગી પ્રાદિ સમાસ • વિપરીતઃ પક્ષઃ = વિપક્ષ ।

• અનુગત કૂલમ્ = અનુકૂલ. । એવ. અનુરૂપ. । અન્વર્થઃ ।

૬ ગતિ તત્પુરુષ

પૂર્વપદ ઉપસર્ગકેચ્ચિ પ્રત્યયાન્ત અવ્યય હોય, અને ઉત્તરપદ ધાતુસાધિત રૂપ હોય ત્યારે આ સમાસ ધાય છે. ધા.ત. • ઠરી કૃત્વા = ઠરીકૃત્ય ।

• પ્રાદુઃ ભૂત્વા = પ્રાદુર્ભૂય । • શુક્લીભૂય । • શુક્લીકૃત્ય ।

૭. ઉપપદ તત્પુરુષ

પૂર્વપદમાં નામ અવ્યય કે ઉપસર્ગ હોય, ઉત્તરપદમાં ધાતુ સાધિત નામ હોય... (= કૃદન્ત હોય) ત્યારે આ સમાસ ધાય. વિગ્રહ વખતે પ્રાયઃ ઉત્તરપદમાં તે ધાતુનું ક્રિયાપદનું રૂપ વપરાય છે.

ધા.ત. • ગૃહે તિષ્ઠતિ = ગૃહસ્થઃ । • સુખેન લભ્યતે = સુલભઃ ।

ઉત્તરપદમાં ધતા ફેરફાર

A વ્યંજનાંત ધાતુઓમાં. ૧) ક્યારેક કોઈ ફેરફાર ન ધાય.

ધા.ત. • જલ મુચ્યતીતિ = જલમુચ્ ।

૨) ક્યારેક અંતે અ ઉમેરાય ધા.ત. • શિરસિ રોહતીતિ = શિરોરુહઃ ।

૩) મજ્ નો ભાજ, જન્ નો જ, ગમ્ નો ગ, હન્ નો હ, ઘ્ન કે હન્ ધાય.

ધા.ત. • પુણ્ય ભજતિ ઇતિ પુણ્યભાજ્ - પુણ્યમાન્ - પુણ્યભાક્ ।

• પઢ્કાત્ જાયતે = પઢ્જમ્ । • તુર ગચ્છતિ = તુરગઃ ।

• શત્રુ હન્તિ = શત્રુહઃ - શત્રુઘ્નઃ । • વૃત્રહન્ → વૃત્રહા ।

B સ્વરાંત ધાતુઓમાં

I ઉચ્ચ ડ, ઠ, ઋ કારાંત ધાતુમાં ક્યારેક ગુણ/વૃદ્ધિ ન ધાય. પણ અંતે ત્ ઉમેરાય (ક્વિપ્ પ્રત્યય ક્રેવાય છે.)

ધા.ત. • વિશ્વં જયતીતિ = વિશ્વજિત્ । એવ પુણ્યકૃત્ ઈત્યાદિ...

II ક્યારેક અંત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ પૂર્વક અ ઉમેરાય ધા.ત. કુમ્ભ કરોતિ ઇતિ કુમ્ભકારઃ ।

III ક્યારેક અંત્ય સ્વરનો ગુણ ધાય + અ ઉમેરાય.

ધા.ત. • ગુહાયા શેતે ઇતિ ગુહાશયઃ । એવ • કાર્યકર ઈત્યાદિ...

IV ક્યારેક કોઈ જ ફેરફાર ન ધાય. ધા.ત. સ્વય ભવતીતિ સ્વયમ્ ।

V અંત્ય આ એ ઓ ઔ નો A ક્યારેક અ ધાય ધા.ત. • ઘન દદાતીતિ ઘનદઃ ।

• કચ્છ પાતીતિ કચ્છપઃ । • ધર્મજ્ઞ । • તટસ્થઃ ।

B. ક્યારેક આ ધાય ધા.ત. • વસુ દધાતીતિ વસુધા ।

એવ • વિશ્વપા ।

VI ક્યારેક ધાતુઓને અન કે ઇન્ પ્રત્યય પણ લાગે છે.

દા.ત. વશ ભૂયતીતિ વશભૂષણ. । મધુ પિવતીતિ મધુપાયી ।

VII પૂર્વપદ સુ, દુસ્ કે દુર્ અને ઉત્તરપદ કર્મણિફળ હોય તથા તે ધાતુ સ્વરાંત હોય તો ગુણ કરીને....અને.... વ્યંજનાંત હોય તો એમને એમ અ ઉમેશય છે.

દા.ત. • સુખેન તીર્યતે = સુતરઃ । • દુઃખેન જીયતે = દુર્જય ।

• દુઃખેન લખ્યતે = દુર્લભ. । એવ • દુર્ગમઃ । દુરાપ. । સુલભ ।

અનિયમિત ઉપપદ સમાસ

- લલાટ તપતિ = લલાટતપઃ • ઉદર વિભર્તિ = ઉદરભરિઃ ।
- રાત્રી ચરતિ = રાત્રચરઃ • કૂલ કષતિ = કૂલકષા ।
- પ્રિયમ્ વદતિ = પ્રિયવદા • આત્માન પણ્ડિત મન્યતે = પણ્ડિતમન્ય.।
- પર તાપયતિ પરતપઃ • ન સૂર્યમ્ પશ્યન્તિ = અસૂર્યપશ્યાઃ ।
- ઉચ્ચૈ, નીચૈ, તિર્યક્, મુખતઃ, વગેરે કેટલાક શબ્દનો કૃત્વા વગેરે સંબંધક ભૂતકૃદન્ત સાથે ઉપપદ સમાસ થાય.

દા.ત. • ઉચ્ચૈ.કૃત્ય • ઉચ્ચૈ.કૃત્વા । • મુખતોભૂય । • એકધાભૂય ।

તત્પુરુષ સમાસના શબ્દમાં થતા ફેરફાર

1. કુ કે મહત્ + બ્રહ્મન્ } દા.ત. કુબ્રહ્મઃ / કુબ્રહ્મા ।
= કુ કે મહત્ + વિકલ્પે બ્રહ્મ થાય. } મહાબ્રહ્મ / મહાબ્રહ્મા ।

દેશવાસીમાં નિત્ય થાય સુરાષ્ટ્રબ્રહ્મ. ।

2. I કર્મધારય અને બહુગ્રીહી સમાસના પૂર્વપદમાં મહત્ હોય તો મહા અદેશ થાય. દા.ત. • મહાદેવઃ । • મહાવાહુઃ ।

૫૨ન્તુ • મહત્સેવા (મહતઃ સેવા ૫૫ઠીતત્પુરુષ)

II તત્પુરુષમાં પણ...

- મહત્ + ઘાસ, કર, વિશિષ્ટ શબ્દ } દા.ત. • મહાઘાસઃ । • મહાકરઃ ।
મહા + ઘાસ, કર, વિશિષ્ટ શબ્દ } • મહાવિશિષ્ટઃ ।

3. I અષ્ટન્ + કપાલ કે હવિ } દા.ત. • અષ્ટાકપાલ ।
અષ્ટા + કપાલ કે હવિ } • અષ્ટાહવિઃ ।

II અષ્ટન્ + ગો (બળદથી જોડેલા ૨થ વગેરે અર્થમાં)

= અષ્ટા + ગો દા.ત. • અષ્ટાગવઃ શકટ. ।

તત્પુરુષના ઉત્તરપદમાં થતા ફેરફારો

પૂર્વપદમાં

ઉત્તરપદમાં ફેરફાર

ઉદાહરણો

મૂળ શબ્દ

↓	↓	↓	↓
૧. અવ્યય કે સંખ્યા વાચક	અઙ્ગુલિ	અઙ્ગુલ	નિર્ગતમ્ અઙ્ગુલિભ્ય = નિરઙ્ગુલમ્ । દ્વે અઙ્ગુલી પ્રમાણમસ્ય = દ્વયઙ્ગુલ દારુ । દ્વયો રાત્ર્યો સમાહારઃ = દ્વિરાત્રમ્ । પુણ્યરાત્ર । પૂર્વ રાત્રે. = પૂર્વરાત્ર. । અતિક્રાન્ત રાત્રિમ્ = અતિરાત્ર. । સહ્યાતા રાત્રિ = સહ્યાતરાત્ર ।
૨. સંખ્યાવાચી પુણ્ય એકદેશવાચી, અવ્યય, કે સંખ્યાત શબ્દ	રાત્રિ	રાત્ર	અહ પૂર્વ = પૂર્વાહ્ણ । સર્વાહ્ણ. ।
૩ સંખ્યા સિવાયના ઉપરના પૂર્વપદમાં	અહન્	અહ	ઉત્તમ ચ તદ્ અહશ્ચ = ઉત્તમાહ । એવ એકાહઃ । સપ્તાહઃ । ઈત્યાદિ...
૪. ઉપરોક્ત સિવાયમાં	અહન્	અહ	દ્વયો અહો સમાહારઃ દ્વયહઃ । એવ ત્રયહઃ । ઈત્યાદિ...

નોંધ:- સમાસને અંતે તદ્વિત પ્રત્યય હોય અને પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચી વિશેષણ હોય તો અહ થાય છે.ત. દ્વયો. અહો ભવઃ = દ્વયહઃ । દ્વયહપ્રિય ।

૫. સામાન્ય થી કોઈ પણ શબ્દ હોય	સહા	સહ	કૃષ્ણસ્ય સહા = કૃષ્ણસહ. ।
૬. સામાન્ય થી કોઈ પણ શબ્દ હોય	રાજન્	રાજ	મગધરાજ । મદ્રરાજ ।
૭. ઉપસર્ગ કે પ્રણી લિન્ન ઉપમેયવાચી શબ્દ	શ્વન્	શ્વ	અતિશ્વઃ । આકર્ષ શ્વા ઇવ = આકર્ષશ્વ । પ્રણીહોયતો વાનરશ્વા ।
૮. ઉત્તર, પૂર્વ, મૂળ, અથવા પ્રણી લિન્ન ઉપમેયવાચી શબ્દ	સક્થિ	સક્થ	ઉત્તરસક્થમ્ । પૂર્વસક્થમ્ । ઈત્યાદિ...

તત્પુરુષમાંનીચેના શબ્દ અંતે હોય તો અ ઉમેરાય

૧) તત્પુરુષમાં ઉત્તરપદ સંખ્યાવાચી હોય તો અંત્ય સ્વરનો અથવા સ્વર સહિત અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય અને અ ઉમેરાય છે.

દા.ત. • નિર્ગતાનિ ત્રિશત. = નિસ્ત્રિશાનિ વર્ષાણિ ।

૨) જો તદ્વિતના પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો ગો શબ્દ પછી અ ઉમેરાય

દા.ત. પઞ્ચગવ. । પઞ્ચગવઘનઃ । પરન્તુ દ્વિગુઃ બે ગાયથી ખરીદેલ વસ્તુ અહીં ન થાય.

૩) ઉત્તરપદમાં ઊર્સ શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં હોય તો અ લાગે છે.

દા.ત. • અશ્વાનામ્ ઊર ઇવ = અશ્વોરસમ્ ।

૪) જાતિવાચક કે સંજ્ઞાવાચક બે પદ મળીને સમાસ થાય ત્યારે અનસ, અયસ, સરસ શબ્દમાં અ ઉમેરાય અને અમન્ માં અન્ નો લોપ કરીને અ ઉમેરાય

દા.ત. • ઉપાનસમ્ । • મહાનસ । • અમૃતાશ્મઃ ।

• કાલાયસમ્ । • મણ્ડૂકસરસમ્ ।

૫) જો તદ્વિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો દ્વિગુ સમાસમાં નૌ પછી અ ઉમેરાય. દા.ત. • દ્વિનાવમ્ । • ત્રિનાવમ્ ।

પાણ... • પઞ્ચમ્ નૌમ્. ક્રીતઃ = પઞ્ચનોઃ ।

(અહીં તદ્વિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે તેથી અ ન ઉમેરાયો)

૬) વિકલ્પે અ પ્રત્યય । દ્વિગુ સમાસને અંતે અથવા અર્ધ પછી ધારી શબ્દ આવે તો વિકલ્પે અ ઉમેરાઈને ધાર થાય. દા.ત. દ્વયો- ધાર્યો- સમાહારઃ = દ્વિધારમ્ દ્વિધારી
એવ.. અર્ધધારમ્/અર્ધધારી

II સમાસમાં દ્વિ કે ત્રિ + અજ્ઞલિ (તદ્વિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય ત્યારે)
= દ્વિ કે ત્રિ + અજ્ઞલ દા.ત. દ્વયજ્ઞલમ્ । દ્વયજ્ઞલિ. । પરન્તુ દ્વામ્યા અજ્ઞલીમ્યા
ક્રીતઃ = દ્વયજ્ઞલિઃ જ થાય કેમકે તદ્વિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

તત્પુરુષમાં લિંગ વિધાન

૧) સામાન્યથી ઉત્તરપદનું લિંગ લાગે.

અપવાદ- ૧. ગતિતત્પુરુષ તેમજ પ્રાપ્ત, આપત્ર શબ્દ પૂર્વપદમાં હોય તો વિશેષ્ય અનુસાર લિંગ લાગે. દા.ત. • સ્વીકૃત. અર્થ. । • પ્રાપ્તજીવિકઃ નરઃ ।

• સ્વીકૃત ઘનમ્ । • પ્રાપ્તજીવિકા સ્ત્રી । • સ્વીકૃતા સપત્ ।

2. a રાત્ર, અહા, અને અહ અંતમાળા તત્પુરુષ પુલિંગમાં આવે.

દા.ત. • પૂર્વરાત્ર । • મધ્યાહ્ન । • સપ્તાહ. ।

b સંખ્યા પછી રાત્ર અને પુણ્ય, સુદિન શબ્દ પછી અહ શબ્દ નપુંઠ માં આવે.

દા.ત. • નવરાત્રમ્ । • ગણરાત્રમ્ । • પુણ્યાહમ્ । • સુદિનાહમ્ ।

III પથિન્ શબ્દનો પથ અક્રિશ વિકલ્પે થાય નજ્ તત્પુઠ તથા દ્વિગુતત્પુરુષ સમાસમાં પથ નપુંસકલિંગમાં આવે

દા.ત. • શિવસ્ય પન્થા = શિવપથ । એવ.. • વિપથ વિપન્થા ।

• નજ્ તત્પુઠમાં • અપથમ્ - અપન્થા । • ત્રિપથમ્ ।

IV ઉત્તરપદમાં છાયા શબ્દ હોય અને છાયા કરનાર વસ્તુ અનેક હોય તો છાયા નું છાય થાય. અને નપુંઠ માં આવે. દા.ત. • ઇક્ષુણાં છાયા = ઇક્ષુચ્છાયમ્ ।

V a પૂર્વપદમાં રાજન્ સિવાયના રાજાના પર્યાયવાચી શબ્દ, તથા રક્ષત્ કે પિશાચ શબ્દ અને ઉત્તરપદમાં સમા શબ્દ... આવે તો સમમ્ (નપુંઠ) થાય.

દા.ત. • ઈશ્વરસમમ્ । • રક્ષસમમ્ । પરન્તુ • રાજસમા અહીં ન થયું

b. સમા શબ્દ સમૂહ અર્થમાં હોય તોપણ નપુંસક લિંગમાં આવે. દા.ત. સ્ત્રીસમમ્ ।

VI ઉત્તરપદમાં રહેલા સેના, સુરા, છાયા, શાતા, નિશા આ શબ્દો વિકલ્પે નપુંઠ

માં આવે. દા.ત. • બ્રાહ્મણસેના / બ્રાહ્મણસેનમ્ । • ગોશાતા / ગોશાલમ્ ।

• યવસુરા / યવસુરમ્ । • કુડ્યચ્છાયા / કુડ્યચ્છાયમ્ । • શ્વનિશા / શ્વનિશમ્ ।

Note :- લિંગ વિષયક ઉપરના તમામ નિયમો માત્ર તત્પુઠમાં જ લાગે. અન્યત્ર લાગે નહિ. દા.ત. બહુગ્રીહિમાં → દૃઢસેનો રાજા ।

નજ્ બહુગ્રીહિમાં → અસેના । કર્મધારયમાં → પરમસેના ।

બહુગ્રીહિ સમાસ

આ સમાસ અન્ય પદ પ્રધાન છે.

લક્ષણ :- સામાન્યથી જે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય, ઉત્તરપદ વિશેષ્ય હોય અને આખો સમાસ બીજા કોઈ પદનું વિશેષણ હોય ત્યારે આ સમાસ જાણવો. બહુગ્રીહિ સમાસ વિશેષણ છે. તેથી તેના વિગ્રહમાં વિશેષ્યની જાતિ અને વચન પ્રમાણે પ્રથમા અને સંબોધન સિવાય અર્થના સંબંધને અનુસારે યદ્ સર્વનામના છએ વિભક્તિ ના રૂપોનો પ્રયોગ થાય છે.

ક્યા સ્થાને યદ્ ના રૂપોનો પ્રયોગ કરવો તે સમાસના વિશેષ્ય અર્થ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય

દ્વિતીયા પ્રાપ્તમ્ ઉદકમ્ યમ્ સઃ = પ્રાપ્તોદકઃ (ગ્રામ) ।

તૃતીયા ઋઢઃ રથઃ યેન સઃ = ઋઢરથઃ (અશ્વ) ।

ચતુર્થી ઉપહૃતઃ પશુઃ યસ્મૈ સઃ = ઉપહૃતપશુઃ (રુદ્રઃ) ।

પંચમી નિર્ગતઃ અરિઃ યસ્માત્ સઃ = નિર્ગતારિઃ (દેશઃ) ।

ષષ્ઠી વહુ ધનમ્ યસ્ય સઃ = વહુધનઃ (નરઃ) ।

સપ્તમી ઉપ્તમ્ વીજં યસ્યામ્ સા = ઉપ્તવીજા (ભૂમિ) ।

ઉપરના ઉદાહરણોમાં યદ્ ની જે વિભક્તિ આવી છે તેની તેજ વિભક્તિ હંમેશા આવે એવો નિયમ નથી. સમાસ એજ હોય પણ વિશેષ્ય ક્ષ્ટી જાય તો યદ્ ની વિભક્તિ પણ ક્ષ્ટી શકે.

દા.ત. ઋઢરથ નું વિશેષ્ય 'નરઃ' થાય તો ઋઢઃ રથઃ યસ્ય સઃ એમ થાય. સ્ત્રીનું વિશેષ્ય બને ત્યારે ઉપ્તમ્ વીજં યયા સા ઉપ્તવીજા એમ થશે. માટે વિશેષ્ય જોઈ અને અર્થનો વિચાર કરીને વિગ્રહ વાક્ય સમજી અર્થ કરવો બહુપ્રીટી સમાસ વિશેષ્ય હોવાથી સામાન્યતઃ વિશેષ્ય પ્રમાણે તેના જાતિ/વચન ધાય છે.

બહુપ્રીતિસમાસના પ્રકાર

૧. સમાનાધિકરણ ૨. વ્યધિકરણ (તદુણસવિજ્ઞાન / અતદુણસવિજ્ઞાન)
૩. સબહુપ્રીતિ ૪. સંખ્યાબહુપ્રીતિ ૫. દિશાબહુપ્રીતિ ૬. પ્રાદિ બહુપ્રીતિ
૭. નજ્ બહુપ્રીતિ ૮. ઉપમાન બહુપ્રીતિ

૧. સમાનાધિકરણ

જેના વિગ્રહમાં બંને પદોને સમાનવિભક્તિ (પ્રથમાવિભક્તિ) લાગે તે

દા.ત. • મહાન્તૌ વાહૂ યસ્ય સ = મહાવાહુઃ (નલઃ) • રવેત અંવર યસ્ય સ = રવેતાવરઃ (મુનિઃ) • વહવઃ નદ્યો યસ્મિન્ સ વહુનદીકઃ (દેશઃ) ।

૨. વ્યધિકરણ વિગ્રહમાં સમાસના પદોને ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિ લાગે તે.

દા.ત. • ચક્રમ્ પાણૌ યસ્ય સ. = ચક્રપાણિ. (હરિઃ) ।

• હસ્તે દણ્ડઃ યસ્ય સ. = હસ્તદણ્ડઃ ।

(તદુણસવિજ્ઞાન - જેના વિગ્રહમાં સમાસિક પદોનો (વિશેષ્યોનો) અર્થ વિશેષ્ય પદાર્થની સાથે ઉપસ્થિત હોય તે. દા.ત. લવૌ કર્ણૌ યસ્ય સઃ લવકર્ણઃ ધરઃ ।

ગધડાનું વિશેષાણ છે તેથી ગધડો હોય ત્યાં તેના લાંબા કાન પણ હોય છે.

અતદગુણસવિજ્ઞાન જ્યાં વિશેષાણ પદના અર્થની વિશેષ્ય પદાર્થની સાથે ઉપસ્થિતિ આવશ્યક ન હોય તે દા.ત. ચિત્રા ગાવો यस્ય સ ચિત્રગુ (ગોપ.) ।

જ્યાં જ્યાં ગોવાળ હોય ત્યાં ત્યાં તેની ગાયોને હોવાની જરૂર નથી.)

૩. સબહુગ્રીહિ સહ અવ્યય સાથે તૃતીયાન્ત નામનો આ સમાસ થાય. અને ત્યારે સહ નો સ આદેશ થાય દા.ત. પુત્રેણ સહ વિદ્યતે ય સ સપુત્રઃ (રમેશ)

ભર્ત્રા સહ વર્તતે યા સા સમર્તૃકા (સ્ત્રી) ।

નોંધ :- આશીર્વાદના અર્થમાં સહ આવે ત્યારે ગો, વત્સ, હલ સિવાયના ઉત્તરપદમાં હોય તો સહ નો સ ન થાય. દા.ત. સ્વસ્તિ રાજે સહપુત્રાય

પરન્તુ ગોપે સગવે । એવ સવત્સાય । સહલાય ।

૪. સંખ્યાબહુગ્રીહિ પૂર્વપદમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ કે ઉપસર્ગ ઉત્તરપદમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ કે અવ્યય કે આસન્ન, અદૂર, અધિક શબ્દ આવે તો આ સમાસ થાય છે.

નિયમ :- A. આ સમાસ થાય ત્યારે અંત્ય સ્વરનો અથવા સ્વર સહિત અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થઈ અ ઉમેરાય છે.

દા.ત. દશાના સમીપે સન્તિ યે તે = ઉપદશા । દસની આસપાસ

દ્વે વા ત્રયો વા દ્વિત્રા = (બે કે ત્રણ) દ્વિ આવૃત્તા દશ = દ્વિદશા (વીસ)

એવ . ત્રિદશા ઈત્યાદિ... ત્રિશત અદૂરા = અદૂરત્રિશઃ

એવ અધિકચત્ત્વારિશા । વગેરે...

અપવાદ :- ૧) સમાસના અંતે વહુ કે ગણ શબ્દ હોય તો ઉપરનો નિયમ ન લાગે.

દા.ત. • ઉપવહવ । • ઉપગણા ।

B. વિશતિ શબ્દમાં તિ નો લોપ થાય છે. દા.ત. વિશતે આસન્ના. = આસન્નવિશા ।

C. ત્રિ, ઉપપદી ચતુર્ શબ્દ આવે તો ઉપરનો નિયમ ન લાગે. માત્ર અ ઉમેરાય

દા.ત. • ત્રયો વા ચત્વારો વા = ત્રિચતુરા । એવ ઉપચતુરા. ।

૫. દિશાબહુગ્રીહિ

જે બે દિશાની વચ્ચેના ખૂણા- વિદિશાનો બોધ કરાવે તે. સમાસમાં પૂર્વ, દક્ષિણ વગેરે દિશાવાચક પદ જ જોઈએ. કૌબેરી વગેરે યૌગિક નામ ન ચાલે.

દા.ત. • દક્ષિણસ્યા પૂર્વસ્યાચ્ચ દિશોઽન્તરાલમ્ = દક્ષિણપૂર્વા ।

એવ પૂર્વોત્તરા ઈત્યાદિ.....

૬. પ્રાદિ બહુવ્રીહિ

પ્રાદિતત્પુરુષવત્ નિયમ લાગે. માત્ર અન્યપદનું વિશેષણ બને એટલો ફેર.

દા.ત. • ઉદગતા કન્ધરા यस્ય સઃ = ઉત્કન્ધરઃ । • વિગત રૂપમ્ યસ્યાઃ સા વિરૂપા (કન્યા) । • નિર્ગતાઃ જનાઃ યસ્માત્ તદ્ નિર્જનમ્ વનમ્ ।

૭. નજ્ બહુવ્રીહિ

પૂર્વપદ નિષેધ બતાવે ત્યારે ધાય. અને અ કે અન્ લાગે

દા.ત. • અવિદ્યમાનઃ પુત્ર યસ્ય સઃ = અથવા ન પુત્રઃ યસ્ય સઃ = અપુત્ર ।
વિકલ્પે અ કે અન્ અને ઉપસર્ગ સાથે વપરાયેલા રૂપ પણ કાયમ રહે દા.ત.
વિગતજીવિત । અવિદ્યમાનપુત્ર । કેટલાકમાં ન નો અ ન થાય. દા.ત. નકુલ ।

૮. ઉપમાન બહુવ્રીહિ

• પૂર્વપદ કોઈ ઉપમા દર્શક નામ હોય ત્યારે ઉપમાન બહુવ્રીહિ કહેવાય. ઉત્તરપદમાં સામાન્ય ધર્મ હોય તો વિગ્રહ પછી વિભક્તિ થી ધાય છે.

દા.ત. • પદ્માનામ્ ગન્ધઃ ઇવ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ = પદ્મગન્ધિઃ । અથવા
• પદ્માનામ્ ઇવ ગન્ધઃ યસ્ય સઃ = પદ્મગન્ધિઃ ।
• ચન્દ્રસ્ય કાન્તિઃ ઇવ કાન્તિઃ યસ્ય સઃ = ચન્દ્રકાન્તિઃ । અથવા
• ચન્દ્રસ્ય ઇવ કાન્તિ યસ્ય સઃ = ચન્દ્રકાન્તિઃ ।

ઉત્તરપદમાં ઉપમેય હોય ત્યારે ઉભયપદ સમાનવિભક્તિક હોય

દા.ત. કમલે ઇવ અક્ષિણી યસ્યા સા = કમલાક્ષી ।

ક લગાડવાના નિયમો

A. ઉત્તરપદ દીર્ઘઈ-ઝ કારાંત હોય અથવા ઋ કારાંત હોય, તો અવશ્ય ક લાગે છે. દા.ત. • વહુનદીક દેશઃ । કર્મકર્તૃક જગત્ । પણ જે ઈ-ઝ નો વિભક્તિ પ્રત્યયો પર ઇય્-ઉય્ થાય તેને વિકલ્પે ક લાગે. દા.ત. સશ્રીઃ કે સશ્રીક. । વહુસ્ત્રીકઃ (નિત્ય ક લાગે) B. આ સિવાય સર્વત્ર વિકલ્પે ક લાગે.

દા.ત. અધ્યયનનિમિત્ત / નિમિત્તક. વાસઃ । આ કારાંતમાં લક્ષ્મીભાર્ય, લક્ષ્મીભાર્યાક, લક્ષ્મીભાર્યકઃ । (ક લાગે ત્યારે વિકલ્પે હ્રસ્વ ધાય.)

સમાસને અંતે થનારા ફેરફાર

દા.ત. અક્ષિ → અક્ષ, ધર્મ → ધર્મન્ । ઘનુષ્ → ઘન્વન્, ગન્ધ → ગન્ધિ ।

દા.ત. • કમલે ઇવ અક્ષિણી યસ્ય સઃ કમલાક્ષઃ । • શોભન. ધર્મઃ યસ્ય સઃ સુધર્મા । • જ્યા અધિગત = અધિજ્ય ઘનુઃ યસ્ય સઃ = અધિજ્યઘન્વા ।

उद्धत गन्ध यस्य स = उद्गन्धि । पद्मस्य इव गन्ध. यस्य स. पद्मगन्धि ।
(उद्, प्रति, सु, सुरभि, अथवा ઉપમાદર્શક પૂર્વપદ હોય ત્યારે ગન્ધ નું ગન્ધિ થાય છે. સુગન્ધિ વગેરે)

इति बहुव्रीहि समास

૪. અવ્યયીભાવ સમાસ

- પૂર્વપદમાં ઉપસર્ગ કે અવ્યય હોય અને ઉત્તરપદમાં કોઈ નામ હોય.
- સમાસ નપું ૦ પ્ર૦ વિ ૦ એક વ૦ માં આવે
- અ કારાંત ને કેટલીકવાર તૃતીયા કે સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે.
- અંત્ય દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ થાય. ए, ऐ नो इ અને ओ औ नो उ થાય.
- અંત્ય ન્ નો લોપ થાય પરન્તુ ઉત્તરપદ નપું ૦ હોય તો વિકલ્પે લોપાય.
- અંત્ય અ અને અન્ નો અમ્ થાય .

જૂદા જૂદા અર્થમાં અવ્યયીભાવ

૧. સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ. ● हरौ = अधिहरि = હરિમાં / હરિ વિષયમાં.
૨. સામીપ્યનો અર્થ. ● नद्या समीप = उपनदम् । उपगङ्गम् ।
૩. સમૃદ્ધિનો અર્થ. ● यद्राणा समृद्धि. = सुमद्रम् ।
૪. ખરાબ સ્થિતિનો અર્થ. ● यवनाना व्यद्धि. = दुर्वचनम् ।
૫. અભાવનો અર્થ. ● वृक्षाणाम् अभावः = निर्वृक्षम् ।
૬. અતિશય કે અત્યયનો અર્થ. ● यौवनस्य अत्ययः = अतियौवन ।
૭. અસંપ્રતિ (અયોગ્ય) કાલનો અર્થ. ● निद्रा सप्रति न युज्यते = अतिनिद्रम् ।
૮. પ્રાદુર્ભાવ-પ્રસિદ્ધિનો અર્થ. ● विष्णुशब्दस्य प्रकाश = इतिविष्णु ।
૯. પછીનો અર્થ. ● गोविदस्य पश्चात् = अनुगोविदम् ।
૧૦. યોગ્યતાનો અર્થ. ● गुणाना योग्यम् = अनुगुणम् ।
૧૧. અનુક્રમનો અર્થ. ● क्रमस्य आनुपूर्व्येण = अनुक्रमम् । = अनुज्येष्ठम् ।
૧૨. પુનરાવૃત્તિનો અર્થ. ● वर्षे वर्षे = प्रतिवर्षम् । अहनि अहनि = प्रत्यहम् ।
૧૩. અનુલ્લંઘન દર્શાવતો અર્થ. ● मति अनतिक्रम्य यथा स्यात् तथा = यथामति ।
૧૪. સાદૃશ્યનો અર્થ. ● हरेः सदृश = सहरि ।
૧૫. એકી વખતનો અર્થ. ● चक्रेण युगपत् = सचक्रम् ।
૧૬. સાકલ્ય / તમામ અર્થમાં. ● कुटुम्बमपि अपरित्यज्य यथा स्यात्तथा = सकुटुम्बम् ।

૧૭. સંપત્તિનો અર્થ. • ક્ષત્રાણાં સપત્તિ. = સક્ષત્રમ્ ।

૧૮. મર્યાદા કે અભિવિધિના અર્થમાં જલધે. આ અથવા જલધે: આરમ્ભ = આજલધિ ।

૧૯. તરફ કે દિનારાનો અર્થ. • ગગાયા: અન્વાયતમ્ = અનુગઙ્ગ વારાણસી ।

• વનસ્ય સમીપ = અનુવનમ્ અશનિર્નિગતા ।

૨૦. તરફ અર્થમાં • અગ્નિ અધિ = અગ્નિગ્નિ । અગ્નિ પ્રતિ = પ્રત્યગ્નિ ।

૨૧. બહારના અર્થમાં • ગ્રામાત્ વહિ: વહિર્ગ્રામાત્ = વહિર્ગ્રામમ્ ।

૨૨. જ્ઞાન અર્થમાં • અક્ષ્ણો: સમીપમ્ = પ્રત્યક્ષમ્ । અક્ષ્ણો: પરમ્ = પરોક્ષમ્ ।

પ્રતિ, પર, સ અને અનુ ઉપસર્ગ પર અક્ષિ નો અક્ષ થાય અને અમ્ લાગે.

પર નો પરો આદેશ થાય. સમક્ષમ્ । અન્વક્ષમ્ । પરોક્ષમ્ ।

કર્મવ્યતિહાર

૧. પૂર્વપદમાં અંત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય. ૨. ઉત્તરપદમાં અંત્ય સ્વર ને બદલે હ મુકવો
૩ હોય તો ગુણ કરીને હ લગાડવી. ૩. યુક્તના વિષયમાં બંને પક્ષ સમાન
સાધન-લઘીયાર વડે યુક્ત કરતા હોય. અથવા સમાન વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પૂર્વક લડતા હોય
ત્યારે આ સમાસ થાય. વિગ્રહ વખતે લઘીયારને તૃતીયા અને જેનું ગ્રહણ કર્યું હોય તેને
સપ્તમી વિભક્તિ લાગે. ઇ.ત. • દળદૈશ્વર્ય દળદૈશ્વર્ય પ્રહત્ય ઇદં યુદ્ધ પ્રવૃત્ત = દળદાદળિદ ।

• કેશેષુ કેશેષુ ગૃહીત્વા ઇદં યુદ્ધ પ્રવૃત્તમ્ = કેશાકેશિ ।

• વાહુભિશ્ચ વાહુભિશ્ચ પ્રહત્ય ઇદં યુદ્ધ પ્રવૃત્તમ્ = વાહુવાહવિ ।

* સાધન જૂદાજૂદા હોય તો આ સમાસ ન થાય. દળદાકેશિ ન થાય.

યાદ રાખવા યોગ્ય કેટલાક ઉદાહરણો શાકસ્ય લેશ. = શાકપ્રતિ ।

ગઙ્ગાયા પારમ્ = પારેગઙ્ગમ્ । ગઙ્ગાયા. મધ્યમ્ = મધ્યેગઙ્ગમ્ ।

અથવા ગઙ્ગાયા: પારાત્ = પારેગઙ્ગાત્ । ગઙ્ગાયા. મધ્યાત્ = મધ્યેગઙ્ગાત્ ।

સુપ્તસમાસ

ઉપર જણાવેલા સમાસોમાંથી કોઈ પણ સમાસ લાગે નહિ તેવા સમાસો આમાં આવે.

ઇ.ત. પૂર્વં શ્રુત = શ્રુતપૂર્વમ્ । પૂર્વં ભૂત = ભૂતપૂર્વમ્ । પૂર્વં દૃષ્ટ = દૃષ્ટપૂર્વમ્ ।

તિષ્ઠન્તિ ગાવ. યસ્મિન્ કાલે સ = તિષ્ઠન્તુ: કાલ: ।

પૃષોદરાદિસમાસ

જેમાં સમાસ થયેલા પદો વિકૃત થયા હોય તે. પૃષત: ઉદર = પૃષોદરમ્ (પવન)

મનસ ઈવિણ = મનોવિણ વિદ્વાન્ । મહ્યા રૌતિ = મયૂર: । વારીણા વાહક

= વલાહક: । શવાના શયનમ્ = સ્મશાનમ્ । પિશિત આચામતિ ઇતિ પિશાચ: ।

ક્રૂદન્ત પ્રત્યય

૧. કર્મણિભૂતક્રૂદન્ત (અવિકારકત પ્રત્યય) સેટ્ને ૬ લાગે. દા.ત. ચલ્ ચલિત ।
પરન્તુ ઇસ્ય / દીર્ઘ ડ-ઋ કારાંતમાં ન લાગે. દા.ત. નુ ➔ નુત. ધૂ ➔ ધૂતઃ ।
કૃ ➔ કીર્ણ । કૃ ➔ કૃતઃ ।

૨. ત નો ન સ્વાના નિયમ.

A. ર અંતવાળા ધાતુમાં થાય. દા.ત. શૃ ➔ (શીર્) - શીર્ષ.

B. દ અંતવાળા ધાતુમાં દનો પાણ ન થાય દા.ત. ભિદ્ ➔ ભિન્ન. ।

C. ૧ સંયુક્ત વ્યંજનના, ૨ બીજા વાર્ણ અંતસ્થા પર ૩. આ કારાંત હોય તેવા,

૪ એક સ્વરી ધાતુમાં થાય. દા.ત. ગ્લૈ ➔ ગ્લા ➔ ગ્લાન ।

a નુદ્, વિદ્, ઉન્દ્, ત્રૈ, ઘ્રા, હ્રી ધાતુમાં વિકલ્પે ન થાય છે. દા.ત. નુદ્ નુત્ર નુત્ત ।

b ઘ્યા, ઊ્યા, મદ્, માં ન થાય દા.ત. ઘ્યાત । ઊ્યાત. । મત્તઃ ।

૩ શી, સ્વિદ્, મિદ્, ક્વિદ્, ધૃષ્, મા ૬ લાગે ત્યારે ગુણ થાય

દા.ત. શી ➔ શયિત । ધૃષ્ ➔ ઘર્ષિત / ધૃષ્ટઃ ।

૪. યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્, તન્, ક્ષણ્, ક્ષિણ્, ઋણ્, અને વન્ અનુનાસિક લોપાય દા.ત. ગમ્ ➔ ગત । રમ્ ➔ રત. । નમ્ ➔ નત. ।

૫. ઉપર સિવાયના અમ્ કે અન્ અંતવાળા ધાતુઓમાં ૬ ન લાગે ત્યારે સ્વર દીર્ઘ થાય. દા.ત. ક્ષમ્ ➔ ક્ષાન્ત । શમ્ ➔ શાન્ત. ।

૬. ઉપાંત્ય અનુનાસિકવાળા ધાતુમાં ૬ ન લાગે ત્યારે અનુનાસિક લોપાય.

દા.ત. રઙ્ઙ્ ➔ રક્તઃ । અઙ્ઙ્ ➔ અક્ત ।

૭. a સંબંધકભૂતક્રૂદન્ત માં ૬ ન લાગે ત્યારે નિયમ ૪, ૫, અને ૬ લાગે. પરન્તુ ઉપસર્ગ વાળા ધાતુને નિયમ ૪ વિકલ્પે લાગે. દા.ત. નમ્ ➔ નત્વા પ્રણત્ય પ્રણમ્ય

b ૧ વીખ્સાર્થે વિકલ્પે અમ્ પ્રત્યય લાગે અને ત્યારે ૧૦ માં ગણનો વૃદ્ધિ નિયમ લાગે.

દા.ત. ➔ કૃત્વા કૃત્વા = કાર કાર ।

૨. આ કારાંતને યમ્ પ્રત્યય લાગે દા.ત. ➔ પીત્વા પીત્વા = પાય પાય

૩. પરોક્ષભૂતક્રૂદન્ત

(૧) પરોક્ષકર્તારે ક્રૂદન્ત પરસ્મૈપદ વસ્ પ્રત્યય લાગે.

પરોક્ષભૂતકાળ તૃતીયા પુરુષ બહુવચનના ઉસ્ ના સ્થાને વસ્ લગાડવાથી બને.

દા.ત. નમ્ ➔ નેમુ = નેમિવસ્ ।

સામાન્યભવિ તૂં પૂં એક વચન

સ્ત્રીલિંગમાં સ્વત્ ના સ્થાને સ્યતી કે સ્યન્તી

કથ્ ➡ કથયિષ્યતી । કથયિષ્યન્તી । કૃપ નદી જેવા

નપુંઠમાં ગચ્છત્ જેવા

(૨) કર્મણિ કરિષ્યમાણ = કરનાર.

પ ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય A આગળ કોઈ નામ ન હોય

અનુસરતિ ઇતિ એવ શીલ અનુસારી (રિન્)

તિષ્ઠતિ ઇતિ એવ શીલ. સ્થાયી (યિન્)

B આગળ કોઈ નામ હોય ➡

તુરગ અનુસરતિ તુરગાનુસારી । સ્થણ્ડલે શેતે સ્થણ્ડલશાયી ।

૬ ધાતુને સ્વભાવના અર્થમાં વર પ્રત્યય

ઈષ્ટે ઇતિ એવ શીલ ઈશ્વર । એવ.... જિત્વરઃ । નશ્વર । સ્થાવર । ઈત્યાદિ..

૭ આ જ અર્થમાં ર પ્રત્યય

હિનસ્તિ ઇતિ એવ શીલ. હિન્ન. । શોભતે ઇતિ એવ શીલ. શુભ્ર ।

એવ. નમ્ર. । દીપ્ર. । કમ્ર. । ઈત્યાદિ..

તદ્ધિત પ્રકરણ

૧ સાધિત ધાતુ = ધાતુ + પ્રત્યયથી બનતો ધાતુ.

દા.ત. ગમ્ ➡ ગમ્ + અય = ગમય - પ્રેરક

૨. કૃદન્ત = ધાતુ + પ્રત્યયથી બનતું નામ દા.ત. ચલ્ ➡ ચલ્ + અત્ = ચલત્ ।

૩. નામ ધાતુ = નામ + પ્રત્યયથી બનતો ધાતુ. દા.ત. ચિતામણિ + ય = ચિતામણીયતે ।

૪. તદ્ધિત = નામ + પ્રત્યયથી બનતું નામ. દા.ત. ઘન + વત્ = ઘનવત્ (વાન્)

NOTE I અનેકવિધ અર્થોમાં અનેકવિધ તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગતા હોય છે. તેથી પ્રકરણ સંગતિ વિચારી અર્થ કરવો અહીં તો દિગ્દર્શન માત્ર જ છે.

II તદ્ધિતમાં પ્રત્યય લાગતા ક્યારેક સ્વર વૃદ્ધિ થાય. ક્યારેક ન થાય. જ્યારે થાય, ત્યારે આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ સમજવી.

મુખ્ય પ્રત્યયો ➡ અ, અક, ઇક, એય, ઈય, ક, ય

અ પ્રત્યય ➡ મુખ્યત્વા નીચેના અર્થોમાં આવે.

I તેનાથી રંગાયેલું ઇ.ત. → હરિદ્રયા રક્તમ્ = હારિદ્ર વસ્ત્રમ્ ।

II તેઓનો સમુદાય ઇ.ત. → ભિક્ષાણા સમૂહ = ભૈક્ષમ્ ।

ક્યાંક અક → રાજકમ્ । ક્યાંક તા → ગ્રામતા । જનતા ।

III દેવતા અર્થ ઇ.ત. → જિન અસ્ય દેવતા = જૈન । શૈવ ।

IV તેના-વડે કરાયું ઇ.ત. → મક્ષિકાભિઃ કૃત = માક્ષિક મધુ ।

B ઇક પ્રત્યય મુખ્યતયાનીયેના અર્થમાં આવે.

I તેનાથી સંસ્કૃત ઇ.ત. → દઘ્ના સસ્કૃત = દાધિક ઔદનમ્ ।

II તેનાથી તરયું ઇ.ત. → નાવા તરતિ = નાવિકઃ ।

III તેનાથી જયું ઇ.ત. → હસ્તિના ચરતિ = હાસ્તિકઃ ।

IV તે આચરયું ઇ.ત. → ધર્મ આચરતિ ઇતિ ધાર્મિકઃ ।

V જીવિકા ઇ.ત. → વેતનેન જીવતિ = વૈતનિકઃ ।

VI પાણ્યું ઇ.ત. → પક્ષિણ હન્તિ = પાક્ષિકઃ ।

VII શસ્ત્ર ઇ.ત. → અસ્તિ પ્રહરણમસ્ય = આસિકઃ ।

VII કાળની મર્યાદાથી પ્રસંગ ઇ.ત. → અષ્ટાહ્નિકઃ ઉત્સવઃ ।

IX માન (= ૧૪૧) ઇ.ત. → દ્રૌણિક ।

C મુખ્યતયા અ અને ઇક પ્રત્યય

૧. જાણ્યું/ભાણ્યું અર્થમાં ઇ.ત. → મુહૂર્ત વેત્તિ અધીતે વા = મૌહૂર્તઃ । (અ)

ન્યાય વેત્તિ અધીતે વા = નૈયાયિકઃ ।

૨. સ્વાર્થે (અર્થમાં દેરક્ષર ન થાય) ઇ.ત. → પ્રજ્ઞ એવ = પ્રાજ્ઞ (અ) ।

વિનયઃ એવ = વૈનયિક (ઇક) ।

D ઇંય પ્રત્યય ૧. તેનું આ અર્થમાં

ઇ.ત. → તવ ઇદ = ત્વદીયમ્ । એવ ... મદીયમ્ । મદીયા । મદીય ઈત્યાદિ...

ક્યાંક આ જ અર્થમાં અ પ્રત્યય ઇ.ત. દશરથસ્યાય = દાશરથઃ રામઃ ।

૨. તેનાથી કહેવાયેલું ઇ.ત. પાણીનીના પ્રોક્તમ્ । પાણીનીય વ્યાકરણમ્ ।

એવ હરિષદ્રીયા ટીકા । ઈત્યાદિ...

ક્યાંક અ પ્રત્યય → ભાદ્રવાહવઃ ગ્રન્થઃ ।

E ક પ્રત્યય ૧. સંખ્યાવાચી શબ્દથી પ્રમાણાર્થે

ઇ.ત. → શતશ્લોકપ્રમાણ = શતક સ્તોત્રમ્ ।

(મૂલ્ય, લાભ, દેય વગેરે અર્થમાં) શતકમ્ (સો મૂલ્યવાળું કે સોનો લાભ)

૨. મુખ્યતા સૂચકમાં દા.ત. → દેવદત્તમુખ્ય = દેવદત્તક સદ્ધ. ।

૩. રોગના ઉત્પત્તિ. દા.ત. → શીતરોગ = શીતક. જ્વર ।

૪. નિંદા, અલ્પ, લઘુ અનુકંપાદિ અર્થે. દા.ત. → દુષ્ટ-અશ્વ = અશ્વક ।
એવ વાલક । વત્સક. ।

૫. ય પ્રત્યય અનપેત (=સહિત) અર્થમાં. દા.ત. → ન્યાયાદનપેત = ન્યાય ।

સાધુ (સારું) અર્થમાં દા.ત. → પથિ સાધુ = પાથેય ।

યોગ્ય અર્થમાં દા.ત. → દણ્ડમર્હતિ = દણ્ડય. ।

ક્યાંક એક પ્રત્યય પણ લાગે. દા.ત. → વિષ અર્હતિ = વૈષિક ।

અનેક પ્રત્યય લેતા અર્થે :-

I અપત્ય અર્થમાં ૧. સામાન્યથી અ પ્રત્યય. દા.ત. → ઉપગો અપત્ય = ઔપગવ ।

૨. પ્રાયઃ અ કારાંતને ઇ પ્રત્યય. દા.ત. → દક્ષસ્ય અપત્ય = દાક્ષિ. ।

૩. આ-ઇ-ઈ-ઊ કારાંતથી એવ દા.ત. → વામાયા અપત્ય = વામેય ।
(નાભિ) નાભેય. । (સુપર્ણી) સૌપર્ણેય । (કમળહલુ) કામળહલેય. ।

II વિકાર અર્થમાં

૪. મુખ્યત્વા અ અને મય પ્રત્યય દા.ત. → અશ્મન વિકાર આશ્મન ।
ભસ્મન વિકાર ભસ્મમય ।

III ભવ-જાત અર્થમાં.

(૧) સામાન્યથી તથા નક્ષત્રવાચી શબ્દથી અ પ્રત્યય

દા.ત. → પુણ્યે ભવ પૌષ । મધુરાયા ભવ માધુર. ।

(૨) કાલવાચી તથા અન્ય કેટલાક શબ્દથી એક પ્રત્યય.

દા.ત. → અધ્યાત્મનિ ભવ. આધ્યાત્મિક । એવ વાર્ષિક. ।

(૩) કેટલાક કાળવાચીથી તન પ્રત્યય દા.ત. → ચિરતન । અદ્યતન ।

(૪) વર્ગાન્ત શબ્દથી ઈય પ્રત્યય. દા.ત. → કવર્ગે ભવ કવર્ગીય ।

(૫) શરીરના અંગવાચી શબ્દથી ય પ્રત્યય. દા.ત. → કણ્ઠચ । મૂર્ધન્ય. ।

IV તુલ્ય અર્થમાં → અશ્વતુલ્ય = અશ્વક (ક પ્રત્યય)

શર્કરાતુલ્યમ્ = શર્કરમ્ દધિ (અ) । મુખતુલ્ય = મુખ્ય ('ય' પ્રત્યય)

V केटलाक भडत्यना तज्जित प्रत्ययो.

A त्याधी आवेलुं अंगे (विद्या/योनि संबंधमां) अक प्रत्यय.

६।त. → पितुरागत = पैतृकम् ऋणम् । क्यांक अ लोपाय.

B वय अर्थमां अ प्रत्यय. ६।त. → द्विवर्षो बालः (जे वर्षनो भाणक)

C प्रमाण अर्थमां मात्र प्रत्यय. ६।त. → रेखा प्रमाणमस्य रेखामात्रम् ।

D प्रसिद्ध अर्थमां चञ्चु, चण प्रत्यय.

६।त. → विद्यया वित्त = विद्याचञ्चुः । विद्याचणः।

E संज्ञत अर्थमां इत प्रत्यय ६।त. → तारकाणि सजातानि अस्य इति तारकितम् नभः । एव → मण्डितः । ईत्यादि....

F प्रकार I समानता अर्थे जातीय प्रत्यय ६।त. → पटुजातीय ।

II संप्र्याधी था, विघ प्रत्यय. ६।त. सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । सर्वविघः ।

III सर्वनामधी घा प्रत्यय. ६।त. → एकेन प्रकारेण = एकघा ।

G विप्सा अति अर्थमां शस् प्रत्यय. ६।त. → बहुश । कोटीश ।

H प्रयुर/प्रधान अर्थमां मय प्रत्यय. ६।त. → शाकमय भोजनम् ।

I निंदा अर्थमां पाश प्रत्यय. ६।त. निन्द्य छान्दस = छान्दसपाशः ।

J प्रशंसा अर्थे क्रियापदधी रूप प्रत्यय. ६।त. सुष्ठु पचति = पचतिरूपम् ।

K कर्णक न्यूनता अर्थमां कल्प देश्य देशीय प्रत्यय.

६।त. → पटुकल्प. । आचार्यदेशीय. । विद्वद्देश्य ।

६. लाव अर्थमां त्व, ता प्रत्यय.

1 तेनो लाव के तेनुं कर्म (=क्रिया) अर्थमां दरेक शब्दने त्व, ता लागे.

६।त. → घटस्य भाव = घटत्वम् । घटता ।

2 धाशा अ कारांत शब्दमां य प्रत्यय पाशु लागे.

६।त. → शुक्लस्य भाव = शुक्लता । शौक्यम् ।

3 धाशा स्थणे अ प्रत्यय पाशु लागे. ६।त. → शिशो भाव = शैशवम् ।

स्वामिता दर्शना नीज प्रत्ययो

१) अ प्रत्यय ६।त. → जटा अस्य अस्ति इति जट. ।

२) र प्रत्यय ६।त. → मधु अस्ति अस्मिन् इति मधुरः । एव खरः ।

३) इक प्रत्यय ६।त. → माया अस्ति अस्मिन् = मायिक ।

४) इन प्रत्यय ६।त. → वहीणि सन्ति अस्य = वहिणः ।

૫) આલુ પ્રત્યય ધા.ત. → હૃદય અસ્તિ ઇતિ હૃદયાલુ ।

કદાચિત્ અન્ય અર્થમાં આવે. ધા.ત. → શીત ન સહતે ઇતિ શીતાલુ ।

સપ્તમી અર્થમાં

૧. સર્વનામથીત્ર પ્રત્યય ધા.ત. → અસ્મિન્ ઇતિ અત્ર । એવ તત્ર । સર્વત્ર ।

૨. કાલ અર્થમાં દા પ્રત્યય ધા.ત. → કસ્મિન્ કાલે ઇતિ કદા।

એવ. સદા । તદા ઈત્યાદિ..

પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં

૧ શબ્દથી તસ્ પ્રત્યય ધા.ત. → દેવાત્ ઇતિ દેવત. । એવ તત । માલાત ।
વત્ પ્રત્યય ક્રિયાસંબંધી સમાનતા કે સદૃશતા બતાવતા અર્થમાં.

ધા.ત. → ચૈત્રસ્ય ઇવ = ચૈત્રવત્ । વિધિવત્ વગેરે

સાત્ પ્રત્યય વસ્તુમાં પૂર્ણ પરિવર્તન થઈ જાય અથવા તેની સાથે એકમેક થઈ જાય
ત્યારે લાગે. ધા.ત. → કૃત્સ્ન શસ્ત્ર અગ્નિ સપદ્યતે ઇતિ અગ્નિસાત્ ભવતિ ।

એવ આત્મસાત્ । ભસ્મસાત્ કરોતિ । રાજસાત્ ।

નામધાતુ :- કેટલીકવાર 'તુલ્ય આચરણ' આદિ અર્થમાં નામને
'ય' પ્રત્યય લાગી નામધાતુ બને છે. અને આત્મનેપદમાં ઇપ થાય છે.

ધા.ત. → ચિતામણિરિવ આચરતિ = ચિતામણીયતે ।

ક્યારેક ય લાગ્યા વિના જ પરસ્મૈપદના પ્રત્યય લાગે.

ધા.ત. → જલમિવાચરતિ = જલતિ ।

